

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.331

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

**Buddhism in Contemporary Times : Relevance of Justice, Liberty, Equality
& Fraternity**

(Special Issue No.114)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Vandana Manoj Ingle

Director, Physical Education
Dhanwate National College,
Nagpur

--- Editorial Board -----

- **Dr. Vandana Manoj Ingle**
- **Dr. Rajshree Puranchandra Meshram**
- **Dr. Lalita Ishwaran Punnya**
- **Dr. Subhash Dadhe**
- **Dr. Sudhakar Thool**
- **Dr. Mamta Raut**
- **Dr. Aruna Thool**
- **Dr. Jayantkumar Ramteke**
- **Rajendra Motghare**

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.114

Oct.2022

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Vandana Manoj Ingle	Buddhism in India- The Socio-Political History, Evolution, Decline, Re-emergence and transmutation	1
2.	Dr. Rajshree P. Meshram	Thus Spake the Buddha: Beyond Religion to Reconstructing India	5
3.	Rajendra S. Motghare	Dr. Babasahb Ambedkar's Philosophy and DTs/NTs	10
4.	Kanchankumar Tejam Shewale	Indian Democracy – in Between Facts and Fictions	13
5.	Dr. Chandrashekhar Malviya	The Emergence of Buddhist Philosophy and Practices throughout the world and India	20
6.	Dr. Sanjay N. Shende	Ambedkar, Buddhism and Making of Modern India: A Correlative Study	23
7.	Dr. Amit K. Tembhurne, Dr. Kanchan P. Khaparde and Dr. Sanjay M. Meshram	The Symbolic Hand Gestures & Mudras of Buddha	28
8.	Mr. Mahesh Sudhakar Rathod	Buddhist Studies and Buddhism	32
9.	Dr. Lalita Ishawarn Punnya	Buddhism in Contemporary Times: Relevance of Justice, Liberty, Equality & Fraternity	37
10.	Dr. Nabha H. Kamble	The Path to A New Awakening: B. R. Ambedkar's Transformation of Buddhist Philosophy	39
11.	Dr. Vandana Manoj Ingle Dr. Lalita Ishawarn Punnya	Dr. Ambedkar's Egalitarian Efforts for Social Transformation	45
12.	Dr. Manoj N. Bendle	Buddhism's Impact on Indian Democracy	49
13.	डॉ. ममता राऊत	गौतम बुद्धाच्या तत्वज्ञानातील मानवी मुल्ये : बबन सराडकर	53
14.	डॉ. अरुणा थूल (देओगडे)	न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या संदर्भात सामाजिक परिवर्तनामध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रासंगिकतेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार	57
15.	स्वप्नील चव्हाण	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिन्दू कोड बिल	62

Sr.No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
16.	प्रा.डॉ. रमेश के. शेंडे	मानवी जीवन आणि बौद्ध तत्वज्ञान	65
17.	डॉ. सुधाकर माटे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर: बुद्ध धम्म सर्वांगीण मानवी विकासाचा मार्ग आणि सामाजिक न्याय	69
18.	डॉ. श्रीहरी एम. सानप	बौद्ध धर्म आणि जागतिक शांतता	73
19.	डॉ. कल्पना राऊत	बौद्ध धर्माचा उदय व बौद्ध तत्वज्ञानाचे महत्व	78
20.	डॉ. अमोल ढोबळे	महाराष्ट्रातील नागपूर शहरातील प्रतिष्ठित बौद्ध स्थळे: एक अभ्यास	82
21.	डॉ. शबाना अंजुम प्रा. डॉ. किर्ती सदार	वर्तमान शिक्षा व्यवस्था पर बौद्ध धर्म का प्रभाव	85
22.	डॉ.रश्मि एल. नारनवरे (बागडे)	बुद्ध धम्म के दृष्टिकोन से स्वातंत्र्य, समता, भातृत्व और न्याय	89
23.	प्रा.डॉ.हरिश्चंद्र गोविंदा बोरकर	बुद्धाचा धम्म: जीवन जगण्याची आचारसहिता	92
24.	डॉ. सिमा चिखले (माटे)	बौद्ध दृष्टीकोनातून असमानता, असुरक्षा आणि अन्याय या जागतिक समस्येचे निराकरण करणे	95

Buddhism in India- The Socio-Political History, Evolution, Decline, Re-emergence and transmutation

Dr. Vandana Manoj Ingle
Director, Physical Education
Dhanwate National College,
Nagpur

Abstract :-

Ancient India has its own history, before Buddhism, there were lots of Sadhu, Sannyasis who were wondering in the quest of spirituality, though spirituality is the one branch of human life, there are another different branches of human life which we can ignore, and if that branches are well developed society and if that branches lives undeveloped we call it, undeveloped society, that branches are political, sociological and economical and there are the fundamental part of society.

Introduction :-

Universe is made of lot of mysterious and mystical things. We are unable to understand the whole universe, still there are Some great thinker who born and try to understand this universe. The quest to know the knowledge is one of the power full thing which make them great among that great person one was lord Buddha who founded Buddhism and spread humanity spirituality or religion are only for individual human being by using it one can develop oneself but buddha not only teachers us spirituality but he also teachers us, love, justice, equality, brotherhood and that this bring the sociological and political changes in the Indian history. How the transformed the whole country into Buddhism, also there were hots of contemporaries who were against the Buddhism like aryas, Sanatandharmas and Jain who strongly opposed Buddhism, but still Buddha and his dhamma has spread all over the world because of its, “MadhyamMarga” (Middle way).

The Origins of Buddhism

A Buddha statue in Sakya Monastery, Seattle, WA. (Wonderlane/flickr) Buddhism, founded in the late 6th century B.C.E. by Siddhartha Gautama (the “Buddha”), is an important religion in most of the countries of Asia. Buddhism has assumed many different forms, but in each case there has been an attempt to draw from the life experiences of the Buddha, his teachings, and the of his teachings (called dhamma or dharma) as models for the religious life.

However, not until the writing of the Buddha Charita (life of the Buddha) by Ashvaghosa in the 1st or 2nd century C.E. do we have a comprehensive account of his life. The Buddha was born (ca. 563 B.C.E.) in a place called Lumbini near the Himalayan foothills, and he began teaching around Benares (at Sarnath). His era in general was one of spiritual, intellectual, and social ferment. This was the age when the Hindu ideal of renunciation of family and social life by holy persons seeking Truth first became widespread, and when the Upanishads were written. Both can be seen as moves away from the centrality of the Vedic fire sacrifice. Siddhartha Gautama was the warrior son of a king and queen. According to legend, at his birth a soothsayer predicted that he might become a renouncer (withdrawing from the temporal life). To prevent this, his father provided him with many luxuries and pleasures. But, as a young man, he once went on a series of four chariot rides where he first saw the more severe forms of human suffering: old age, illness, and death (a corpse), as well as an ascetic renouncer. The contrast between his life and this human suffering made him realize that all the pleasures on earth were in fact transitory, and could only mask human suffering. Leaving his wife—and new son—he took on several teachers and tried severe renunciation in the forest until the point of near-starvation. Finally, realizing that this too was only adding more suffering, he ate food and sat down beneath a tree to meditate. By morning (or some say six months

later!) he had attained Nirvana (Enlightenment), which provided both the true answers to the causes of suffering and permanent release from it. Now the Buddha (the Enlightened or Awakened One) began to teach others these truths out of compassion for their suffering. The most important doctrines he taught included the Four Noble Truths and the Eight-Fold Path. His first Noble Truth is that life is suffering (dukkha). Life as we normally live it is full of the pleasures and pains of the body and mind; pleasures, he said, do not represent lasting happiness. They are inevitably tied in with suffering since we suffer from wanting them, wanting them to continue, and wanting pain to go so pleasure can come. The second Noble Truth is that suffering is caused by craving—for sense pleasures and for things to be as they are not. We refuse to accept life as it is. The third Noble Truth, however, states that suffering has an end, and the fourth offers the means to that end: the Eight-Fold Path and the Middle Way. If one follows this combined path he or she will attain Nirvana, an indescribable state of all-knowing lucid awareness in which there is only peace and joy.

Evaluation of Buddhism

Buddhism: Spiritual Revolution

Small communities of monks and nuns, known as bhikkus, sprung up along the roads that Buddha traveled. Devoted to his teachings, they dressed in yellow robes and wandered the countryside to meditate quietly. For almost 200 years, these humble disciples were overshadowed by the dominant Hindu believers. But the rise of a great empire changed all that. In the 3rd century B.C.E., several ambitious leaders built the expansive Mauryan empire and fought many bloody battles were fought to extend its boundaries of control. One king, named Ashoka, was so troubled by the effects of the conquests on humanity that he converted to Buddhism. Adopting a code of nonviolence, he renounced all warfare and incorporated principles of Buddhism in his ruling practices. Ashoka promoted Buddhist expansion by sending monks to surrounding territories to share the teachings of the Buddha. A wave of conversion began, and Buddhism spread not only through India, but also internationally. Ceylon, Burma, Nepal, Tibet, central Asia, China, and Japan are just some of the regions where the Middle Path was widely accepted.

With the great spread of Buddhism, its traditional practices and philosophies became redefined and regionally distinct. Only a small minority practiced the earliest forms of Buddhism, and Buddhist influence as a whole began to fade within India. Some scholars believe that many Buddhist practices were simply absorbed into the tolerant Hindu faith. Today there are approximately 350 million Buddhists in the world.

Political and economic causes for the rise of Buddhism

According to Buddhist sources, during the times of Mahajanapadas, named after a Janas tribe, who were settled in a particular place, but it is debatable about their place of residence since they were annexing areas around them and expanding rapidly, there are 16 Mahajanapadas, namely, Anga, Magadha, Vriji, Mallas, Kasi, Kosala, Vatsa, Kuru, Pancala, Gandhara, Avanti, etc.

Let us discuss these Mahajanapadas, who were powerful monarchies, or Ganga-sanghas, and powerful kingdoms, or chiefdoms:

Ganga-Sanghas: The clans of the Ganga Sangha, the heads of the Kshatriya clans, used to govern a territory based on assemblies jointly. Therefore, the Ganga Sangha is a way of controlling society through assemblies aimed at forming an egalitarian society, and the assemblies formed are not hereditary. Some of the important Ganga-sanghas were the Vrijjis, Mallas, and Chedis. A vast difference between these various Ganga-sanghas was that all of them were not open to unorthodox views, unlike some of the kingdoms.

Kingdoms: Unlike the Ganges Sangha, these kingdoms were ruled by hereditary rulers, with kings overpowered and seen as the epitome of the divine. The main power rested with the king, whose decisions were considered final. A king would have several ministers to help him arrange things and advise him on various choices, but in the end, the decision-making power was monopolised by the

kingSome of the kingdoms are Magadha, Kosala, Avanti, etc. The kings of these kingdoms were mainlyKshatriyas.

The different political systems severely influenced the people's ideology in these regions in the 6th century BC. The emergence and growth of kingdoms started to weaken clan loyalty. This weakenedGanga-sanghas and strengthened the kingdoms. Kings also were portrayed as divine, and therefore, forthem, sacrifices grew in importance, and so did for the common masses. The most important of thesesacrifices were the ritual sacrifices. Almost all of these sacrifices were carried out by Brahmins. This ledto a profitable arrangement between the Brahmins and the Kings, who were Kshatriyas. Thus, both monopolised power after taking charge of the highest positions in society. At the same time,the subcontinent was moving slowly towards the period of second urbanisation. Second, urbanization could not have been possible without the increased surplus that farmers generated, which is closelyrelated to the technological advancements, i.e. use of iron. Iron was extensively used to cut down treesin fertile marshy lands, and thus that land was also brought under cultivation. Increased land undercultivation meant higher production, which generated a surplus. This surplus could have supported a larger population which, as a result, led to an increase in population. People started to specialise, and there was a need for trade that would ensure non-agriculturists aregular supply of food. Thus, people became increasingly dependent on the trade of goods and services,which increased the importance of Vaishyas, a trading community. All these factors capture the politicaland economic changes that were taking place in the 6th Century BC. But, why did an entirely new religion become popular amongst the masses, especially the lower castegroups? The answer to this question is in the question itself. The caste system was one of the criticalfactors that made Buddhism look better to people.

Evolution :-

In the ancient india there were lots of caste, creed and religion, all the vedic gurus were unable to solve the human suffering. Solving and they try to bring the human being into lots of religions rituals, for all their suffering they have to perform cerfain religions rituals but yet to their suffering were still with them. When the Buddha come and he saw all the human being are in pain, agony. He try to search it what is the verion of the suffering then he meditate our it and one day he got the enlightemment. He brought the people on his maddyammarg, meanse the told the people for all your suffering only you and your desire are responsible. If you kill your desire all your pain and agony will disappear. He did not allow people to do that karmakandits is useless and slowly slowlyevaluation bring into the society with the buddhas teaching.

Decline of Buddhism :-

Buddhism or dhamma means the scientific way of life. If you walk on it you will set the nirwana. After the nirwana of Buddha, there were crysis and clasash among it. Buddhism divided into two branches Hinjan and Mahajan. Greediners about the wealth increase among the monk they were giving importance for collecting wealth and negalecting the teaching of Buddha. It we saw the past history of india. We saw that Buddhism and vedic dharma both were fought with each other. After the Ashokabuddhism did not set good prafronage, and the vedicfallower who were the always opositer of and burn the buddhist monk and burn the Buddhist scripture and demolish the temple.

Re-birth of Buddhism :-

After buddhasnirwana Buddhism started disappear slowly from the india, then after 2500 year later, it was again re-born on the same land and started growing in the india, ti was because of Dr. BabasahebAmbedkar who was called the boddhisatwa dig art the old roots of Buddhism and planted the bodhis tree on the land of Nagpur city. Which now flourished into a big tree with the thousand branches. Previash lower- caste Hindus in Maharashtra. Under the influence of Dr. Ambedkar converted into Buddhism on 14 October 1956 . They became Buddhist for political and spiritual reasons and today. The implication of their actions continue to unfold in many ways.

Conclusion :-

The social and economic context is responsible for the rise of Buddhism. We also discussed the monastic system and have seen how Buddhists respect nature. Their teachings emphasise non-violence, the sanctity of nature and animal life and its protection. We further focused on the context within which Buddhism arose. Buddhism gave India many things. It influenced the society away from social hierarchy and towards equality; it opened its doors to women and Shudras and challenged the orthodox.

Reference :-

1. Michell, Buddhism, Oxford University Press, 2002.
2. Cyrus Panjvani, Buddhism : A Philosophical Approach (2013).
3. Dr. B. R. Ambedkar, Buddha and his dhamma.
4. R. S. Raman, Buddha our buddhatva.
5. R. S. Raman, Lord Buddha.

Thus Spake the Buddha: Beyond Religion to Reconstructing India

Dr. Rajshree P. Meshram
Associate Professor,
P. G. Department of Education,
K. K. S. U., Ramtek.

Abstract:

The Buddhism of the Buddha, during the 2500 years of its existence, has survived both as glory and downfall among the fierce encounters it met with other faiths and philosophies, not only in India but also in other parts of the world. The Modern History of Buddhism is the history of the revival of Buddhism. This paper explores the importance of Buddhism from three perspectives: Emergence, Decline and Revival of Buddhism in India. Buddhism emerged as the most potent religious reform movements. Post-Vedic society was clearly divided into Brahmanas, Kshatriyas, Vaishyas, and Shudras. Each varna was assigned well-defined functions. The rules and teachings of Buddha took full account of the new changes in the material life of the time and strengthened them ideologically. Buddhism created and developed a new awareness in the field of intellect and culture. Gautam Buddha undertook long journey's and carried his far and wide. He recommended an eightfold path (ashtangika marga) for the elimination of human misery. The Buddha's unique message of love and lasting peace is needed even more today, in a world that is too much preoccupied with increasingly destructive bombs. The sermons, though delivered more than 2500 years ago, are so universal and are so full of potency that no length of time can ever make them old or obsolete. They will shed light through the ages to come.

Keywords: Buddhism, varna, awareness, sermons, eightfold path, love, peace.

I go to the Buddha as my refuge
I go to the Dhamma as my refuge
I go to the Sangha as my refuge

--Buddha Prarthana

Buddhism is so popular philosophy that helped the masses in changing the face of the world, especially the suffering and exploited people. The problems are naturally different today from those at the times of Buddha but there is a connecting link and in order to know the present world, we inevitably have to understand Buddhism which teaches and guides the oppressed humanity.

The Emergence of Buddhism:

Bhagavan Buddha was born in 563 BCE as the son of King Sudhodhana and Mayadevi at Lumbini near Kapilvastu. He was named Siddhartha, that is 'He who has accomplished his purpose.' Brahman Rishi (hermit) warned the king that the boy might renounce the world any time if he would come across the diseased, the old and the dead. The king was very much alarmed to hear this, got Siddhartha married at an early age and almost imprisoned him in a pleasure garden providing therein all kinds of enjoyments. He was married to Yashodhara at the early age of 16 and had a son named Rahula. At the age of 29, he left his palace and decided to become a wanderer in search of Truth. To fulfill the object of his advent and became a recluse, he came to Uruvilva (Bodhi Gaya) and sat there beneath a Bodhi-tree, under a vow to attain enlightenment. After six years of hard Sadhana, the much-desired enlightenment dawned upon him and he became Bodhisattva and started preaching the new gospel.

1. The Four Noble Truths:

- i) The existence of sorrow
- ii) The cause of sorrow
- iii) The cessation of sorrow
- iv) The way which leads to the cessation of sorrow

2. Five Precepts (Pancha Shila):

- i) Take the precept to abstain from killing.
- ii) Take the precept to abstain from adultery.
- iii) Take the precept to abstain from lying.
- iv) Take the precept to abstain from liquor.

3. The Eight-fold Path

- i) Right understanding (free from superstition and delusion).
- ii) Right thought (high and worthy of the intelligent).
- iii) Right speech (kindly, open truthful).
- iv) Right actions (peaceful, honest, pure).
- v) Right livelihood (bringing hurt or danger to no living being).
- vi) Right effort (in self-training and in self-control).
- vii) Right mindfulness (the active watchful mind).
- viii) Right concentration (in deep meditation on the realities of life).

The ultimate aim of the Buddha's teachings is the attainment of Nibbana/Nirvana. The Nibbana is a Pali word formed of 'Ni' and 'vanna', ni means negative and vanna refers to lust or craving. So, Nirvana means a departure from cravings and lust. It signifies the dying out or extinction of desire, greed, hatred, ignorance, attachment and the sense of ego. In Nibbana, nothing is eternalized nor is anything annihilated, other than the suffering. It is a supramundane state and attainment (Dhamma) which is within the reach of all, even in this present life. The main difference between the Buddhist conception of Nibbana and the non-Buddhist concept is that Nibbana can be attained during life also. In the non-Buddhist concept, eternal heaven is realized only after death or union with God. When Nibbana is achieved in this life, it is called Sopadisesa Nibbana-dhatu. When an Arhat attains parinibbana (used for the death of enlightened beings such as Buddha), after the dissolution of his body, it is called Anupadisesa Nibbana-dhatu.

Buddhism gained wide acceptance and popularity and spread like a wildfire throughout India. With the support of emperor Ashoka, it spread its wings to central Asia, west Asia and Sri Lanka.

The Decline of Buddhism:

One argument says that Buddhism had natural death but for others 'it was murdered'. Dr. Ambedkar says, "Buddhism in its material form disappeared... but as a spiritual force it still exists." (Sattar, 43). Yet it is obvious that in some or other form Buddhism disappeared. The destruction of Buddhism can be attributed mainly to the hostility of Hindu kings and Brahmanical forces. Lalmini Joshi in his work,

Studies in Buddhistic Culture of India points to evidence of the fact of Brahmanical hostility to Buddhism teaching and unwillingness to share royal patronage and cultural influence with Buddhist monks. The *Manava Sastra* of Manu and Kautilya's *Artha Sastra* afford plenty of evidence of this kind of attitude. From the early 12th century, Buddhism began to disappear from the land of its birth. Various causes that led to the decline of Buddhism are:

1. **Buddhist Sangha corruption:** Over time, corruption crept into the Buddhist Sangha. When they received expensive gifts, they were drawn to luxury and fun. The Buddha's precepts were conveniently ignored, which led to the devaluation of Buddhist monks and their teachings.
2. **Reform in Hinduism:** Buddhism severely damaged the brahminical religion. With its demise imminent, Hinduism began to reform. There are presently efforts being made to simplify Hinduism and make it more appealing by giving up the intricate system of rites and rituals. Even the Hindus eventually came to embrace the Buddha as a Hindu incarnation and the nonviolence tenet. This assisted in reviving Hinduism and regaining its popularity. The flower of Buddhism lost its fragrance as a result of this. Buddhism's demise was inescapable.
3. **Division among Buddhists**– Buddhism faced divisions from time to time. The division into various splinter groups like Hinayana, Mahayana, Vajrayana, Tantrayana and Sahajayana led Buddhism to lose its originality. The simplicity of Buddhism was lost and it was becoming complex.
4. **Use of Sanskrit language**– The majority of Indians speak Pali, which served as the medium through which Buddhism was communicated. However, at the Fourth Buddhist Council, which took place under Kanishka's rule, Sanskrit took their place. One of the numerous factors contributing to Buddhism's demise was Sanskrit, which was a language spoken by a select group of intellectuals and was little comprehended by the general public.
5. **Buddha worship**– The Mahayana Buddhists introduced image worship into Buddhism. They began to worship the Buddha statue. The Buddhist doctrine of rejecting intricate ceremonies and rituals of Brahmanical devotion was violated by this kind of worship. People were misled by this paradox into thinking that Buddhism was moving closer to Hinduism.
6. **Patronage of Brahmanism:** In course of time there was the rise of the Brahmanical faith again. Some Brahmana rulers, such as Pushyamitra Shunga, the Huna king, Mihirakula (worshiper of Shiva) and Shaivite Shashank of Gauda persecuted the Buddhists on a large scale. The liberal donations to the monasteries gradually declined. Also, some rich monasteries were specifically targeted by the Turkish and other invaders.
7. **Muslim invasion**– The Muslim invasion of India almost wiped out Buddhism. Their invasions of India became regular, and repeated such invasions forced the Buddhist monks to seek asylum and shelter in Nepal and Tibet. In the end, Buddhism died away in India, the land of its birth.

8. **Lose of Royal Patronage:** With time, Buddhism came to lose royal patronage. No king, worthy of note, came forward to sponsor Buddhism after Asoka, Kaniska and Harsavardhan. Royal patronage works magically for the spread of any faith. The absence of any such patronage for Buddhism came to pave the way for its decline in the end.
9. **The Emergence of Rajputs:** The emergence of the Rajputs became an important reason for the decline of Buddhism. Kings of such dynasties as Bundels, Chamana, Chauhan, Rathore etc. were militant rulers and loved warfare. They could not tolerate the Buddhists for their message of non-violence. The Buddhists feared persecution from these Rajput rulers and fled from India. Buddhism became weaker and faced decline.

Revival of Buddhism

W. W. Hunter in his *Indian Empire* says, “The revival of Buddhism is always a possibility in India... The life and teaching of the Buddha are also beginning to exercise a new influence on religious thought in Europe and America. As that teaching becomes more accurately known to the western world, it will be divested of the mystical pretensions with which certain of its modern professors have obscured it. Buddhism will stand forth as the embodiment of the eternal verity that as a man sows he will reap; associated with the personal duties of mastery over self and kindness to all men and quickened into a popular religion by the example of a noble and beautiful life. A revival of Buddhism, I repeat, is one of the present possibilities in India.” (Hunter, 240)

Many Buddhist scholars and social reformers worked for the reconstruction of Buddhism. By admiring a brief background of the history of Indian Buddhists and the Hindu social context, Dr. Ambedkar oriented his thought and action to reconstruct and modernize Buddhism. ‘The depressed class must leave the Hindu fold and join some other religion that gives social and religious equality to them... choose any religion that gives you equality of status and of treatment.’ (Wilkinson, 3 & 28). This was the resolution which was unanimously passed at the Yeola Conference, Nasik, in September 1935, by about then thousand untouchables. Ambedkar declared in this conference: “Unfortunately, I was born a Hindu untouchable, it was beyond my power to prevent that, but it is within my power to refuse to live under ignoble and humiliating conditions. I solemnly assure you that I will not die a Hindu”. (Ramteke, 122). Dr. Ambedkar viewed the change of religion for Dalits as a means of liberation and a path to freedom. For him, just as Swaraj(independence) is necessary for India, so also is the change of religion necessary for the Dalits for the desire for freedom. He founded the Bharathiya Buddha Mahasabha (Buddhist Society of India) with the object of propagating the Dhamma. He introduced the Dhamma Diksha ceremony for the people to become lay Buddhists on 14th October 1956 along with 3,65,000 of his followers, in Nagpur. His rationalized Buddhism can be seen in his twenty-two Buddhist Oaths which contributed to the Modernization of Buddhism and made it more acceptable to the modern society.

Dr. Ambedkar finds that the recognition of human suffering as the real basis of the religion of the Buddha. The real purpose of his religion is the removal of this misery. According to Dr. Ambedkar, the

Buddha Dhamma if every person followed, would bring about the end to all suffering. Even though he is more realistic in approach, he suggests absolute cessation of suffering. This is to instill positive hope in life. He finds three important paths in the Buddha Dhamma that assures anyone who follows them to get the highest happiness- the path of Purity, the path of Righteousness and the path of Virtue, the principles of life.

Buddhism emerged as the most potent religious reform movement. Post-Vedic society was clearly divided into Brahmanas, Kshatriyas, vaishyas, and Shudras. Each varna was assigned well-defined functions. The rules and teachings of Buddha took full account of the new changes in the material life of the time and strengthened them ideologically. Buddhism created and developed a new awareness in the field of intellect and culture. Love of man by man is a feature to Buddhism. This is not an abstract idea, but actual help and cooperation. Buddhism has elaborated the theory and practice of humanist reconstruction to remove all misery of life.

Rise from dreams and loiter not,
Open to truth thy mind
Practice righteousness and thou
Eternal bliss wilt find.

--Buddha Sermon

The bliss of religious life is attainable by everyone who walks on the Noble Eightfold path. It is the characteristic of Buddha's immortal message that with time, far from becoming obsolete, it has become more radiant and shines today like a beacon of light.

References:

1. Hunter, W.W. *Indian Empire*. London. 1893. Requoted in Ambedkar and The neo-Buddhist Movement edited by T.S. Wilkinson and M. M. Thomas. The Christian Literature Society. Madras 1972.
2. Karunyakara, Leela, *Modernization of Buddhism. Contributions of Ambedkar and Dalai Lama-XIV*. Gyan Publishing House. New Delhi. 2019.
3. Jatava, R. *Philosophies of Buddha and Marx*. National publishing House. New Delhi. 2019.
4. Ramteke, D. L. *Revival of Buddhism in Modern India*. New Delhi. 1983.
5. Sattar, Abdul. Dr. Ambedkar's Contribution to Buddhism) Religion and Philosophy. Centenary Cell. New Delhi. 1991.
6. Swami Suddhasatwananda, *Thus Spake the Buddha*. Shri Ramakrishna Math. Mylapore, Madras. 1962.
7. <https://byjus.com › free-ias-prep › buddhism>
8. [Causes for the Decline of Buddhism in India https://www.yourarticlelibrary.com › buddhism](https://www.yourarticlelibrary.com › buddhism)

Dr. Babasahb Ambedkar's Philosophy and DTs/NTs

Rajendra S. Motghare

Associate Prpfessor

Dhanwate National College, Nagpur

Email: rsmotghare@rediffmail.com

Abstract:

Article 15th denied the discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth. Article 16th gives the guarantee of equality of opportunity among all. As per the directive principle of the state policy, it was the duty and responsibility of the state to make the appropriate policies, programmes and strategies for the all round development of discriminated, insulted and marginalised people. They have been living in worst condition. They were discriminated and exploited on social, political, economical, cultural and educational level. In short, they are citizens who have not yet been awarded the rights of citizens. Therefore, to think collectively for their liberation and emancipation.

Key Words:- Dignity of Individual, Equal Opportunity, Human Rights, Socio-economic Development.

Introduction:

It is necessary to know that, before passing the Criminal Tribe Act - 1871, who were the Dinotified and Nomadic Tribes? How did they become Criminal Tribes and then De-notified Tribes and Nomadic Tribes? What was their category? Why are they socially, economically and even culturally isolated, insulted, degraded and exploited? That such inquiry is most important to suggest possible new ways for their liberation.

Who Were The DTs/NTs:

Nirmal Kumar Bose argue that, “ Instead of settling down, some tribes or communities became nomadic, or migrant artisans, economically related, but often subservient to the settled communities of peasants and artisans (Bose, 2019).

Radhakrishnan (1989) clearly mentioned that, the CTA act was adopted by the Britishares against inhabitants to capture the tribal dynasty and throw out them from power without any fighting or resistance(Kapadia, 1952). So, we need to know who were they?. What was their historical and cultural background?

various scholars and researchers like W.Crook, Russel and Hiralal, Enthoven, Edger Thurston, Rose, Ibbetson Considerd them as ‘Dravidian Tribes’ (non-Aryan) and some scholars like Clarence H. Patric considered them as ‘Native (Indegenious) and Ex-Criminal Tribes’ (Mankar, 2009).

Britishars and Upper caste people worked together against the untouchables and criminal tribes. Dirks (2001) pointed that Britishars had created illegal stories by thinkers, intellectual, writers and spread it against the DTs/NTs to demoralise and dehumanise them as they were criminal and exploit the natural resources. Chandavarkar (1998) propagated that, the concept of criminal tribe was the out come of Britishars attitude to insulted, degraded and dehumanised them in their own territory.

To appreciate these theories, early 1871, DTs/NTs were not criminal tribes. They were aboriginal tribes, Dravidian Tribes or Indigenous Tribe. They were the non-Aryan people. They were the avarna i.e. varnabahya. A census report from 1911 onwards shows them as they are not Hindus. They were separate from Hindus. (Kapadia, 1952).

Civilization and DTs/NTs?

It is true that, the pre inhabitants or indigenous are not Hindu. Habib irfan (2001) and Shendage (1996) explained that, the history of Indian civilization started from the Indus Civilization and Harappan's were the originator. Their culture was urban, Irrigated and modern without class, caste and Varnas;

however, the differences in society were based on wealth and status. Their economy was based on agriculture and trade. Their religion was animistic and nature - worshipping. These characters found in DTs/NTs communities. Dr. Ambedkar (1948) described that there were only two races in India, the Aryans and the Nagas. Das, Dasyu, Rakshas, Assuras, Gandharvas, Rakshas, Dravidian or indigeneous tribes called Nagas. They were the first inhabitants of India who developed their own civilization and culture known as Indus civilization. The Nagas not only had a high cultural level but also ruled over a good part of India and the Maharashtra was home of the Nagas. Nagas was a racial or cultural name and Dravida their linguistic name for same people as such the Dasas are the same as the Nagas and the Nagas are the same as Dravidians. (p. 300, vol-7, BAWS, *The untouchables*, 1948). They were the non-Aryans, preinhabitant or indigeneous people in India having distinct culture and thoughts (p. 563, vol,18, BAWS, *part-III*, 25 Nov. 1956). They were the civilized people. They established some practicesd lika meditation, aurved, Agriculture, Irrigation Trade, Scrints, education and Universities and other welfare activities for their all round development. They developed the ‘Gann’ or Republican system instead of caste and varna system. These people were not the followers of Vedic-Aryan culture.

Why they Become Criminal Tribes?

According to shendage, (1977) When Aryans entered India, they fought non Aryan people known as Assuras, Gandharvas, Rakshas, Yaksas and Pisacas. In Indus civilization, Aryan deffited the non Aryan people through bribery and untimely floods (*Shendage, 1977*) (p. 286, *shendage , malti. 1977,The civilized demons*). So this victory was not won on the battlefield but through the back door strategy (p.31, *shendage , malti.1996, The Aryans: Facts without Fancy an fiction*).

In Indus civilization there was no catse. It was the period 1000 B.C to 600 B.C. known as Brahminical period, the forth caste of Shudras became an integral part of the Aryan society, occupying the lowest position in it. In the period of 184-B.C.-606 A.D. Bruhadatt was killed by Pushyamitra Sung. He became the head and ruler the Sung kingdom. In this period, Manusmiriti was written by Manu in 185 B.C. Manusmriti gave the special privileges to the upper three caste and imposed the sever restrictions on Shudras. Equality in law completely destroyed in this period. Untouchability existed during this period. They lived outside from the others, while the shudras were permitted to become a trader, artisans and agriculturists. In 643A.D. Chinese scholars Hieun Tsang’s clarified, the persons following unclean occupations like butchers, fishermen and scavengers had to live outside the four wall of the city.

Savarn, Avarna and DTs/NTs

Hindu society has been devided in two parts. 1) Savarna Hindus and II) Avarna Hindus. Within the first division there are two classes of caste I) Dvijas and II) Shudras and within the second division there are I) Primitive Tribes and Criminal Tribes and II) Untouchable castes. (p. 168, BAWS, Vol.5). The avarna hindus comprised three divisions ; first, is Primitive caste, second is criminal caste and third is The Untouchables caste (P.165, *ibid*).

In 1911, the Commissioner of census and the census superintendent made a separate enumeration of untouchable caste and tribes. Under these test, the castes and tribes people who 1) denied the supremacy of the Brahmins, 2) did not receive the mantra from Brahman or other recognised Hindu Guru, 3) denied the authority of Vedas, 4) did not worship the great Hindu Gods, 5) were not served by good Brahmanas, 6) have no Brahman priest at all, 7) have no access to the interior of the ordinary Hindu temple, 8) cause pollution, 9) bury their dead and 10) eat beef and do not revere the cow.(p. 232, *ibid*)

Were They tribes?:

Scholars like Ghurye, Naik, Bailey and Verrier Elwin have used different criteria for distinguishing between caste and tribe. According to them, some of these criteria are: religion, geographical isolation, language, economic backwardness and political organisation. The religion of the tribal people is Animism(p. 237, *Ahuja, Ram, (1993, reprinted 2020)*. They are not Hindus but are animists (*Hutton,*

J.H,1961 *Caste In India: Its Nature, Function and Origin* And Bailey, F.G, *Tribe, Caste and Nation*, Manvhester Universit, Manchester, 1960).

Conclusion:

They live in geographically isolated regions like hills and mountains. Each tribes has its own language for exa.Gond speak Gondi language, Bhils speak Bhili or Vagdi , Santhal speak Santhali language. They are primitive and economic backward because they use primitive methods in cultivation. Their political existence is a very small propotion of the total society. Such communities included in the recognised list of tribes, called Scheduled Tribes. No doubt, Denotified and nomadic tribes like Banjara, Pardhi, gosavi, Dhangar etc. were followed their own language and culture.

Reference:

1. Ahuja, R. (1993, Reprinted 2020). *Indian Social System*. Jaypur, India: Rawat Publication.
2. Ambedkar, B.R. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches. In Vol.18, Part-3, edi. Moon, Vasant. *Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches* (p. 563). Mumbai : Government Press.
3. Ambedkar, B.R. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches. In Vol.5, edi. Moon, Vasant. *Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches* (p. 112,165.232). Mumbai : Government Press.
4. Ambedkar, B. R. (1948). The Untouchables,. In V. Moon, *Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches*, Vol. 7 (p. 300). Mumbai: Government of Maharashtra.
5. Ambedkar, B. R. (1948). Who were the Shudras, Vol-7. In V. Moon, *Who Were The Shudras?* (p. 300). Mumbai: Government of Maharashtra.
6. Bose, N. (2019). *Tribal Life in India*. Revised Edi. by C.P.Tripathi. New Delhi: National Book Trust, India.
7. Chandavarkar, R. (1998). *Imperial Power and Popular Politics: Class, Resistance and the State in India 1850-1950*. London: Cambridge University Press.
8. Driks, N. (2001). *Caste of Mind: Colonialism and the Making of Modern India*. Princeton and Oxford: Princeton Press.
9. Habib, I. (2001). *People History of India, Vol-1*. New Delhi, India: Tulika Books.
10. Hutton.J.H. (1961). *Caste In India: Its Nature, Function and Origin*. Bombay: Oxfered University Press.
11. Mankar, V. (2009). *Manifesto of the justice, Rights, Planning and Movement of the Denotified and Nomadic (Semi-Nomadic) Tribes*. Nagpur: Blue World Seris.
12. Meena, R. (1989). The Criminal Tribes Act in Madras Presidency: Implication for Itinerant Communities. *The Indian Economic and Social History Review* , 26(3) 269-295.
13. Shendage, M. (1996). *The Aryans: Facts without Fancy an Fiction*. New Delhi, India: Abhinav Publication.
14. Shendage, M. (1977). *The Civilized Demons: The Harappans in Rigveda*. New Delhi, India: Abhina Prakashan.
15. Srinivasan. M.N. (1962). *Caste in Modern India and other Essays*. Bombay, India: Media Publishers.
16. Thurston, E. (1909). *Castes and Tribes of Southern India*. Madras: Madras Government Press.

Indian Democracy – in Between Facts and Fictions

Kanchankumar Tejram Shewale
UID-Ph.D.2019-04

Abstract:-

Democracy is the biggest idea of the 20th century; it was achieved after a long journey of Human civilization to ends the unjust and cruel rule of the Monarchy. The Lord Buddha and his Sangha were known to be the First Democratic System of ancient time inspired by this, Greece was the first country to adopt, and then followed by many other nations. In Indian Democratic system, Liberty, equality, justice and Fraternity are the quad core Rights which are interdependent and unexchangable to each other are exclusively enshrined under fundamental rights of Constitution of India. In Democracy, citizens has expectations for their progressive growth in social, political and economical status as rightly express in the preamble of constitution, further provides the Rights of education and culture. Indian democracy experienced its darkest phase by the way of imposing emergency, of course every Dark clouds has silver lining and this phase end with the elections as analysed in this Article. Indians have a matter of great pride and glory that, Central Government abrogated Article 370 of constitution for peaceful solution, Growth and development of Jammu and Kashmir and further yet another great milestone achieved in social reforms to one step move forward to ensure Gender justice by banned on Triple talakh, as narrated in this article. The present paper analysis on the criminalisation of politics and exclusive use of muscle, money power in our Democratic system which needs to be replace with truth and nonviolence which are the two paradigm of Noble Human Values as propagated by Buddha, Mahavir and Mahatma Gandhi throughout entire world. This paper maps on functioning on democracy based on check and balance mechanism between three pillars of government where the parliament is root of our Democracy. This paper further explores the challenges faced by the democracy in such diversified nation having social and economic disparities. The greatest challenges to establish welfare state and thrive to provide the rights as mentioned in the directive principle of state policy to the citizen of India which was suppose to achieve by next parliament after commencing of Constitution of India. This paper finally concludes with the analysis on Nation First Patriotism over the so many Religions, Diversities and Disparities to achieve the true sense of brotherhood and secularism.

Keywords: - Democracy, Equality, politics, patriotism, Welfare state,

Introduction:-

Democracy is art of thinking independently together-Alexander Meiklejohn

We the People of India, have the largest Democratic country in the world. India becomes sovereign, Democratic Republic on 26 January 1950 on enforcement of constitution of India. Preamble that is the aim and sole of constitution of India begins with the “we the people” reflects the democracy of India which is based on the principle of equality, liberty, fraternity and justice. Later on socialist and secular word added in the constitution of India by the 42nd amendment in the year of 1975.

Unlike United State of America, the oldest democracy, India after independence in their democratic system India adopted the British format of parliamentary system, its modified format of west minister model of Government. The core and basic modification is that combination of Parliamentary system coupled with Federalism, off course with that Fundamental Rights and Directive principle of state Policy. This new creative Version of federal structure of unitary parliament does not known to west Minister. Yet, another important aspect by Departing replacement of Monarch with the Chief executive Head that is President. The founding father of Constitution has putting great efforts, knowledge and experience to make diversified country into united by considering odd against Democracy in the background of multiethnic, multicultural and caste hidden society. Indian Democracy had shown fair performance of unique blend diversity into Unity. India became Democratic Republic on the 26 January 1950 and henceforth every citizens of India became politically equal despite of

caste, Religion, Sex, language and place of Birth. Adult suffrage that is one person is equal to one vote prominently of the people, by the People and for the People to form the Government. Democracy is the “Voice of government by the choice of the people”.

Check And Balance Mechanism

As lord Acton, a great jurist and philosopher quoted “Power tends to corrupt and absolute power corrupt absolutely” .Indian Democracy empowers political party who attained the Majority and form the government to rule the country but this power is not absolute at all but its under check and balanced system. Governmental organization entrusted on three pillars. Legislatures who are responsible for making the law, Executive are execute the law and judiciary have to interpret the law. The whole system of democracy is based upon the concept of Check and Balanced, Every pillar of government is strong enough to compliments to each other and check and balance to one another.

Darkest Phase of Indian Democracy

Indian Democracy was faced the real challenge in the Year 1975

when the Prime Minister on that year proclaimed National Emergency without taking any approval from the Cabinet .This proclamation of National Emergency was only for their Political gain but the common peoples literally shaken with this anarchical decision. Thereafter Amendment passed in the parliament that it is mandatory to take approval of cabinet member for proclaiming National Emergency .This Emergency was the Darkest phase of Indian Democracy for the common People and as per politicians view, 1975’s emergency was seem to be like the murder of Indian Democracy .Some of dark facts as under about emergency period was considered as most significant phase of Indian Democracy.

- People of India faced the emergency for the period of 21 month from 25 June 1975 to 21 March 1977 where all the Fundamental Rights are suspended under Article 359 of constitution of India.
- Journalist and Politicians were detained all over the country, More than 1,40,000 peoples were detained without Trials, Report suggested that many protester detainees were torture up to the death.
- Sept 1976, Sanjay Gandhi Initiated program of compulsory sterilisation to control over the population Growth, In this drive, Many Unmarried and old men were reportedly Sterilised
  - Private and Public media and Doordarshan were Reported used for Government Propaganda, Newspaper also imposed Censorship.
- Many slums are destructed near Jama Masjid New Delhi.
- Attempt had made to reduce the power of Supreme Court and High Court pronounces upon Constitution Validity.

On 18 January 1977, called fresh election, released all prisoners. So Every Dark Clouds has Silver linings, This Dark Phase of Emergency officially came to end on 21st march 1977.

Abrogation of article 370 of Constitution of India

Its matter of great proud and glory for every Indian, great moments of celebration that central government abrogate article 370 of Constitution of India on 5 August 2019 which was matter of greatly concerned with Jammu and Kashmir and for every Indians. This was long pending issues and after 70 years of independence, the brave and bold decision taken by the present government to nullify the article 370 with that removal of special Constitutional status of Jammu and Kashmir. Before that no Government was so keenly interested to lead and address this vital issue to settle peacefully with political will. Article 370 was drafted in Part XXI of Indian Constitution; this only article drafted by N. Gopalswami Ayyangar ,was chief drafter which granted local autonomy to state Jammu and Kashmir. In the History, this year may be recognised for Absolute Sovereignty of India.

Triple Talakh Case to Secure Gender Justice

The most Significant move one step forward to secure Gender justice was that triple talakh case which was the one of the discriminate and inhuman customs of pronouncement three times talakh, in Muslim community. This Triple talakh case paved way to open the door to eradicating various personal law base inhuman, evil customs and need to address such issues pertaining to Gender justice. Yet it was another most important issue in concern with the gender Justice that paved the way to open door of codification of personal law based on the Religion. The Article 44 of constitution of India as mentioned in part IV, Directive principle of state policy that is "The State shall endeavour to secure Uniform Civil code throughout the territory of India" dormant for many years in the dust but now becomes most vibrant issues pertaining to gender Justice and in the light of true sense of fraternity, secularism and National Integration. Therefore this year may be recognised for securing gender Justice in the Indian History.

In the last 70 year of Indian Democracy, No Government had taken any initiatives for uniform civil code for only reason of vote bank politics. As different personal laws represent the Religion that differentiates citizens on the ground of women's right and customs like polygamy and Nikah-halala. With the 42nd amendment we became secular but real secularism practically possible only when Harmonious construction of Uniform civil code which will be overcome religious conflict, bring togetherness among society and National Integration.

Pendency of Cases in Judiciary

The political system in India still struggling to minimised gap amongst the capitalist and beggars. Pending cases in the court is another most important issue for aggrieved masses of Society. "Justice Delay is a Justice denied" becomes a slogan. However, the litigants are expecting and hopeful for speedy and time bound disposal of pending cases. Pending cases in the court is supposed to be hurdles to the Growth and development of individual litigants and restrict to the economic growth of the Nation.

Delivering the keynote address at the India-Singapore Mediation Summit, CJI NV Ramana cited the "often-quoted statistic that pendency in Indian courts has reached 45 (4.5 crore) million cases". A few months back in April, reports said that combined with Covid-19-induced lockdowns and restrictions, the pendency across all courts in India had crossed 4.4 crore cases, rising by at least 19 per cent since March last year.

According to reports that cited data from the National Judicial Data Grid and the Supreme Court, at present there are 3.9 crore cases pending in the district and subordinate courts, 58.5 lakh cases in the various high courts, and more than 69,000 cases in the Supreme Court.

De-Criminalisation of Politics

Indian Democracy basically expected to achieve their sole purpose and objectives for social and economical up gradation, growth and development of their citizens but Indian democracy are in danger when there is used of muscles power and criminals' entry in the politics. Our Honourable Prime Minister Mr. Narend Modi in his speech elaborates their wish to decriminalization of the politics. Fast tract courts and speedy trials provisions will be made for accused elected Members of parliaments and Members of State Assembly. When the candidate of criminal backgrounds elected then there will be no any scope left for the society for peace and Happiness, progress and Development.

The chances of winning for a candidate with declared criminal cases in the Loksabha 2019 is 15.5 per cent whereas for a candidate with a clean background, it is 4.7 percent. This is due to the fact that the 17th Lok Sabha will have close to half of its new Members of Parliament (MPs) with declared criminal cases. Out of the 539 winners analyzed in Lok Sabha 2019, 233 MPs have declared criminal cases against themselves. This is an increase of 44 per cent in the number of MPs with declared criminal cases.

Since 2009, Congress MP Dean Kuriakose from Idukki constituency in Kerala has declared 204 criminal cases against himself. These include cases related to committing culpable homicide, house trespass, robbery, criminal intimidation; etc. As per the selfsworn affidavits submitted by the candidates at the time of filing nominations, the new Lok Sabha has surpassed the previous two in electing MPs with criminal records.

Out of the 542 MPs analyzed during Lok Sabha elections in 2014, 185 (34 per cent) winners had declared criminal cases against themselves while out of 543 winners analyzed during Lok Sabha elections in 2009, 162 (30 per cent) had declared criminal cases against themselves.

This time it's close to half. Out of the 539 winners analyzed in Lok Sabha elections 2019, 233 (43 per cent) MPs have declared criminal cases against themselves. The figure is far more alarming when it comes to serious criminal cases. Around 159 (29 per cent) winners this time have declared serious criminal cases including cases related to rape, murder, attempt to murder, kidnapping, crimes against women, etc.

In 2014, out of 542 MPs analyzed, 112 (21 per cent) had declared serious criminal cases against themselves. In 2009, out of 543 winners analyzed, 76 (14 per cent) winners had declared serious criminal cases against themselves. There is an increase of 109 per cent in the number of MPs with declared serious criminal cases since 2009.

Among the new Lok Sabha MPs, there are 10 who have declared convicted cases against themselves. There are 11 MPs with declared cases related to murder (Indian Penal Code Section-302) and 30 winners with declared cases of attempt to murder (IPC Section 307).

There are 19 MPs who have declared cases related to crimes against women. Out of these, three have declared cases related to rape (IPC Section-376) and six have declared cases related to kidnappings.

Around 29 winners have declared cases related to hate speech. Among the political parties, NDA ally Janta Dal United (JDU) has the highest percentage of MPs with criminal records.

In their affidavits, 13 (81 per cent) out of 16 winners from JD(U), 29 (57 per cent) out of 51 winners from INC, 10 (43 per cent) out of 23 winners from DMK, 9 (41 per cent) out of 22 winners fielded by AITC and 116 (39 per cent) out of 301 winners from the BJP have declared criminal cases against themselves.

In view of Ex-chief Election commissioner T.N Sheshan version, Indian democracy suffering from some ailments that were tempering with electoral process, the use of muscle power, money power and rigging are the electoral scam, malpractice leads toward large number of Re-poll and polling booth were imperfect. Further they said that, cash, corruption and crime are three pillars on which Indian democracy stand. To save the democracy with its true spirit and objectives, its need of time to save democracy with demolishing these three pillars that is cash, corruption and crime over which Indian Democracy stand.

Democracy and Economic Disparity

The poor people could not contest the Election due to their financial inability. Election campaign required lots of money that cannot be borne by them. The poor's who are ignorant of power of his single vote and became victimized by gratifications of financially sound candidate contesting election and deprived from welfare and progress for themselves and for whole society for the period of longer lasting five years. Democracy, perhaps the boon for the elected members of Assembly and also for the members of parliament as these elected members besides serve the society acquired special skills of business of profit and hence we the people of India can found all the elected member is in good position of growth in his assets and properties. If restrictions have to be made on the 3rd chance to represent the country, many others can get opportunity to be successful businessmen too. Unlike United state of America's, oldest democratic system there is a restriction to represent the nation repeatedly; Indian democracy did not have such provisions. The economical equality plays a vital role in the democratic growth of the Nation.

Democracy and Caste, Religion Base politics

Indian Democracy faces challenges of Caste and Religion based Politics. Political parties are playing with the sentiments and emotion of voters by raising certain religious issues. Religions and caste plays vital role in deciding fate of the contestant. So political parties are much focus on the vote bank politics based on caste and Religions rather than the growth and Development. No program to reduce the gap between Rich and poor's but emphasized on the caste and Religions. So, it is duty of every political party to create such atmosphere amongst the people to think beyond the Caste and Religion. For every citizen, Nation is First and the Last. Every Political party of India should be patriotic and profess the patriotism among all citizen of India.

Democracy And Literacy in India

Even After 70 years of enforcement of constitution of India, the Government fails to achieve the 100% literacy rate. Democracy faces real challenge in this regard, that education inequality is major thrust and directly connected to the growth of the people and growth of democracy. Illiterate citizen could not understand the power of his single vote which can make the Government but due to illiteracy he could cast the vote without any reason and knowledge, sale his vote for small amount of Rupees. As the poverty and illiteracy are two side of same coin unless until it could not be eradicated, the growth of democracy could not be achieved in the true sense. Indian Democracy faces challenge of economical disparities. Yet it is true that "Rome was not built in a Day" but after 74 years of independence we the people of India still struggling to achieve to enhance the literacy percentage up certain benchmark to know their Fundamental rights enshrined under Constitution of India.

Census of India pegged average literacy rate to be 73% in 2011 while National Statistical Commission surveyed literacy to be 77.7% in 2017–18. Literacy rate in urban areas was higher 87.7% than rural areas with 73.5%. There is a wide gender disparity in the literacy rate in India and effective literacy rates (age 7 and above) was 84.7% for men and 70.3% for women. The low female literacy rate has a dramatically negative impact on family planning and population stabilization efforts in India. Studies have indicated that female literacy is a strong predictor of the use of contraception among married Indian couples, even when women do not otherwise have economic independence. The census provided a positive indication that growth in female literacy rates (11.8%) was substantially faster than in male literacy rates (6.9%) in the 2001–2011 decadal period, which means the gender gap appears to be narrowing.

Horse Trading practice and Democracy

Democracy of India is really threatened with the Horse-Trading practices adapted by politicians and political parties for making of the Government or for the destabilized the existence government when not one single party is in absolute majority or in position to form the government. In this malpractice there is involvement of money, muscles and ministry. If MP's and MLA's are involved in such gratification of Horse trading then what is the use of voting and democracy when it is manipulated with the Money.

In Indian democracy system, upper House of Parliament, the MPs are not take much interest in the regular session of the Parliament and remain absent for prolong time which is nothing but wastage of money and time too. In this regard there is no any disciplinary action had been taken on any MP's and No Accountability fixed on them. The code and conducts rules should have too more stringent and transparent Indian democracy truly successful when there is free and fair election system. Elected members come up with the clean hands. There is qualification criteria for the candidate who contesting election. Elected members of parliament, Assembly's and even in municipal election have to be undergo training programs which syllabus is in the interest of Nation. Even in public and private sector there is compulsory training program for new recruited employee and he had to be completed it successfully then why not training is compulsory for those who have to govern over whole country. Accountability of elected members

assembly state and parliament being as most vital issue, when there is annual appraisal report for the employee in the government sector and private sector too.

Politics Life-Long and Inherited Profession

In India, Politics becomes a profession not remain as social service. In the last 70 years of Indian democracy, it is found that politics is becomes as inherited profession. It is seemed to be just like kingdom that the king and thereafter his heir and further heir get opportunity to rule the nation. Real sense of democracy is diluted with this, though they are elected by the people. Politicians has no retirement age and the new comers from general public chances are deem hope for exist to be a successful politician due to inherited profession. Politicians in India enjoy the VIP culture unlike USA having oldest democracy having politician enjoy common man simple life, getting only two terms for being member of house, however Indian politicians enjoy life long practice of this profession, no restricted for the terms for being as Member of Parliament, No retirement age for these politicians and further their next generation also got this as Readymade profession.

At the end, Indian Democracy and its challenge in true sense is economic disparity, social backwardness and Social Inequality, Illiteracy, vote bank politics on caste and Religion, Inherited political profession, criminalization in politics, Non-existence of Uniform civil code, people are more religious than patriotic and gender discrimination. On overcoming these challenges and obstruction, India will become one of the world powers and gives new hopes and set a example to other countries in regards to true sense of Democracy. According to Theodore Roosevelt, Ex-President of USA and recipient of Noble peace prize winners has very powerful words on the Democracy is that, **great democracy has got to be progressive or it will soon cease to be great or a democracy.**

Conclusion:-

- 1) In the Indian Democracy, Its is matter of glory for every Indians that long awaited issues of special constitution status on Jammu and Kashmir removed by abrogating Article 370 of constitution to secure peace, prosperity and absolute sovereignty of Nation.
- 2) Its historic event for all Muslim women and all the citizens of India on one move forward to securing Gender justice by abolishing of Triple talakh customs by judicial and Political Activism which paved the way to open the Door for Debates and harmonised construction of Uniform Civil Code.
- 3) Indian citizens were shaken by the dark phase of Indian Democracy by the way of twenty one months of National Emergency in which all the Fundamental Rights are ceased, sterilisation of unmarried young man and old man, Journalist and Politician are unlawfully detained, protestant Detainee are torture up to Death but at the last, every Dark cloud has Silver linings and this came to the end in March 1977 and thereafter citizens realised importance of Democracy and their sweet fruits in their life.
- 4) Pending cases of judiciary is an alarming issue for every progressive Democratic Nation. "Justice Delay is Justice denied" becomes slogan. There is urgent need to address this issue to secure Justice for all aggrieved masses.
- 5) The Study reveals that there is growth about 50% in criminalisation in Politics since last election in 2014. The data shows that 43% of Present member of Parliaments has inflicted with criminal charges. Decriminalisation of politics is most needed in our country to tribute Lord Buddha, Lord Mahavir Jain and Mahatma Gandhi who were propagate Truth and Non-violence to entire world.
- 6) There is urgent need of demolishment of three pillars that is cash, crime and corruption on which present Indian Democracy stand and need to be shifted towards Noble Values like love, kindness, compassion, truth and Non-violence.
- 7) The Democracy needs to be free from caste and religion based politics, further sole aim to upgrade the social and economical status of common citizens in the interest of growth and Development of Nation and progressive growth of democracy.
- 8) The Democracy should be liberated from inherited professional with no retirement age with infinite terms regimes to rule and occupied the position Years after years, however Democracy should be vibrant, dynamic and progressive in the making Of Great and Developed Nation.

References:

- 1) Article 370 revoked: Which political parties supported the bill, which opposed it". India Today. 5 August 2019. Retrieved 20 August 2019.
- 2) Austin, G. (1999). Selected chapters in working a democratic constitution—A history of the Indian experience. Oxford: Oxford University Press.
- 3) Chandoke, N., & Kumar, R. (2013). Indian democracy: cognitive maps. In K. C. Suri (Ed.), ICSSR research surveys and explorations: political science, Vol. 2. New Delhi: Oxford University Press.
- 4) Chandoke, N. (2004, June 19). Crisis of representative democracy. The Hindu. Retrieved from
- 5) Deshpande, Pushkraj (30 January 2018)."India: Triple Talaq, Judgment of Hon'ble Supreme Court And The Most Anticipated Triple Talaq Bill". www.mondaq.com. Retrieved 23 September 2019.
- 6) Explained] Why Did Indira Gandhi Impose Emergency In 1975?". thehansindia.
- 7) Green, Hannah Harris."The legacy of India's quest to sterilise millions of men". Quartz India. Retrieved 9 July 2020.
- 8) <https://amp.scroll.in/article/802495/why-br-ambedkar-s-three-warnings-in-hislastspeech-to-the-constituent-assembly-resonate-even-today>
- 9) <https://www.indiatoday.in/elections/lok-sabha-2019/story/50-per-cent-mpsnewloksabha-criminal-records-1534465-2019-05-25>
- 10) Ladakh's UT status triggers jubilation in Leh, resentment in Kargil". The Times of India. Press Trust of India. 5 August 2019. Retrieved 19 November 2019. Published By: Indian Political Science Association
- 11) Majid, Zulfikar (9 August 2019). "Why are Kargil people against Art 370 abrogation?". Deccan Herald. Retrieved 19 November 2019.
- 12) Malhotra, Inder (4 August 2014). "The abrupt end of Emergency". The Indian Express. Retrieved 12 June 2021.
- 13) NAYAR, KULDIP (25 June 2000). Yes, Prime Minister Archived 11 February 2010 at the Wayback Machine. *The Indian Express*.
- 14) Surinder K. Shukla, DEMOCRACY IN INDIA : ISSUES AND PROBLEMS
- 15) The Indian Journal of Political Science Vol. 55, No. 4 (October - December 1994),
- 16) ShyaraBano v. Union of India". Supreme Court Cases. 9: 1–298. 2017. Retrieved 23 September 2019.
- 17) Supreme court bars triple talaq". The Times of India. 22 August 2017. Retrieved 2 January 2019.
- 18) TAGS,PENDENCY OF CASES,FIRST PUBLISHED:JULY 18, 2021, 14:21 IST 19)Tragedy at Turkmen Gate: Witnesses recount horror of Emergency". 28

The Emergence of Buddhist Philosophy and Practices throughout the world and India

Dr. Chandrashekhar Malviya

H.O.D.: Sociology, Athawale College of Social Work, Bhandara

Abstract

The history of Buddhism followed today with over 500 million people worldwide. The world began in India about 2500 years ago. Nowadays, Buddhism is rather non-religious, has a philosophy of life, and has an intellectual character, but it is easy to understand, and considered unlimited in time, space, race, or culture. Siddhartha Gautama is credited with delivering messages of mercy, morality, and equality as he rebelled against oppressive social laws and denounced the caste system. respected among members of society (Ambedkar, 1957). The Renaissance and Revival of Buddhism were founded in 1891 with the intention of restoring sacred Buddhist temples and discovering numerous relics in Indian territory or returning relics that had been stored abroad. It is said to have originated in India.

In the mid-twentieth century, the collaboration between many psychoanalysts and Buddhist scholars was seen as a meeting between "The two most powerful forces" at work in the Western mind. Buddhism and Western psychology overlap in theory and practice. Over the past century, experts have explored the many commonalities between Buddhism and various branches of modern Western psychology, such as phenomenological psychology, psychoanalytic psychotherapy, humanistic psychology, cognitive psychology, and existential psychology. Orientalist Alan Watts writes: We find something more like psychotherapy.

The Buddha was a unique psychotherapist and his healing methods have helped millions of people over the centuries. This essay is simply an expression of the author's current understanding of the Buddha's philosophy. This is your chance to pay tribute to one of the greatest psychotherapists the world has ever created!

Introduction

All religions in India, Buddhism occupies a unique position, on the one hand, to accommodate people of all strata, but on the other hand, to population groups such as the Indo-Greeks and the Indo-Scythians who settled in India is also supported. On the other hand, it spread to countries such as Ceylon, Burma, Tibet, Nepal, Sri Lanka, and China. Therefore, over time, it has conquered most of Asia because of its simple and clear teachings, which treat everyone equally.

Most of us know the life and basic teachings of Siddhartha or Gautama Buddha from childhood, born in the 6th century BC. He was born into a royal family in Kapilavastu, at the foot of the Himalayas. The sight of sickness, old age, and death haunts the young prince with the idea that the world is full of suffering, and he renounced it early in his life. Buddhism gave the world a simple, intelligible, and popular religion. Buddhism greatly appealed to the people on account of its simplicity, emotional element, easy ethical code, the use of vernacular language, and methods of teaching.

Teachings of Buddha:

Buddha was primarily an ethics teacher and reformer, not a metaphysicist. The Buddha always sought to enlighten people on the most important issue of suffering, its origin, its end, and the path leading to its end. The answers to these four questions are the essence of Buddha's enlightenment. These have come to be known as the Four Sacred Truths.

The Four Sacred Truths taught by the Buddha are:

1. Life is full of suffering (Dhuka)

The first noble truth is a life of suffering. Birth, old age, sickness, death, sorrow, desire, despair, in short, anything born of attachment is suffering.

2. There is a cause of this suffering (Dhuka Samdaya)

The second sublime truth is that this suffering has a cause. Attachment leads to suffering. Attachment is a translation of the word Trishna, which can also be translated as thirst, lust, or craving. Another aspect of Dvesha means avoidance or hatred. The third aspect of attachment is Abidya, which means ignorance.

Buddha preaches on his 12-link chain in the cause and maintenance of suffering. This chain of cause and effect brings suffering to the world. Suffering in life is due to birth, it is due to the will to be born, it is due to our spiritual attachment to things. This is through sensory experience, contact with sense objects, and the six sense organs. These organs are dependent on the embryonic organism (consisting of mind and body), cannot develop without first consciousness, and are ultimately derived from impressions of past life experiences caused by ignorance of the truth. They form the circle of existence (bhava chakra): birth and rebirth.

3. Suffering can be ended (Dhuka Nirodha)

Suffering can be extinguished. Nirvana is a state of being where all clinging and therefore all suffering can be removed here, in this life. The Buddha pointed out that work without attachment, hatred, and infatuation (raga, dvesha, moha) does not cause attachment.

4. There is a way to extinguish suffering (Duhkha-nirodha-marga)

The fourth noble truth about suffering is that there is a way (marga) to attain a state of freedom from suffering. He called it the Eightfold Path to Liberation.

The Eightfold Path (Astangika Marga), called the stages of the Path, is not a series of learning processes, but the eight dimensions of life, all of which are integrated into our daily lives. This is how the environment for approaching Buddhism is created.

These Paths are intended as a guideline to be considered, pondered, and walked only if each step is fully accepted as part of the life you seek. Buddhism always tries to encourage the process of learning and self-discovery.

The Eightfold Paths are:

1. Right Understanding:

The first step in these paths is a Right Understanding or Right View. This is an important step in seeing the world and everything in it as it is, rather than what we think or want it to be. And on a deeper level, direct personal experience guides us to the right understanding.

2. Right Intent

This is the step we commit to being on the correct path. If we get it right, we will know what life is and what life's problems consist of. Right intention prompts you to choose what your heart desires.

3. Right Speech:

Right speech involves recognition of the truth, and an awareness of the impact of idle gossip and of repeating rumours. Thoughtful communication helps bring others together and can heal disagreements. By not expressing meanness or anger, we develop compassion and move towards a more compassionate daily life.

4. Right Action

Right Action recognizes the need to take an ethical approach in life, to consider others and the world we live in.

5. Right Livelihood

If your work lacks respect for life, then it will be a barrier to progress on the spiritual path. Buddhism promotes the principle of equality of all living beings and respect for all life.

6. Right Effort

Right Effort means cultivating enthusiasm, and a positive attitude in a balanced way. Right Effort should produce an attitude of steady and cheerful determination.

7. Right Mindfulness

Right Mindfulness means being aware of the moment and being focused on that moment.

8. Right Concentration

Right concentration implies that we select worthy directions for the concentration of the mind, although everything in nature, beautiful and ugly, may be useful for concentration. At deeper levels, no object or concept may be necessary for further development.

The meaning of Right has several aspects and includes an ethical, balanced, or middle way. When things go "right", we often experience a special feeling inside which confirms that this is the correct decision or action.

Monastic System:

The general term for Buddhist monastic orders is Sangha. The term for order in all Buddhist countries is a literal translation of the Indian word. The monastic discipline of the Buddhist clergy varies widely in the different parts of the Buddhist world.

Another contribution of Buddhism to the world was the monastic system. The monks followed a common head and lived together under common discipline. The head of the monastery was elected by the monks. Apparently, this monastic system was adopted into Hinduism.

Development of Language and Literature:

Firstly, Buddha preached his message in the Pali Language, which was the language of the common people. Pāli is the name given to the language of the texts of Theravada Buddhism, although the Theravādin commentary tradition states that the language of the canon is Māgadhī, the language supposedly spoken by Gautama Buddha. The term Pāli originally referred to a canonical text or passage rather than a language, and its current usage is based on a misunderstanding that occurred several centuries ago. The language of the Theravadin canon is a dialect version of Middle Indo-Aryan, not Māgadhī, created by the homogenization of the dialects in which the Buddha's teachings were orally recorded and transmitted. This became necessary as Buddhism was carried far beyond its area of origin and as the Buddhist monastic order codified its teachings. During Kaniska's time, monks preached the Buddha's message in Sanskrit. The spread of Buddhism through these languages has enriched these languages and their literature.

References:

- [1] Ahir, D. C. (2011) Buddhism in India. Status, Growth and Development, Buddhist World Press, Delhi.
- [2] Chatterjee S, Datta D. An Introduction to Indian Philosophy. 8th ed. Calcutta: Calcutta University Press; 1980. The Buddha philosophy.
- [3] Ahir, D. C. (2013) Buddhism declined in India: How and why? Buddhist World Press, Delhi.
- [4] Rhys Davids CA. Buddhist Manual of Psychological Ethics. Whitefish, 2003 MT: Kessinger Publishing.
- [5] Richard Gombrich (2012). Buddhist Precept & Practice. Routledge. pp. 344–345. ISBN 978-1-136-15623-6.

Ambedkar, Buddhism and Making of Modern India: A Correlative Study

Dr. Sanjay N. Shende

Associate Professor, Dept. of English, Shree Shivaji College, Rajura

Email: shendesanjay1976@gmail.com

Abstract

Ambedkar played a very crucial role in building modern India as it appears today. India is known as one of the biggest democratic country with its sovereign, secular, and republic form of governance. The post independence India appears stronger and absolutely different from the one having illogical traditions and discrimination based social fabric. Among other things, the central factor in building this post independent India is its constitution. Ambedkar, the architect of Indian constitution with his dedication, brilliance and vision brought the well balanced constitution considering welfare of all sections of the society which paved way for building modern India. Our constitution recognizes three principles i.e. equality, liberty, and fraternity which are enshrined in the preamble. B. R. Ambedkar adopted these principles (not from French revolution as others believe) from Buddhist philosophy. Making of India in the post independence period is the result of the constitutional provisions. Since Ambedkar was the principal architect of constitution, his role in making modern India today is unquestionable. This paper correlates Ambedkar, Buddhism and making of India a strong nation.

Keywords: Ambdekar, Buddhism, modern India, constitution, conversion

Introduction

Religion plays a vital role in the holistic development of any individual. Ambedkar considered religion as “absolutely essential for the development of mankind”. Ambedkar suffered many trials and tribulations only because of the religion in which he was born. There were millions of masses having same fate. His mission and agenda of his life was to bring light in the life of the subjugated masses who had been suffering because of caste and religions. In the later part of his life he started a social revolution to awaken the subjugated masses and on finding that no person can have a respectable life in Hinduism. Later he embraced Buddhism. Conversion to Buddhism was not only a revolution but it brought a sea change in the lives of millions of underprivileged people. His strong belief in Buddhist ideas was reflected in designing the constitution which resulted in strengthening the lives of many depressed castes and classes.

Ambedkar as a social reformer and crusader

Dr. Babasaheb Ambedkar became the spokesman of the marginalized castes especially the untouchables in India. He dedicated his entire life fighting for their suffering and disabilities. He became a passionate fighter for their elementary human rights. Ambedkar led the fight against untouchability, Hinduism and the Bramhin caste. Ambedkar criticized the caste system vehemently. For him, the fight against casteism and untouchability was central to his agenda. Hence, ‘he was very critical of the two contemporary approaches to the reform of the caste system; namely, those of Dayanand Saraswati and Gandhi’ (qtd. in Baxi 1994).

Mahatma Gandhi was also against the heinous practice of untouchability and challenged the Hindu orthodoxy. ‘Unlike the Mahatma, Ambedkar was a modernizer with a tolerant eye for the West. In the radical tradition of the nineteenth century social reformer, Jotiba Phule, Ambedkar insisted that social democracy was even more important than freedom from foreign rule’ (Omvedt qtd. in Kapoor).

Yet, in spite of their different approaches to ridding India of untouchability, each helped to significantly weaken the hold of Hindu orthodoxy and as a consequence strengthened the social and political status of the untouchables. (Kapoor, *Gandhi Ambedkar and Eradication of Untouchability*)

Ambedkar painfully realized that within Hinduism the untouchables would never be able to get equal status and receive just treatment. Hence on 31 May 1936, he announced his decision of conversion

to another religion: “Though I have been born a Hindu, I shall not die as a Hindu.” Later, along with his five lakhs followers, Ambedkar embraced Buddhism on 14th October, 1956.

“Ambedkar’s embracing of Buddhism was a strong protest against all that the Hindus had failed to do. For him, *swaraj* did not mean anything if it did not also put an end to the slavery of the Untouchables” (Gore 144). Apart from freeing the subjugated masses from the slavery of Hinduism through conversion, Ambedkar did everything that he could do in order to bring the marginalized communities into the mainstream society.

Hierarchy based India Social structure: a curse for the lower castes

The origin of caste-based marginalization lies in the structure of Indian society and its caste system. The Hindu social structure is based on the theory of *Chaturvarna* that divides the Hindu society into four parts namely, *Bramhanas*, *Kshatriyas*, *Vaishyas* and *Shudras*. These castes are arranged in a hierarchical order. These *varnas* or castes are like water tight compartments since a person belonging to a particular caste cannot move into higher one nor can he get the privileges and advantages of other castes howsoever good or eligible he or she may be. ‘The system of *Chaturvarna* limits the opportunities a person can have for earning an honorable living. (Ambedkar 5: 1).’ A person born in a *varna* had to be in same *varna* until his death and there was no way to change it. These four *varnas* were ranked from highest to the lowest in the descending order of social importance and prestige.

Apart from the above four classes, there was a fifth class in the then social system called as Untouchables. The rigid framework of ‘*Chaturvarnya*’ itself inevitably led to emergence of the fifth group of those who came to be outside the pale—the *atishudras*, the untouchables. This fifth class was considered low and hence ineligible to be included as *varna*. They were considered as outcaste.

Since Hindu social system was based on stratification, segregation and gradation, members of every lower caste group were assumed to have low status and thus marginalized by its superior caste group. Since the Shudra, the fourth *varna* were at the bottom position of hierarchy of Hindu social order and their duty was to serve all caste groups superior to it, they suffered extreme marginality. Still these four *varnas* were a part of the social system where the *shudras* were on the margins but there were many masses who were beyond the margins.

The social reformers attacked inequalities and separatism and stood for equality and cooperation. They attacked the heredity as the basis of distinction and law of karma as which supplied the religio-philosophic defense of the undemocratic authoritarian caste institution. They called on the people to work for the betterment in the real world in which they lived rather than strive for salvation after death. They branded the caste system as the powerful obstacles to the growth of national unity and solidarity (Ghurye 14).

Conversion: renouncing Hinduism and embracing Buddhism

Ambedkar’s decision to renounce Hinduism and embrace Buddhism was one of the historical moments for many masses who were beyond the periphery of the Hindu’s social pyramid of caste system. Equally well, it was a shocking thing for numerous intellectuals from Hindu religion. Conversion was a revolutionary step which brought unprecedented impact not only in the socio-economic life of the Buddhists but it was a huge setback for Hinduism. Since Ambedkar considered “Hinduism as a root cause of the worst kind of inequalities”, and the radical changes in the Hindu social system in the near future were far-fetched, he believed conversion as the only solution for life of dignity and self esteem.

‘He rejected Hinduism because he thought that its rigid hierarchies were co-substantial to this religion, whereas equality was inherent in Buddhism’ (Jeffrelot, *Which Ambedkar*). That’s why, for him, “Remaining in the Hindu religion will bring no kind of progress to anyone. Progress can come only in the Buddhist religion.” Ambedkar’s social philosophy was enshrined in three words: liberty, equality and fraternity. Hinduism was based on caste system, a system of discrimination among human beings. Hinduism for him was “a threat to freedom”, having no place to equality for all human beings and no

liberty to the *shudras*, the fourth varna in the four- fold social structure. There were two major reasons to embrace Buddhism. First, it was a religion originated in Indian soil and secondly it was based on equality, liberty and fraternity and met his core values of rationalism, morality and justice.

Constitutional Provisions and making of modern India

The process of constructing a nation's unity is known as nation building. It begins after the country has gained independence. Nation building begins only after a country achieves absolute freedom. India's process of nation building started on 15 Aug, 1947, the day of its independence but this process was initiated and regulated by the policies and principles enshrined in the constitution. Before achieving freedom, India was very poor country. In 2022, India has become one of the top five economies of the world. It has developed in all arena—social, economic, political, cultural and educational.

This fabulous development of India in the past 75 years is the absolute result of the policies and principles enshrined in the constitution. Pakistan which attained freedom a day before couldn't reach the success and height that India has done so. It is owing to the constitutional provisions and its smooth execution.

i.) Provision for Abolition of untouchability

Ambedkar was aware of the pain and suffering which the marginalized untouchables, he introduced many protective measures in the constitution in order to enable the marginalized classes and castes to live a safe, secure and honorable life based on equality and dignity. He specially introduced the article 17 in order to abolish the practice of untouchability. It states: "Untouchability" is abolished and its practice in any form is forbidden. The enforcement of any disability arising out of "Untouchability" shall be an offence punishable in accordance with law' (qtd. in Jodhka 128).

ii.) Equality before law

Because of hierarchical gradation, Ambedkar firmly believed that the entire Hindu social system of *Chaturvarna* was based on inequality and disparity. Hence, it was imperative to establish equality through constitutional provisions. Owing to this, article 14 stating 'equality before law or equal protection of the laws' puts an end to the notion of being higher or lower by caste. Now all are equal before law. Article 15 prohibits the state from making discrimination on the ground of religion, race, caste, sex or place of birth.

iii.) Reservations for backward class

Article 16 provides equal opportunity to all people for employment and appointment on any post under the states. The clause 4 of article 16 provides that the state can reserve appointments or posts in state services for any backward class, which in the opinion of the state, does not have sufficient representation. Later clause 4 (a) was added in this article in 1995 vide amendment in 1995. This amendment restored reservation for the promotion of the SCs and STs by inserting clause 4 (a) which mentions that 'nothing in this article shall prevent the state from any provision for reservation in matters of promotion to any class or classes of posts in the services under the states in favor of the SCs and STs which in the opinion of the state, are not adequately represented in the services under the state.'

iv.) Protection of Dalits against violence

The cumulative effect of article 14, 15 and 17 was that the marginalized masses received lawfully acknowledged status of citizens of India. 'However, given that Indian society was based on hierarchical values of caste, the exercise of citizenship rights by Dalits often generated social tension leading to attacks on Dalits by the so called upper caste' (Jodhka 129). Hence Government of India had to enact other legislations to protect Dalits from violence of different kinds. The Untouchability Offence Act was passed in 1955 and it was followed by the protection of Civil Rights Act in 1976 and Scheduled Caste and Scheduled Tribes Prevention of Atrocities Act in 1989.

Apart from these measures, article 338 of constitution has enabled Indian government to appoint a commissioner for SCs and STs in order to investigate all matters relating to the SCs and STs in various states and report directly to the President of India about the working of these safeguards. Later in 1978, Government of India decided to set up a multi-member commission called as National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

v.) Reservation of seats in house of parliament

The constitution also provides reservation of seats for the backward sections in the Lok Sabha (Article 330) and in the Vidhan Sabhas (Article 334). Out of 545 seats in the Lok Sabha and 106 seats are reserved for the weaker sections. In pursuance of Article 332, reservation of seats for SCs and STs in the state Vidhan Sabhas (legislative assemblies) is provided' (Joganand 315). Article 23 of the constitution prohibits traffic in human beings and beggar and other similar forms of forced labour and provides that any contravention of this provision shall be an offence punishable in accordance with law. Although article 23 does not specifically mention SCs and STs but since a majority of bonded laborers are member of SC/ST communities, this article has a special significance for these communities. In pursuance of this article, parliaments have enacted the Bonded Labor System (Abolition) Act, 1976.

vi.) Educational safeguards through quota system

The provision of quota system—reservation of seats in government run educational institutions and for employment in government or state sector jobs—was the most significant enabling measure to bring the deprived masses into mainstream society. Now some posts are reserved for backward classes in various government departments both at the central as well as state level vide article 16, 320, 335. These reservations have been offered according to the percentage of backward classes in the total population (Joganand 317). Besides above safeguards, numerous schemes have been launched by the government from time to time. For example Integrated Rural Development Programme (IRDP), National Rural Employment Programme (NREP), Training of Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM), Jawahar Rojgar Yojna, Tribal Development Programmes, Special Component Plan and the Scheduled Caste Development Corporation (Joganand 318).

Article 46 needs a special reference since it is a comprehensive article that ensures justice against all forms of exploitation of SCs and STs.

The constitutional provisions mentioned above not only strengthened the marginalized classes but helped build a society based on equality by offering opportunities to all sections of the society irrespective of his caste, creed, color or religion.

Conclusion

Though many persons and numerous factors are pivotal to the making of modern India in the post independent period, Ambedkar's vision in the constitution is largely responsible for the progression. His ideology of a just and ideal society based on equality, liberty and fraternity is rooted in Buddhist philosophy. Buddhism, which became driving force, is reflected in the constitution while framing the policies to ensure equality and justice to the suppressed masses in India and it contributes largely to the building of modern Indian society devoid of discrimination on the basis of caste, creed, religion or race. Consideration of all people equal before the law and provision of equal opportunities to all which is enshrined under article 14 was accepted principle in Buddhism. Buddhism does not propose nor accept discrimination among the human being on any pretext.

Works cited

1. Baxi, Upendra "Emancipation as Justice: Babasaheb Ambedkar's Legacy and Vision", *Ambedkar and Social Justice*, Vol. 1. Ministry of Information and Broadcasting, Government of India. 1994. Print.
2. Omvedt, Gail. *Dalit Visions: The Anti-Caste Movement and the Construction of an Indian Identity*, New Delhi: Orient Longman, 1996. Print.
3. Kapoor, Sudarshan. "Gandhi Ambedkar and Eradication of Untouchability" accessed on 13 November, 2018 <https://www.mk gandhi.org/articles/Gandhi-Ambedkar-and-eradication-of-Untouchability.html> Web.
4. Gore, M.S. *The Social Context of an Ideology: Ambedkar's Political and Social Thought*, New Delhi: Sage, 1993. Print.
5. Ambedkar, B. R. *Writings and Speeches*, vol. 5, Maharashtra Education Department, 1989. Print.
6. Ghurye, G.S. *Caste in India*, Rengam A. Aul, Published, London, 1932. Print.

7. Jodhaka, Surinder. *Caste*, New Delhi: Oxford U.P. 2012. Print.
8. Joganand, P. G. “Reservation Policy and the Empowerment of Dalits” *Dalits in Modern India*, Ed. S.M.Michael, New Delhi: Sage, 2012. Print.
9. Jaffrelot, Christophe. “ Which Ambedkar” Carnegie Endowment for International Peace. Accessed <https://carnegieendowment.org/2015/12/26/which-ambedkar-pub-62365> 28 Sept. 2022

The Symbolic Hand Gestures & Mudras of Buddha

Dr. Amit K. Tembhurne¹, Dr. Kanchan P. Khaparde¹ and Dr. Sanjay M. Meshram¹

¹M.B. Patel Art, Commerce and Science College Sakoli,

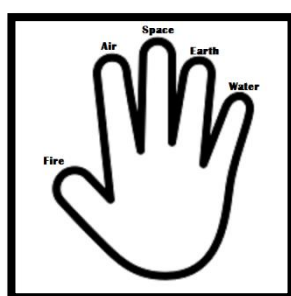
Email: kancha6211@gmail.com

Introduction

A word Mudra in Sanskrit is called Seal, Mark or Gesture; it also means as symbolic gesture in Buddhism, Jainism & Hinduism. It involves body posture with hand gesture and finger position touched together to attain a particular state for resolving a purpose for physical, Mental & Spiritual benefit. In India this mudra involves in Indian dance forms and yogic mudras in various forms & overlaps with its meaning and purpose. In addition, many of the Buddhist Mudra's are used around the world and have developed different local forms elsewhere. There are many forms develop in hatha yoga in conjunction with the pranayama which involves breathing moments in a posture followed with particular Mudra. Mulbandh, mahamudra, vajrolimudra and later on many of the yogic Mudra's which taken forms are some examples of diversity of Mudra's. (Wikipedia, 2022)¹ In Buddha's sculpture we can find attaining various Mudra's in a particular body position. It is said that the composition of Mudra is based on certain moments of the fingers which is a sign of gestural communication, it is to unite the mind, body and soul together for external expression to inner resolve suggesting that such nonverbal communication are more powerful than spoken words. Mudras are thus gestures which symbolize divine manifestation. They are also used by monks in their spiritual exercises of ritual meditation and concentration, and are believed to generate forces that invoke the deity. We may find that these external mudras are meant for operating some purpose without any verbal communication, it is a magical art of symbolical gestures through which the invisible forces may operate on the earthly sphere. (Kumar, 2001)² Another interesting idea appear for existence of Mudra is human body is made up of five elements that is Agni (Fire), Vayu (Air), Akash (Space), Pruthvi (Earth) & Jal (Water). Each one of it balance the healthy cycle of the body if it is in a balance form and if there is any imbalance in any element may affect on health and leads to illness. When specific mudras are performed, any imbalance in the above stated five elements is restored and the person recovers. We can understand each finger represent which element through image mentioned below. (Sunitha S, January 2021)

Buddha Mudra's and Yoga Mudra's

There are so many Mudras can be found in review of Mudra's but there is significant difference between each Mudra and it is performed for significant purpose & its different meaning, we can find some of these mudras and its meaning in further section.

Picture representing the five elements of fingers

The five Mudra's of Buddha

After studied many references regarding Buddha Mudra's, it has retained only five of them for the representations of the Buddha. Images of the Buddha which exhibit mudras other than these are extremely rare. The significance of these mudras can be gauged from the fact that each of the five transcendental (Dhyani) Buddhas is assigned one of these mudras, and they are invariably depicted in visual arts with this particular mudra only. (Kumar, 2001)

These five mudras are:

1. Dharmachakra Mudra

Dharmachakra Meaning in Sanskrit is Wheel of Dharma, it was symbolized when Buddha preached his first sermon after his enlightenment in the deer park at Sarnath, it denotes the setting into motion of the wheel of the teaching of the Dhamma. In this Mudra the Thumb and index fingers of both hands touch at their tips to form a circle which represents the wheel of Dharma or in metaphysical terms, the union of method and wisdom. The three extended fingers of right hand represent the three vehicles of Buddha's teaching that is Hearers (Middle Finger), Solitary realizers (Ring Finger) and Mahayana or great vehicle (Little Finger). The three extended fingers of the Buddha represent the three jewels of Buddhism that is Buddha, Dhamma & Sangha(Anonymous, 2021).³Significantly, in this mudra, the hands are held in front of the heart, symbolizing that these teachings are straight from the Buddha's heart.

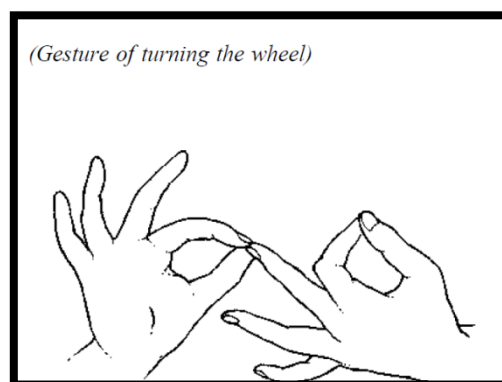
(Kumar, 2001)

Picture representing
Finger position during
Dharmachakra Mudra
(Nagendra, 2016)

2. Bhumisparsh Mudra

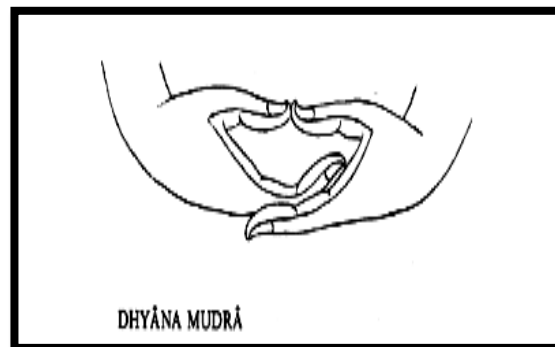
Word Bhumisparsh refers to 'Touching the Earth' it is also known as earth witness mudra. This Mudra performed with five fingers of right hand extended to touch with ground. The right hand, placed upon the right knee in earth-pressing mudra, and complemented by the left hand-which is held flat in the lap in the dhyana mudra of meditation (Anonymous, 2021). The right hand, placed upon the right knee in earth-pressing mudra, and complemented by the left hand-which is held flat in the lap in the dhyana mudra of meditation, symbolizes the union of method and wisdom, samasara and nirvana, and also the realizations of the conventional and ultimate truths. The second Dhyani Buddha Akshobhya is depicted in this mudra. He is believed to transform the delusion of anger into mirror-like wisdom. (Kumar, 2001).

Picture representing Finger
position during Bhumisparsh
Mudra (Anonymous, Mudras:
Symbolic Hand Gestures)

3. Varada Mudra

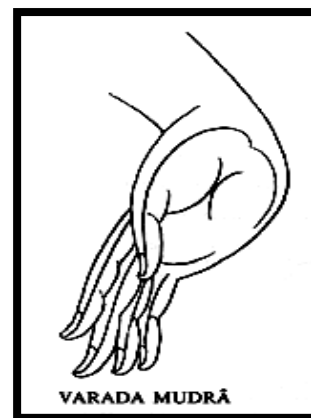
This Mudra is performed to accomplishment of the wish to devote oneself to human salvation & it symbolizes for charity, compassion, and boon-granting. This Mudra made with the left hand, and can be made with the arm hanging naturally at the side of the body, the palm of the open hand facing forward, and the fingers extended. The five extended fingers symbolizes Generosity, Morality, Patience, Effort, Meditative concentration. This mudra is rarely used alone, but usually in combination with another made with the right hand, often the Abhaya mudra (described below). This combination of SeganSemui-in or YoganSemui-in in Japan. The third Dhyani Buddha Ratnasambhavadspalyes this Mudra, the delusion of pride becomes the wisdom of sameness under his guidance. Thevarada Mudra referes to the key to this transformation (Kumar, 2001).

Picture representing Finger position during Varada Mudra (Anonymous, The Hand Mudras)

4. Dhyana Mudra

The Dhyana mudra is the mudra of meditation, of concentration on the Good law, and of the attainment of spiritual perfection. This Mudra can be made with one or two hands. with a single hand the left one is placed in the lap, while the right may be engaged elsewhere (in such cases symbolizes the female left-hand principle of wisdom) and on open left palm ritual objects i.e., texts, alms bowls symbolizing renunciation can be placed. While making this Mudra with both hands, the hands are generally held at the level of the stomach or on the thighs. The right hand is placed above the left, with the palms facing upwards, and the fingers extended. In some cases, the thumbs of the two hands may touch at the tips, thus forming a mystic triangle (represents three jewels of Buddhism-**Buddha himself, the Good Law, and the Sangha**). This Mudra is Introduced by fourth Dhyani Buddha Amitabha, by meditating on him, the delusion of attachment becomes the wisdom of discernment. It is said by performing this Mudra helps mortals achieve this iasgyam.in, 2021)

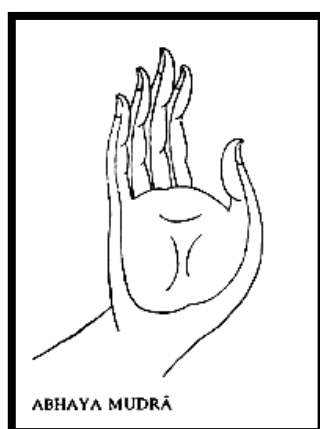

Picture representing Finger position during Dhyana Mudra (Anonymous, The Hand Mudras)

5. Abhaya Mudra

The word Abhaya in sanksrut means Feralessness it is a gesture of fearlessness represents protection, peace, benevolence, and the dispelling of fear. It is made with the hand raised till shoulder height, arm slightly bent chest height and the palm facing outward, finger uprights and joined and the left hand hangs down side of the body. The Abhaya mudra is displayed by the fifth Dhyani Buddha, Amoghasiddhi. By

meditating on him, the delusion of jealousy is transformed into the wisdom of accomplishment. (Anonymous, iasgyam.in, 2021)

Picture representing Finger position
during Abhaya Mudra (Anonymous, The
Hand Mudras)

These Mudras was introduced, innovated & performed by the Buddha to the world and many of the Mudras of modern world hence influenced by the Buddha Mudras. Every Mudra assumed with body posture reveals an impact on body and the vibrations generated from it sent to the atmosphere for its impressions such an arrangement can be seen in yoga of Mudra. Mudras make effective impressions by performing through any art, dance or the form of modern exercises and it meant to be benefitted for the human life.

References:

1. Anonymous. (2021, June 10). *iasgyam.in*. Retrieved September 29, 2022, from Mudras of Gautam Buddha: <https://www.iasgyan.in/blogs/mudras-of-gautam-buddha>
2. Anonymous. (n.d.). *Mudras: Symbolic Hand Gestures*. Retrieved September 30, 2022, from Buddhist Studies: <https://www.buddhanet.net/e-learning/history/mudras.htm>
3. Anonymous. (n.d.). *The Hand Mudras*. Retrieved September 29, 2022, from Buddhist Art & Architecture: <https://www.buddhanet.net/mudras.htm>
4. Kumar, N. (2001, August). Mudras of the Great Buddha, Symbolic Gestures and Postures. *Exotic India*, pp. 1-7.
5. Nagendra. (2016, June 24). *Dharmachakra Mudra*. Retrieved September 28, 2022, from Self Healing Online.com: <http://selfhealingonline.com/offer-item/dharmachakra-mudra-gesture-of-turning-the-wheel-49/>
6. Sunitha S, C. P. (January 2021). Mudra Therapy & Its Classification. *International Journal of Health Science and Research*, 118-126.
7. Wikipaedia. (2022, 07 19). *Mudra*. Retrieved 09 28, 2022, from Wikipaedia: <https://en.wikipedia.org/wiki/Mudra>

Buddhist Studies and Buddhism

Mr. Mahesh Sudhakar Rathod

(M.Com., SET/UGC-NET, PhD - Pursuing)

(Research Scholar – Dhanwate National College, Nagpur)

The story and history of Buddhism, followed nowadays by more than five hundred million persons all over the world, starts about 2500 years ago, in India. Nowadays, Buddhism is understood rather as a non-religion, a life philosophy, intellectual in nature but easy to follow, considered to not be limited by time, space, race, culture.

Researchers still hesitate to give precise details regarding Gautama Buddha's life, yet it is generally accepted that he lived, spread his knowledge and founded a monastic order during the reign of Bimbisara, ruler of the Magadhan Empire (VI-V C. B.C.E.) (Rawlinson, 1950, Muller, 2001). The Buddha, "The Enlightened One", is also called Śākyamuni, "The Sage of the Śākya people", born into the Gautama clan, Siddhārtha being his name before he left home to embrace a religious life. The founder of what is today called Buddhism, from his first discourse, at the Deer-park near Benares, spoke in a simple manner about the principles to be followed when adhering "the Noble Eightfold Path", and "the Four Noble Truths" (see for example Rhys Davis, 1894), addressed to every sentient being. A huge body of canonical scriptures defines Buddhism since its early times, the first ones being preserved and transmitted in the form of Tripiṭaka, meaning "The Three Baskets", in the Pāli language, which included the Vinaya, Sutta and Abhidhamma (see Nakamura, 1987, 1999). Siddhārtha Gautama is credited to have brought a message of compassion, morality and equality, as he revolted against the oppressive social laws and condemned the caste system, being considered a strong opponent of the Indian caste, and an upholder of equality among people in society (Ambedkar, 1957).

Buddhism flourished and spread in India for about one millennium, a period time that is seen as a time when "the great thinkers, great mystics, great sages [...], by their uncommon intellect, and supreme wisdom made a great impression upon the thought of people; the sculptors and artists and Buddhism hewed great cave temples and stupas which are to this day among the great achievement of humankind" (Sankrityayan, 1973: 328-349 apud Ahir, 2013: ix). In its long history, Buddhism became the national religion of India during King Aśoka, reaching its zenith during the reign of Harsavardhana (606-647 C.E.), the last "Buddhist Emperor". Different researchers have defined the historical phases of the evolution of Buddhism in India as: consolidation, systematic propagation, becoming a popular religion, struggling and maintaining, massacre and regression, followed by a period of apparently disappearance (see Naik, 2006). A renaissance and revival of Buddhism is agreed to have started in India as early as 1891, with the intention of restoring the sacred Buddhist shrines, as well as with the discovery of numerous relics on the Indian territory, or the return of the relics kept abroad. After 1947, "the Buddhist revival movement came to be associated with nationalism and ancient Indian culture" (ibid: 9). In 1956, to mark 2500 years of Buddhist Era commenced on the day of the Mahaparinirvana celebrated worldwide, in India a Buddha Jayanti Celebrations Committee has been appointed; the same year, Dr. B. R. Ambedkar adhered to Buddhism, along with half a million followers. While a significant increase in the Buddhist population in India took place since then, Buddhism in India is still far from having the power of a living religion (Ahir, 2011: 201). Starting with 1950, India Archeological Survey also started systematic archeological works and restoration of Buddhist heritage, the Buddhist sites being nowadays among the most important travel and tourism destinations, nationally and internationally. India is now represented as "The Land of Buddha", in the Ministry of Tourism promotion campaigns.

In the context of all Indian religions, Buddhism occupies a unique place, firstly for addressing and accepting people of all strata of society, but also populations like the Indo-Greeks and Indo-Scythians, who settled in India at the time, and secondly, for its propagation in countries from like Ceylon, Burma,

Tibet, Nepal, Sri Lanka, China, etc. Thus, it has conquered in time, due to its simple and clear teachings equally addressed to everybody, a great part of Asia. Along with the spread of the religion, there were introduced in those countries the Buddhist art and architecture, language and literature and above all, translations of the Buddhist scriptures, and the subsidiary literature in the languages of the countries where the religion made its home (Rama, 1999: 77). With the propagation of Buddhism, and its becoming a pan-Asian institution (Jackson, Makransky, 2013: 5), “the words of Buddhist theologians were preserved, transported from country to country, and translated from one language to another. They became in this way a kind of currency within élite circles in the Buddhist world” (id: 6). As Richard Gombrich argues, Buddhism, wherever practiced in Asia, although seen sometimes as syncretic, it is rather defined as accretive, meaning it can coexist with other religious systems (in the case of Theravada Buddhism, see Gombrich, 1971, 2009: 49); this being in agreement with L. Dumont who wrote that in early India Buddhism was “an individual religion based upon choice [...] added to the religion of the group” (Dumont, 1960: 46).

Undoubtedly the most prominent figure of Buddhism in the contemporary world is His Holiness the 14th Dalai Lama of Tibet, Tenzin Gyatso, who received a Nobel Prize in 1989, for His message of peace. Following the China invasion of Tibet, in 1959 the Dalai Lama had to search political asylum in India. Despite the difficult conditions that Tibet is passing through, the country never stopped struggling to keep alive its religious and cultural identity, defined as “Tibetan Buddhism”. His Holiness the Dalai Lama of Tibet made Dharamsala, in Himachal Pradesh, India, an important center of Tibetan culture and Buddhism knowledge. His presence, along with more than one million Tibetans who received Indian asylum, helped at creating awareness and reviving the Buddhist tradition in its country of birth. His books helped to make the Buddhist vision and knowledge known throughout the world.

Despite the long history of Buddhism, Buddhist Studies are considered still a young academic discipline, seen rather as a heterogeneous field of study, drawing on classically accepted disciplines, such as philology, history, archeology, philosophy, etc. It is thus multidisciplinary, due first of all to its object of study and to the international composition of the scholars engaged in this field of research (Ruegg, 1962, 1992; Foulk, 1993). J. W. DeJong, in 1974, was making a history of Buddhist Studies in Europe and U.S.A. (DeJong, 1974: 55-106). Before him, Ernst Windisch (Strassbourg, 1917, Berlin, 1920, Leipzig, 1921), Henri de Lubac (Paris, 1952), G.R. Welbon (Chicago, 1968) tried to systematize the history of such studies. J. W. DeJong defines the “early period” of Buddhism being made known in Europe as early as in Megasthenes’ work, following Clement of Alexandria (200 C.E.) and Hieronymus (± 347 – 419 C.E.) who mentions the birth of Buddha (cf. Dihle, Dihle, 1964, 1965; Foucher, 1949). However, the Western world became aware of Buddhism with Marco Polo’s thirteenth century account on Buddhism in his Description of the World (Divisament dou Monde). Only starting with the 19th Century, the Indian sources on Buddhism in Sanskrit and Pāli were studied. There are to mention the pioneering researches of Eugène Burnouf (Burnouf and Lassen, 1826), who remarks Simon de la La Loubère as the first to mention Pāli (Windisch, 1917, 1920, 1921: 125; Lubac, 1952: 99) and also who stressed the fact that Indian Buddhism had to be studied on the basis of Sanskrit texts from Nepal and the Pāli texts from Ceylon (Introduction a l’histoire du Bouddhisme indien, Paris, 1844). There are to mention the works of Isaak Jakob Schmidt (1832, 1837), Alexander Csoma de Körös (1836-1839), Philippe Édouard Foucault (1847-1848), etc. Starting with 1800, the knowledge of Buddhism in the West increased, yet 1877 marks a turning point in Buddhist studies: many Pāli texts are edited, as well as Buddhist Sanskrit texts. In 1881 Max Müller published the Sanskrit text of the Vajracchedikā, one of the most important texts of Mahāyāna Buddhism; in 1882-1897 Émile Senart published the Mahāvastu, having the merit to explain the myth of Buddha as a product of India and its religious concepts, based upon Vedic and Brahmanical literature. There are to mention Kern, Senart, La Vallée Poussin, Hermann Beckh, who stressed the importance of yoga in Buddhism. The publications, as well as the archeological discoveries, helped a new generation of scholars

to enlarge the perspective on Buddhism studies: Serge d'Oldenberg, Sylvain Levi, Th. Stcherbatsky, F. W. Thomas, Louis de La Vallée Poussin, followed by their disciples and students (DeJong, 1974).

This special issue of the International Review of Social Research addressed scholars from a wide range of disciplines connected to Buddhist academic research and Buddhism. The articles we selected cover an extended spectrum of research topics, including Buddhist history and histories, Buddhism in India and Asia, Buddhism and archaeology, Buddhist rituals and practices, Buddhism cultural origins and cultural transformations, Buddhism, identity and social change, Buddhist heritage, Buddhist sites and tourism. We welcomed articles on classical textual analysis, Buddhist doctrine, archaeology, as well as analyzing contemporary Buddhist communities. The volume's guest editors are interested in enhancing the advances and research results in the field of Buddhist studies and Buddhism, worldwide. Acknowledging the interdisciplinary and international nature, inherent to the contemporary Buddhist studies, we intended to facilitate the exchanges of ideas between different disciplines such as sociology, anthropology, social and cultural anthropology, ethnology, history, archeology, art history, religious studies, literary, textual and philological studies etc. We considered also the observations of José Ignacio Cabezón, for an emphasis on cultural contextualization (see Nash et. al., 1966), as well as on cross-cultural analysis or feminist studies (see also Gross, 1993, Klein, 1995), or to a critique of colonialism, neocolonialism (Cabezón, 1995: 264).

In the 19th and 20th centuries, Buddhism and its institutions went through major changes, "if Asian Buddhist theology prior to modern era was confined primarily to the monasteries, today it has become decentralized, issuing not only from the wats and vihāras, but also from university departments and lay oriented practice centers" (Jackson, Makransky, 2000: 7). Modern Buddhism developed from an exclusively Asian tradition to a global one, as since the nineteenth century more and more "Westerners" started to study its doctrines and to live its practices, arriving to have a word to say in the evolution and definition of contemporary Buddhism (ibid: 8). Nowadays, as Ralph Flores critically points out, Buddhism has been "sucked into a whirlpool of global economics, New Age therapies, and neo-Buddhism. This situation is manifested in glossy magazines and newsletters supported by advertisements for meditational supplies" (Flores, 2008: 2), alongside with other Asian traditions, like yoga. What would be the use of understanding the Buddhist tradition, for Europe and Europeans? The answers are yet to be found. Seeing from the East to the West, as Lokesh Chandra writes, "The European perceptions of eurocentrism and the general theory of civilizations are both structuring of a mind that has seen phenomenal advances during the last millennium. The Western mind is seeking room to move meaningfully in a pluralistic universe, while it is rooted in the meaning and being of its own thinking and understanding. It does not seek either a revaluation or a trans-valuation of its bodhicitta (bodaishin) in the rich structures of consciousness of Buddhism, Hinduism, Taoism, Confucianism or Shintoism. [...] We have to discover freedom to acknowledge variousness. [...] So concepts like "cultural commonality" and "universalism" are counterproductive rather than creative. Buddhism has accepted and respected differences, the beauty of many forms, the eternity of various values" (Chandra, 2003: xxvii).

The research paper authored by Anand Singh, entitled Female Donors at Sārnāth: Issues of Gender, Endowments, and Autonomy, acknowledges women participation in early Buddhism religious rituals in connection to their social autonomy. The research points out that, since Early Buddhism, women participated in numerous religious activities and their names have been found in various donative records. The author argues that the impact of Buddhism on women's autonomy in the early India is still under debate, although Buddhism might be seen as a source of transformation of gender relations.

In the West (Europe and U.S.A.), Buddhism is seen more like a philosophy, an intellectual reflection, as separated from theology during the early modern times; yet, as some researchers note, "theology probably is at work even when it appears to be absent." (Jackson, Mackenzie, 2013: 2). The article authored by Nguyen Quy Hoang, investigates the doctrine of anattā (Not-self) and other related doctrines from Early Buddhism. As Lokhande explained, "the basic tenets of Buddhism rely on the concept of Tilakkana Anicca (Impermanence), Dukkha (Suffering) and anatta (Substancelessness)"

(Lokhande, 2003: 151-157). The author analyzes Early Buddhism doctrinal texts that define self as the combination of five aggregates (skandhas), to emphasize that the perspective on anattā as ‘No-self’ is not accurate.

The author of the next article, Chow Chandra Mantche, proposes an analysis of the Theravada Buddhism in NorthEast India. The research emphasizes that five states in North-East India are important as Buddhism sites: Assam, Arunachal Pradesh, Sikkim, Mizoram and Tripura, many ethnic communities professing Theravada form of Buddhism being Khamtis, Phakeys, Khamyangs, Turungs, Aitons, Singphos, Tikhak Tangsas, Chakmas, Moghs, Boruahs. The case study focuses on the Tai-Khamtis, the largest Theravada Buddhist community of Arunachal Pradesh and Assam, showing that Buddhism is a living part of this community life and culture. By studying the Theravada Buddhist practices of the Tai-Khamtis, who are following the Burmese (Myanmarees) church, but also of indigenous origin, the author gives light to the relationship between India and the other South-East Asias countries.

Based on his lifelong archeological investigations, Sunil Kumar Patnaik makes a presentation of The Buddhist Monuments in South-Eastern India: A Study of Forms and Patronage, with a focus on the Buddhist heritage of the State of Odisha. Different Buddhist monuments have been discovered, built from the third century BCE to the sixthseventh century CE. The author argues that the Buddhist remains discovered through archaeological investigations help to reconstruct the past of the region and of India (Chakrabarti, 2006: 315). Buddhist establishments have been built in the post-Asokan period in this region, particularly at Lalitgiri, Langudi, Radhanagar, Dhauli, Jaugarh and Aragarh. The paper emphasizes that from the earliest period of Indian historical setting, Buddhist monuments played a major role for growth of religion, trade, art and architecture in the Indian Sub-continent.

The next article, authored by Umakanta Mishra, studies the sacred landscape in the Buddhist site of Udayagiri, Odisha, with a focus on Stūpa as śarīra dhātū to stūpa as dharma-dhātū and maṇḍala. The study explores the religious practices (stūpa worship) and their changes mainly on the Udayagiri site, but also at Lalitgiri, both found in Odisha. The evolution of stūpas in the Buddhist sites of Lalitagiri and Udayagiri, first as containing corporal relic in 2nd century BC, followed by dharma relic and Bodhimāṇḍa (Buddha image) in the 5th century CE onwards; from 7th century CE various dhāraṇī s were inserted inside stūpas and were inscribed on images; in the final phase maṇḍala stūpas emerged. Nevertheless the changes, these areas remained an area of spiritual attraction throughout all the analyzed historical period, as the author concludes.

N. James proposes an Interpretation for Odisha’s ‘Buddhist Diamond’, with a focus on cultural heritage tourism in India. Although promoted as touristic attractions, the archaeological sites of four early Buddhist monasteries, are not properly preserved and effectively interpreted for the visitors proper reception. A critical view is exposed through the case study of visitor management and interpretation at Lalitagiri. While the measures for preservation there are deemed as good, as it cannot be assumed that visitors have the background to understand the original contexts of the displays, there is an urgent necessity for improving the quality of the information offered as interpretation.

Borobudur is the largest Buddhist temple in the world, built in the 9th-century, in Central Java, Indonesia, and a UNESCO World Heritage site. The paper written by Budi Hermawan, Ubud Salim, Fatchur Rohman and Mintarti Rahayu discusses the issues for Making Borobudur a Buddhist Religious Tourist Destination: an Effort to Preserve Buddhist Temples in Indonesia. While the Borobudur temple has been designated as an excellent destination by the government, in an effort to increase foreign exchange, thus increasing the number of visitors, at the same time it also increased the threat to the sustainability of the site. The research intends to provide alternative solutions for the management of Borobudur temple that pay attention to its sustainability, as well as to its not only heritage tourism characteristic, but also the spiritual and religious features that defines a Temple.

Balaram Tripathy investigates the Buddhist remains of Boudh district, in Odisha, India, in a historical perspective. The author includes in his analysis the literary sources available, as well as colonial

times' records of Buddhism in this area. The archeological evidences in sites like Boudh, Syamsundarpur, Pragalpur, are enriched with accounts regarding nowadays traditions of the local communities in the region.

References

1. Ahir, D. C. (2011) Buddhism in India. Status, Growth and Development, Buddhist World Press, Delhi.
2. Ahir, D. C. (2013) Buddhism declined in India: How and why?, Buddhist World Press, Delhi.
3. Akira, H. (1998) A History of Indian Buddhism. From Śākyamuni to Early Mahāyāna [1993], translated and edited by Paul Groner, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers.
4. Ambedkar B. R. (1957) The Buddha and his Dhamma, Bombay.
5. DeJong, J. W. (1974) "Brief History of Buddhist Studies in Europe and America", The Eastern Buddhist, NEW SERIES, vol. 7, No. 1, pp. 55-106.
6. Dihle, Indische Philosophen be Clemens Alexandrinus, Mullus (Festschrift Klauser), München, 1964.
7. Dihle, Buddha und Heronymus, Mittellateinisches Jahrbuch, 2, 1965.
8. Dumont, L. (1960) "World Renunciation in India Religions, in Contributions to Indian Sociology, IV.
9. Foulk, T. G. (1993) "Issues in the Field of East Asian Buddhist Studies: An Extended Review of Sudden and Gradual: Approaches to Enlightenment in Chinese Thought, Journal of the International Association of Buddhist Studies, 16.1: 93-180.
10. Gombrich, R. F. (1971) Buddhist Precepts and Practices. Traditional Buddhism in the Rural Highlands of Ceylon, [1995, 2009], Routledge, London, New York.
11. Gross, R. M. (1993) Buddhism After Patriarchy: A Feminist History. Analysis and Reconstruction of Buddhism, Albany, State University of New York Press.
12. Klein, A. C. (1995) Meeting the Great Bliss Queen: Buddhists, Feminists and the Art of the Self, Boston, Beacon Press.
13. Ruegg, D. S. (1962) "A Propos of a Recent Contribution to Tibetan and Buddhist Studies", Journal of the American Oriental Society, 82.
14. Ruegg, D. S. (1992) "Some Observations on the Present and Future of Buddhist Studies", Journal of International Association of Buddhist Studies, 15:1.
15. Sankrityayan, R. (1973) "The Rise and the Decline of Buddhism in India", Maha Bodhi Journal, Calcutta, Vol. 81, pp. 328-349.
16. Rama, K. (1999) Buddhism – A World Religion, Sundeep Prakashan, New Delhi.
17. Rawlinson, H. G. (1950) A Concise History of the Indian People, Oxford University Press
18. Rhys Davis, T. W. (1894) Buddhism: Being a Sketch of the Life and Teachings of Gautama, the Buddha, London, Society for Promoting Christian Knowledge, [2010] Low Price Publications, Delhi.
19. Muller, F. Max (2001) The Dhammapada And Sutta-nipata, Routledge, UK

Buddhism in Contemporary Times: Relevance of Justice, Liberty, Equality & Fraternity

Dr. Lalita Ishawarn Punnya

HOD, Department of Physical Education
Yashoda Girls Arts & Commerce College
Nagpur

Abstract :

Inequality is the is the very crucial and serious issue in the global perspective but more complex in India. It has been possible to resolve the problem of inequality in foreign countries but in India due to the class and caste system the inequality became strong. By accepting the principles of Buddhism in Contemporary Times Liberty, Equality and Fraternity many countries resign to the practice of inequality. In india, social stratification done by Brahmins for their personal benefits and they became superior socially, economically and politically. The reason behind this is hatred and ill will. dr. Ambedkar surrendered his life to annihilate the caste system and social discrimination. He became the architect of Modern India.

Inequality is the is the very crucial and serious issue in the global perspective but more complex in India. It has been possible to resolve the problem of inequality in foreign countries but in India due to the class and caste system the inequality became strong. By accepting the principles of Buddhism in Contemporary Times Liberty, Equality and Fraternity many countries resign to the practice of inequality. In india, social stratification done by Brahmins for their personal benefits and they became superior socially, economically and politically. The reason behind this is hatred and ill will. dr. Ambedkar surrendered his life to annihilate the caste system and social discrimination. He became the architect of Modern India. Buddhism in contemporary times – Relevance of Justice Liberty Equality & Fraternity.

2500 years ago Siddharth Gautama, the Buddha, propounded his dhamma is to relieve the mankind of its suffering. Buddha's propounding the ideas of justice, Liberty, equality and fraternity is essentially antithetic to these sufferings. Buddhist perspective for solving these problems of the world. Those of values of justice, liberty, equality and fraternity which are the founding of values of a just society and hence the promotion of justice. Thus, human developments, welfare, happiness, national and global cooperation as well as international peace are very much dependant upon these foundational values. The very idea of justice and peace cannot be expected without the establishment and re-organization of the society on the values of justice, liberty, equality and fraternity. They are fundamental.

Modern democracy is based on the principle that all human beings are essentially equal, and that each of us has an equal right to life, liberty and happiness. Buddhism too recognizes that human beings are entitled to dignity and that all members of the human family have an equal and inalienable right to liberty, not just in terms of political freedom, but also at the fundamental level of freedom from fear and want. Buddhism is based on human values, natural justice, and equality. He liberated the shudras from slavery. He taught and practiced equality between genders and treated women as men's equals, bestowing on them the right to be priests. Both shudras and women were denied this liberty and equality by the chaturvarna practices before and during the advent of Buddhism.

Buddha and Buddhism not only successfully revolted against the institution of caste but also provided an alternate way of life culture which is based on justice, equality, liberty and universal brotherhood. Social order of inequality has been reversed in the Buddhist social order. Buddha Dhamma has in it both hope as well as purpose. Its purpose is to remove Avijja means ignorance of the existence of suffering. There is hope in it because it shows the way to put an end to human suffering. Atta Deepa Bhava of human society is the essence of the whole teaching of Buddha, which means be the light unto yourself. One's action is responsible for everything. Dr. Ambedkar piloted the constitution of India and therein enshrined the principles of justice, liberty, equality, fraternity and secularism. The very source of

these principles for Dr. Ambedkar was the Dhamma of Buddha. Buddha Dhamma has been interpreted by Dr. Ambedkar in his true perspective as original and not reinterpreted. “Buddhism in contemporary times: Relevance of Justice, Liberty, Equality and Fraternity” to bring together the scholars in contributing to the Relevance of Buddhism in promoting the same.

Once Dr. Ambedkar said that he has not derived the principles, liberty, equality, fraternity and justice from French revolution but he derives these principles from his master, Buddha. Same principles are echoing in the constitution and could be read directly, in the preamble of the constitution. Still there has been poor attempt to give credit to Buddhism for its philosophical contribution. Buddhist philosophy is the best-suited discourse by which social conscience can be cultivated.

Buddhism on Constitution of India, Dr. B. R. Ambedkar's contribution for the same and how Buddhism can help to fulfill aims and objectives of constitution, as a social agency. Buddhism has something to offer and is relevant in all times, not just our own time. This is an important aspect of Buddhism in modern society. We need to bring the Buddha's teachings on loving-kindness into our workplace, into our family, even into the grocery store and the gym. When we do, automatically we will have a positive influence on the people around us. After independence it is duty bound to the Government to abolish the inequality but the policies of the government are not favourable to S.C., S.T., and OBC as they are the lower castes. The inequality in society and importance of Buddhism to solve the problem of inequality.

Buddhism in contemporary times – Relevance of Justice Liberty Equality & Fraternity. 2500 years ago Siddhartha Gautama, the Buddha, propounded his dhamma is to relieve the mankind of its suffering. Buddha's propounding the ideas of justice, Liberty, equality and fraternity is essentially antithetic to these sufferings. Buddhist perspective for solving these problems of the world. Those of values of justice, liberty, equality and fraternity which are the founding of values of a just society and hence the promotion of justice. Thus, human developments, welfare, happiness, national and global cooperation as well as international peace are very much dependant upon these foundational values. The very idea of justice and peace cannot be expected without the establishment and re-organization of the society on the values of justice, liberty, equality and fraternity. They are fundamental.

Modern democracy is based on the principle that all human beings are essentially equal, and that each of us has an equal right to life, liberty and happiness. Buddhism too recognizes that human beings are entitled to dignity and that all members of the human family have an equal and inalienable right to liberty, not just in terms of political freedom, but also at the fundamental level of freedom from fear and want. Buddhism is based on human values, natural justice, and equality. He liberated the shudras from slavery. He taught and practiced equality between genders and treated women as men's equals, bestowing on them the right to be priests. Both shudras and women were denied this liberty and equality by the chaturvarna practices before and during the advent of Buddhism. Buddha and Buddhism not only successfully revolted against the institution of caste but also provided an alternate way of life culture which is based on justice, equality, liberty and universal brotherhood. Social order of inequality has been reversed in the Buddhist social order.

References :

1. Ambedkar, B.R.. Buddha and the Future of His Religion. Bhim Patrika. Jallunder. 1980.
2. Ambedkar, B.R. Philosophy of Hinduism, in Dr. Babasaheb Ambedkar, Writings and Speeches, Vol.3. Compiled by Vasant Moon. Bombay, 1987.
- 3.. Gokhale, Pradeep Dr. Ambedkar's Reconstruction of Buddhism. Herrenschmidt. Olivier. 1998.
4. James Massey. Dr. B.R. Ambedkar: A Study in Just Society. New Delhi, Manohar Publications, 2003 and Rathnam P.V. Socio-Political Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar. Hyderabad, Ambedkar-Lohia Socialist Centre, 2003.
5. Karunyakara, Lella. Modernization of Buddhism: Contributions of Ambedkar and Dalai Lama-XIV. Gyan Publication. 2019.

The Path to A New Awakening: B. R. Ambedkar's Transformation Of Buddhist Philosophy

Dr. Nabha H. Kamble

Associate Professor

Jawaharlal Nehru Arts, Commerce & Science College, Wadi. Nagpur.

Abstract :-

The objective of this thesis is to analyze the philosophical implications of Ambedkar's approach to Buddhism. This approach created a new social philosophy based on Buddhist ideas and a political commitment to social justice, particularly for the Dalits of India. What was the purpose of this social philosophy? To transform Buddhist philosophy? Or rather, to oppose Brahmanism and empower the lower castes? After a twenty-year-long study of Indian society and history, and Indian philosophical and religious traditions, Ambedkar came to the conclusion that Buddhism could have the power to transform the situation of the Untouchables. Why did he think that Buddhism would have this radical transformative impact not only for Dalits, but for Indian society as a whole?

Introduction:-

The objective of this thesis is to analyze the philosophical implications of Ambedkar's approach to Buddhism. This approach created a new social philosophy based on Buddhist ideas and a political commitment to social justice, particularly for the Dalits of India. What was the purpose of this social philosophy? To transform Buddhist philosophy? Or rather, to oppose Brahmanism and empower the lower castes? Bhimrao Ramji Ambedkar was one of the founding fathers of the Republic of India. He was a jurist, economist, politician, and social reformer who dedicated his life to supporting the rights of the Untouchables and ending discrimination against them in Indian society. Ambedkar himself was an Untouchable, from the Mahar caste. Being an Untouchable is a designation that comes from the Hindu caste system that assigns each person into a specific caste from birth. To be an Untouchable is to be considered as contaminated from birth. Even today Untouchables, along with other lower castes, face violence and discrimination from the higher castes, particularly in access to jobs and education. The Constitution of India, one of whose main architects was Ambedkar, takes great steps to guarantee equality and fundamental rights for all members of the Indian society: It makes untouchability illegal, and it prohibits discrimination on the basis of caste. However, this social discrimination still exists, because it is an intrinsic part of the Hindu caste system and has been part of Indian society for thousands of years. One of Ambedkar's objectives was to bring this situation to an end and he worked throughout his life to make that possible. Even today we see how relevant and alive his message is. Thousands of people in India hold Ambedkar's image as a symbol of freedom and equality, against the violence and oppression against lower castes that successive governments have failed to eradicate. Ambedkar became the leader of a movement for the liberation of the Untouchables and worked for a transformation of Indian society. He wondered, however, if this deep transformation would really be possible within the Hindu social system. Would Hinduism support the end of the discrimination suffered by Dalits for thousands of years under their caste system? After a twenty-year-long study of Indian society and history, and Indian philosophical and religious traditions, Ambedkar came to the conclusion that Buddhism could have the power to transform the situation of the Untouchables. Why did he think that Buddhism would have this radical transformative impact not only for Dalits, but for Indian society as a whole? In 1956, in what became a historical event, he led a movement of conversion of more than five hundred thousand Untouchables from Hinduism to Buddhism. Ambedkar saw Buddhism as a way and as a tool to empower the lower castes of India. But what type of Buddhism did he envision? In 1956, in that historical event, Ambedkar founded what he called Navayana Buddhism. He used the word Navayana to refer to the birth of a new school. Nava means

“new,” Yana means “vehicle”. Was he indeed creating a new yana, or new vehicle? What type of Buddhist school was this? What innovations did he introduce? Is the result still Buddhism, given Ambedkar's radical vision? This thesis aims to address these questions. Navayana Buddhism transforms some of the main elements usually attributed to Buddhism, such as the theory of Karma and the goal of Nirvana. A first approach may suggest that Ambedkar did this in order to question Buddhist philosophy, however, a further analysis could bring a different conclusion. Through this thesis we will explore how Ambedkar elaborated his new approach in order to oppose Brahmanic philosophy and the social structures it creates. It may seem that Navayana Buddhism was created to transform Buddhist philosophy and, we will see, Ambedkar certainly transformed many of its core concepts . This thesis research will also try to uncover how Ambedkar’s transformation was, in essence, an attempt to question the foundations of this societal structure. Ambedkar wanted Navayana Buddhism to be a school for the empowerment of lower castes, women, and Untouchables. However, Ambedkar announced Navayana as a Buddhist school, rather than a political movement. Although at first look, a Buddhist school and a political movement might seem to be two different things, for Ambedkar, both could certainly work together, and Navayana Buddhism was, in a way, envisioned to join both as one tool. While for some, Navayana can hardly be considered actual Buddhism, for others, it is one of the most important representatives of what today is the Engaged Buddhist movement. A deeper exploration of Ambedkar’s philosophy will help to appreciate his aims and the nature of his reading of Buddhism. The aim of this thesis is, therefore, to analyze Navayana Buddhism as it was founded by Ambedkar, and its main philosophical characteristics and innovations: His transformation of the Four Noble Truths; his understanding of the cause of suffering and the three paths to end sufferings; the elements of the Navayana Dhamma, with special focus on its social message; and his reformulation of the theories of Anatta, Rebirth, Karma, and Nirvana, focussing especially on the theory of Karma. I provide a study of the historical context of the creation of Navayana Buddhism and the philosophical influences on Ambedkar. Navayana Buddhism is also analyzed in the broader context of contemporary Buddhist movements, in particular Engaged Buddhism. Navayana Buddhism is considered by some as the starting point of this new form of socially engaged Buddhism, and therefore as one of Ambedkar’s important legacies. I also briefly compare Navayana Buddhism with Liberation Theology, an example of another contemporary socially engaged form of spirituality. The line of argument presented in this thesis is that Navayana Buddhism may be considered a new school of Buddhism. Ambedkar, in a way, uses Buddhism to criticize Hindu society and to find an alternative to what he saw as the Hindu social and philosophical system, which discriminates against lower castes and excludes them from basic human rights. He sees Buddhism as based on compassion and equality, at whose core there is respect for all humans. Buddhism, for him, establishes a path for all humanity to reach liberation, and he aimed to create a movement that rejected Hinduism and empowered the lower castes in India. In order to do this, he sees the need to reformulate certain elements of Buddhist teachings; elements that, for Ambedkar, may have been inherited by the Buddhist tradition in a different way than the Buddha originally taught. Some of these elements are as central to Buddhism as the Four Noble Truths or Nirvana. In an attempt to bring the Buddha’s teachings to its original form, values such as equality and dignity now become central tenets of Ambedkar’s approach to Buddhist philosophy. Ambedkar also presents a secular form of Buddhism, in line with the scientific discoveries of his time. Navayana philosophy gathers the traditions of the European Enlightenment, the North American pragmatism of John Dewey, and certain Western values such as those of human rights, critical thinking, and social justice. Navayana Buddhism was greatly influenced by traditions both from the East and the West, through Ambedkar’s study of both Indian and Western philosophy and his own experience living in India, the United States, and England. His philosophy was permeated by rationalism and scientific thought, but also influenced by the study of Buddhist scholars with a more secular approach. This gives Navayana philosophy its particular shape, a shape that other Buddhist movements, mostly in the West, have also adopted in recent decades.

Buddhism and Buddhist Schools :- In 1956, B.R. Ambedkar led a mass conversion of thousands of Dalits to Buddhism. This conversion was the result of his more than twenty years of study of Indian philosophical and religious traditions, as well as other religions such as Christianity, Islam, and Sikhism. Ambedkar's mass conversion not only meant the adoption of Buddhism, but also his announcement of a new school: Navayana Buddhism. With Navayana Buddhism, Ambedkar wanted to return to the original message of the Buddha but, at the same time, he wanted to transform it so that it could also serve to give voice to the lower classes in India. But is this a new Buddhist school? Or is it rather a social philosophy of transformation which incorporates Buddhist elements? What type of transformations did Ambedkar carry out? Transformation means creating something new out of a tradition, and traditions are embedded in their own history and evolution. The following is a brief introduction to Buddhism, always considered in the context of Ambedkar's legacy. Ambedkar, like millions of others in India, was born an Untouchable, a member of the lower castes, who have suffered violence and discrimination for thousands of years. His conversion to Buddhism, which took place near the end of his life, responds to a historical situation created by the Hindu caste system. But Ambedkar also, with his conversion, explicitly announced a new school, Navayana Buddhism, which opened the doors to a form of Buddhism characterized by social and political engagement. This may not be new in Buddhist history; however, following the foundation of Navayana, a wave of socially engaged forms of Buddhism spread throughout Asia and around the world, most notably in North America, during the second half of the twentieth century. Ambedkar's legacy spearheaded a different understanding of Buddhism that embraced the tradition while responding to the issues of its time. This, however, does not close the possibility of understanding Navayana as uniquely a social philosophy, rejecting the idea that it actually founded of a new Buddhist school. By exploring some of the characteristics of Buddhism, and through an analysis of Navayana Philosophy, we will be better equipped to take a stand in regards to whether Navayana is a social philosophy, a new school of Buddhism, or both.

What is Buddhism? :-

Buddha is a Sanskrit and Pali word that means "Awakened One" and it is usually understood as a person who has awakened fully to the final truth of things, and who has liberated himself from all forms of suffering. "Whether Buddhas arise, O monks, or whether Buddhas do not arise, it remains a fact that... all [the world's] constituents are transitory... that all its constituents are dissatisfactory... that all its constituents are lacking a permanent self." These words of the Buddha reveal the foundations of Buddhist thought: The understanding of the nature of impermanence, suffering, and no-self. The Buddha's realization of these three ideas sets the beginning of the Buddhist path, a path that leads to a transformation, an awakening, an experience that, in Buddhism and other religious traditions, is known as Nirvana. Understanding impermanence, suffering, and no-self, is ultimately a lifelong process of learning and transformation that involves certain practices which, according to early texts, were begun by the Buddha, and today are commonly shared by most Buddhist schools. Becoming a Buddhist is a transformative process that varies greatly from country to country, from school to school, and from person to person. However, a first common step shared by all is the symbolic act of what is called "taking of refuge" in three basic elements. These basic elements, for Buddhists, become like "refuges", because they serve as protection and guide in their learning process. These elements are the Buddha, the Dharma, and the Sangha. The Buddha is considered the ultimate spiritual refuge, because, for Buddhists, he is the one who has already walked this path and whose example guides them. The Dharma are the Buddha's teachings, which describe the Buddhist understanding of reality, a way of life, and ethics, as well as how to incorporate these into daily life. The Sangha is the community of those who are on the Buddhist path. From a Buddhist perspective, each member of the community is at a different point along the path, and every member gives support to everyone else. This support is based on the understanding that they are all on the same journey, but they come from different circumstances, social situations, and levels of consciousness.

No Self and Dependent Arising :-

The Buddhist concept of no-self is based on the idea of the impermanent nature of reality, including human nature. What is usually called self is understood as formed by five constituents, called by the Buddha the “Five Aggregates” (skandha, Sanskrit, khandha, Pali). These five aggregates are: the body; feelings and the sensations associated with the body; perceptions; mental formations, understood as mental states, attitudes, and dispositions ; and lastly, consciousness, understood as mental awareness.

Karma and Rebirth :-

Human experience is determined by our attachment to certain things or feelings. These continuous patterns determine how people live their lives, how they see the world, and how they relate to other people. “Birth,” in the Buddhist tradition, has been understood both as being reborn after a past life, or being metaphorically reborn, such as after a life-changing event. Both interpretations accept the influence of karma. Karma is a Sanskrit word that means “action” and is usually understood, both in Buddhism and Hinduism, as the consequences brought about by a person’s actions. From a Buddhist perspective, it is the intentions behind a person’s actions that determine if an action is good or bad and, therefore, what consequences this action ultimately brings. “It is will [cetana], O monks, that I call Karma; for having willed, one acts through body, speech or mind.” It is human’s conscious character, therefore, that determines their good or bad actions, which reflect how a person chooses to live their life. The Buddha talked about wholesome (kusala) and unwholesome (akusala) acts. A wholesome action is one that produces positive attitudes and states of mind and body, both for the person who does it and for the ones affected. These types of actions ultimately lead to the realization of Nirvana. An unwholesome action is one that is harm.

The Four Noble Truths

The Five Aggregates, that is, the five impermanent factors of human existence, demonstrate from a Buddhist perspective that there is no permanent substantial self. It is the human way of perceiving, thinking, and feeling that cause human’s unwholesome patterns and behaviours and ultimately cause suffering for oneself and others. Moved by this realization, the Buddha delivers his First Sermon, which is considered the first turning of the wheel of the Dharma. This sermon presented what are called the Four Noble Truths, which refer to the suffering of the human condition, its cause, the possibility of putting an end to this suffering, and the path that leads to its end. This end means the realization of Nirvana. The path to Nirvana, from a Buddhist perspective, involves facing the truth about a person’s own life, and about life itself. It also involves finding the causes of one’s suffering, healing it, and realizing a truly satisfactory life. In the First Sermon, the Buddha talks about what this truly satisfactory life entails and the path to realize it. He says: “These two extremes, O monks, are not to be practiced by one who has gone forth from the world. What are these two extremes? That one which is joined with the passions, low and vulgar, common, ignoble and useless. And also that one which is joined with self-torture and pain, ignoble and useless. Avoiding those two extremes, the [Buddha] has gained the knowledge of the Middle Way, which gives sight and knowledge, tends to calm, to insight, to Awakening and Nirvana. What, O monks, is the Middle Way...? It is the Noble Eightfold Path, namely, Right Understanding, Right Thought, Right Speech, Right Action, Right Livelihood, Right Effort, Right Mindfulness, and Right Concentration...”⁸ The Buddha called this middle way the “Eightfold Path”, which is the path that leads to a life in Nirvana. According to this path, this is a life lived in moral discipline with oneself and others, and which incorporates meditation practice, and a deep insight into the nature of one’s life and life in general.

The Eightfold Path:-

For the Buddha, emancipation from suffering is Nirvana. This emancipation happens by the attainment of an awakening. This is a kind of awakening that takes place by following what is called the Eightfold Path. The Eightfold Path consists of a series of steps that one should follow in order to reach the long-lasting happiness brought about by the attainment of Nirvana. These steps should not be taken as a dogma, but rather experienced in a person’s life. The eight steps in this path are usually arranged in three

categories: the first two steps, Right Understanding and Right Thought, refer to the idea of “Proper View”. These refer to the way of thinking one should develop in the process of awakening. The steps of Right Speech, Right Action, and Right Livelihood would fall under the category of “Proper Conduct” and they refer to the kinds of living conducive to the Buddhist understanding of Nirvana. The steps of Right Effort, Right Mindfulness, and Right Concentration are understood as “Proper Practice”. They refer to practices that develop the view and the conduct conducive to an awakened life.

Nirvana:-

“Whatever... is the cessation of greed, hatred and delusion, this is called Nirvana” According to 12 this passage, for the Buddha, Nirvana is a kind of freedom that is achieved when the causes of dukkha are eliminated. In this way, Nirvana means the elimination of the unwholesome attitudes that lead to the 13 Three Roots of Evil so that wholesome attitudes can flourish. Both the elimination of greed, hatred, and delusion, along with the cultivation of compassion, loving kindness, joy, and equanimity, are then necessary for Nirvana to be realized. The cultivation of these wholesome attitudes is often called the Four Divine Abodes, which refer to the way a person relates to others. Along with these, a person who lives in Nirvana has also cultivated what Buddhists call the Six Perfections: generosity, morality, patience to endure difficulties, energy to change what one can for the better, equanimity of meditation, and wisdom about the truth of existence. These perfections would arise and naturally flow in a person who has experienced Nirvana. The state of Nirvana, then, means liberation from dukkha, and it involves inner freedom, detachment from things, care for all beings, the perfection of virtues, and wisdom about the ultimate truth of reality. In general terms, a person who lives in Nirvana lives kindly and compassionately for the good of all beings.

The Buddha’s Historical Context

When the Buddha was born, and throughout his life, the authority of the brahmins was already well established in the Indian society, and Buddhism was partly born as a response to this. The Buddha rejected the final religious authority of the brahmins and their fundamental scriptures, the Vedas. It is true that the characteristics of the Indian society at the time of the Buddha were very different from modern Indian society. However, there are certain fundamental elements of Hindu culture in general and Brahmanism in particular that have remained unchanged. Knowing this helps us understand the significance of the Buddha’s position towards brahmins, as well as that of Ambedkar’s philosophy, the potential he saw in Buddhism, and finally his conversion.

The Buddhist Canon and The Buddha’s Dhamma :-

There are different versions of what is considered to be the canonical corpus of Buddhism. There are, for example, the Theravada or ‘Pali’ Canon, the Mahasamghika Canon, and the Sarvastivada Canon, pertaining to different schools, Theravada, Mahasamghika, Sarvastivada, respectively. However, “the only complete canon of an early Buddhist sect surviving in its original Indian language is the Pali Canon, and the Theravada sect is the only representative of these early sects of Buddhism to have survived to the modern day in something resembling its ancient form. (...) It would be wrong to think unquestioningly that the Theravada sect is original Buddhism, and its canon is the original word of the Buddha’ In the 16 Buddhist tradition the authenticity and accuracy of the Buddha’s words should not be as important as the teachings themselves, the Dharma, and the fact that the Buddhist path is understood as an experiential path, of daily practice, and personal realization. The Buddha’s last words, gathered in the the Mahaparinibbana Sutta, refer to what should have the highest importance when it comes to his legacy, not him or a specific authority, but his practices and teachings: “Then the Blessed One addressed the Venerable Ananda: ‘It may be, Ananda, that to some of you the thought may come: “Here are (we have) the Words of the Teacher who is gone; our Teacher we have with us no more”. But Ananda, it should not be considered in this light. What I have taught and laid down, Ananda, as Doctrine (Dhamma) and Discipline (Vinaya), this will, be your teacher when I am gone.

Reference:-

1. Apple, James B., Perfections (Six and Ten) of Bodhisattvas in Buddhist Literature, Online Publication November 2016, Oxford Research Encyclopedia.
2. The Bible. New International Version www.biblegateway.com
3. Boff, Leonardo, Hathaway, Mark. Tao of Liberation. Exploring the Ecology of Transformation, Orbis Books, New York, 2009
12. Common Dreams “India Under Modi is Becoming a Brutal Authoritarian State,” December 24, 2019. https://commondreams.org/views/2019/12/21india-under-modi-becoming-brutal-authoritarian-state?utm_campaign=shareaholic&utm_medium=referral&utm_source=facebook
4. Constitution of India, 1949. The National Portal of India <https://www.india.gov.in/my-government/constitution-india/constitution-india-full-text>
5. Dalit Camera: Through Un-Touchable Eyes www.dalitcamera.com
6. Deutsch, Eliot, Philosophy of Religion: Indian Philosophy, Volume 4, Editor Roy Perrett, Routledge, 2000, pp. 245-248.
16. Encyclopedia.com. Oxford University Press. Columbia University Press Entry: Hermann Oldenberg

Dr.Ambedkar's Egalitarian Efforts for Social Transformation

- **Dr. Vandana Manoj Ingle,**
Director, Physical Education, Dhanwate National College, Nagpur
- **Dr. Lalita Ishawarn Punnya,**
HOD, Director, Department of Physical Education
Yashoda Girls Arts & Commerce College, Nagpur

Throughout the ages, the helpless Dalits (touchable and Untouchable Shudras) have been grappling with the tyrant Hindu Gods, leaders, tactless and unsuccessfully. So as Ambedkar who was one of the victim of social exploitation and injustice of Hindu society. That is why he had given top priority to social reforms in India. He dedicated his life for the cause of the downtrodden with a powerful leadership quality and very soon carved out a rare place in the hearts of the millions and billions of low caste helpless people, who were reeling and wandering leaderless in wilderness with the horror of torture by the upper castes. He organized the suffering masses to fight against the discriminations and social disabilities imposed on them by the Hindu social order. He belonged to the reformist school of thought and drew significantly from the nineteenth-century academics and thinkers. The prominent personalities are Professor John Dewey, Max Mueller, Herbert Spencer, J.S.Mill, Prof. H.J.Laski, Dr.Keynes, Dr. Selligman and Edmund Burke. He waged the banner of revolt in his hands against the iniquitous caste system in Indian society. He criticized the existing caste system amongst Hindus and blamed squarely the caste Hindus and the Hindu religion for the division between man and man which resulted in the political and economic backwardness of these low caste people and the social neglect of the Depressed Classes.

Babasaheb Ambedkar was invited to preside over the Depressed Classes meeting near Nasik, in 1928, for the construction of a temple dedicated to Chokhamela, a great Dalit saint, said that removal of Untouchability is vital than the erection of temple. In his opinion, the saint-poets did not preach directly against the Caste System which stood for the domination of one caste over the others, for social inequality and social injustice. The efforts of these saint-poets were directed to establishing equality, not between a Brahmin as an individual and a Shudra as an individual, but between a Brahmin and a Shudra devotee of God and in this struggle they succeeded. He further stated:

From the view point of the annihilation of caste, the struggle of the saints did not have any effect on the society. The value of man is axiomatic, self evident; it does not come to him as the result of the gliding of Bhakti. The saint did not struggle to establish this point. On the contrary their struggle had a very unhealthy effect on the Depressed Classes.

Regarding Hinduism and cruelty of Untouchability, Ambedkar observed that mahatmas have come and mahatmas have gone. But the Untouchables have remained Untouchables. He, therefore, organized Social Revolution throughout the Nation for the establishment of justice, liberty, equality, fraternity and human dignity on the basis of the thoughts and works of Gautam Buddha, Kabir, Guru Nanak, Mahatma Jyotibharao Phule, Chhatrapati Shahu Maharaj, Tukaram, Rabi Das and Chokhamela, who laid their life for social equality. Just like the God of Abraham, the leader of Moss, Dr.Ambedkar started his mass struggle to emancipate the untouchables from the yoke of Brahmanism, and to give to the slaves their salvation. From the outset, Ambedkar adopted the Temple entry movement as an instrument of social change, not as an end but as a means. But his main focus was social equality not religious or spiritual equality.

Mahad Satyagraha:

The impact of British rule in India brought certain changes in the Hindu Social Order. Government had declared that all public utilities and public institutions, such as wells, schools, buses, railways, and public offices were open to all citizens including the untouchables. The rights to wear any

kind of clothes or ornaments were some of the rights which British Indian law gave to untouchables along with the rest. Due to the strong opposition from the caste Hindus the Untouchables could not make any use of them. Dr. Ambedkar took the lead role to break these inhuman practices. The Chowder Tank of Mahad was made a public tank in 1869. In 1923, the Bombay Legislative Council passed a resolution to the effect that the untouchable class be allowed to use all public watering places. Addressing the Depressed classes Conference at Mahad in March 1927, Ambedkar in an inspiring tone said:

No lasting progress can be achieved unless we put ourselves through a three- fold process of purification. We must improve the general tone of our demeanor, re-tone our pronunciations and revitalize our thoughts. I, therefore, ask you now to take a vow from this moment to renounce eating carrion. It is high time that we rooted out from our mind the ideas of highness and lowness among ourselves

In pursuance of the resolution of the Mahad Municipality which in 1924 had declared to have thrown open its Tank to the Depressed Classes, it was now decided to take water from the Tank and established the right of the Untouchables. Soon afterwards Ambedkar led a procession, starting from the dais where he had spoken, to a water source-the Chawdar Tank-which, in theory, was open to untouchables but to which access had been denied. The Untouchables marched in discipline and enthusiasm to vindicate their rights.

Dr. Ambedkar himself was standing on the verge of the tank. In a symbolic and solemn manner, he drank some water from the tank and larger number of his follower also joined and vindicated their rights. This transgression was perceived as a provocation by local upper caste Hindus who attacked the demonstrators when they returned to the meeting place. Dr. Ambedkar then organized a second meeting which marked the crystallization of a new discourse. This second Mahad conference took place in December 1927. Ambedkar's speech called for a root and branch abolition of the caste system. He remarked that the so- called Caste-Hindus are bitterly opposed to the Panchamas (the Depressed Classes) using a public Tank not because they really believe that the water will be spoiled by the use of Untouchables but they are afraid of losing their superiority of castes and of equality being established between the former and the latter. We are resorting to this Satyagraha not realizing that the water of this particular Tank has any exceptional qualities, but to establish our natural rights as citizens and human beings. He further said, "This Conference is held to unfurl the banner of equality. Our Conference aims at the same achievement in social, religious, civic and economic matters. We are avowedly out to smash the steel-frame of the caste-system. The values he invoked were those of the National Assembly of France, and he even compared the Mahad conference to the met of Versailles.

At the outset, let me tell those who oppose us that we did not perish because we would not drink water from this Chawdar Tank. We now want to go to the tank only to prove that, like others, we are also human beings. This conference has been called to inaugurate an era of equality in this land. Removal of Untouchability and inter-castes dinners alone will not put an end to our ills. All departments of services such as courts, military police and commerce should be thrown open to us. Hindu Society should be reorganized on two main principles-equality and absence of casteism.

Dr. Ambedkar stated the fact that ours is a movement, which aims at not only removing our own disabilities, but also to bring about a social revolution, a revolution that will remove all man made barriers of caste by giving equal opportunities to all to rise to the highest position and making no distinction between man and man so far civic rights are concerned. If we achieve success in our movement to unite all Hindus in a single caste we shall have rendered the greatest service to the Indian nation in general and to the Hindu community in particular. Our movement stands for strength and solidarity; for equality, liberty and fraternity. We refuse to be controlled and bound by the Shastras and Smrites composed in the dark ages and base our claims on justice and humanity. The Conference passed two resolutions, first, for the eradication of internal divisions within Hindu society so that eventually it would consist of only one category of people, and, second, for the priestly profession to be opened to

all. The Conference further declared that the Manusmriti which directed molten lead to be poured into the ears of Shudras to hear or read the Vedas, which impaired their self-respect and perpetuated their social, economic, religious and political slavery, be publicly burnt. On December 25, 1927, Ambedkar burnt the old Manusmriti and demanded to reshape the Hindu Code governing the life of common people. While speaking of bonfire of Manusmriti; Dr. Ambedkar in an interview with T.V. Parvate in 1938, said:

The bonfire of Manusmriti was quite intentional. We made a bonfire of it because we view it as a symbol of injustice under which we have been crushed across centuries. Because of its teaching, we have been ground down under despicable poverty, and so we made the dash, stalked all, took our lives in our hands and performed the deed.

The next day, Dr. Ambedkar launched a Satyagraha to obtain free access to the Chawdar tank and some 3,884 delegates volunteered to take part in it. But the upper caste Hindus lodged a case in the court claiming it as a matter of private property and finally it was advised to wait for the judgments. Dr. Ambedkar hence postponed the Satyagraha and organized a procession. The procession reached the tank with slogans and took its round. Actually he organized the Chawdar Tank Satyagraha in Mahad, to establish the right of the Untouchables to take water from public watering places.

Kalaram temple Satyagraha:

In Indian history the year 1930 was very important for adaptation of passive method of resistance which is called Satyagraha. Ten days before the Dandi March of Gandhi, Dr. Ambedkar, the father of Indian social unrest, launched his temple entry movement at Nasik. Preparations for this movement had been going on for over three months. He put forward a thought-provoking speech about the ways and means of the entry of Kalaram Temple. He said:

Today, we are about to enter the Temple. But the entry in the Temple would not solve the whole problem. Our problem is comprehensive. It is political, social, religious, economic, and educational- all are part of the problems. The issue of Kalaram Temple entry is an appeal to the Hindu mind. The high caste Hindus deprived us from the far ages. Whether the same Hindus are willing to grant our humanitarian rights will be the question raised from this Temple entry Satyagraha. Whether the Hindu mind is willing to accept us as human beings, this is the question to be tested through this Satyagraha. The high caste Hindus looked down upon us and treated us even worse than cats and dogs. We wish to know whether those very Hindus would give us the status of man or not. This Satyagraha will provide answer to this question. This Satyagraha is one of the efforts for bringing about a change of heart among the high caste Hindus. Hence the success of this effort depends on the Hindu mind-set.

He suggested that our real problem is not going to be solved by the entry into Ram Temple. It will not bring about any radical change in our life. But this is a test to judge the high caste Hindu mind. Whether the Hindu mind is willing to accept the elevated aspirations of the new era that, "man must be treated as man; he must be given humanitarian rights; human dignity should be established" is going to be tested. In order to achieve this goal, we have launched this Satyagraha. The main question is whether the high caste Hindus are going to consider these aspects and going to act accordingly. We know that in this Temple resides God made of stone. By having a mere glance at him or by worshipping him, our problem will not be solved completely. Millions of people might have visited this Temple and have had a glance of the God until now. But who would say that their basic problem was solved by this act? We know this. But our Satyagraha today is an effort to bring about a change of heart among the Hindus. With this principled position we are launching this Satyagraha. But with time the temple entry Satyagraha was not given support by the administration and both men and women belong to the Untouchables were insulted and beaten badly by the caste Hindus. Many were injured and some were imprisoned by the government on the ground of causing breach of the peace. Finally, Ambedkar gave up the movement. He pointed out that:

worshipping or because I believed that temple entry would make them equal members in and an integral part of the Hindu Society. So far as this aspect of the case is concerned I would advise the Depressed Classes to insist upon a complete overhauling of Hindu Society and Hindu theology before they consent to become an integral part of Hindu Society. I started temple entry Satyagraha only because I felt that was the best way of energizing the Depressed Classes and making them conscious of their position. As I believe I have achieved that purpose and I have no more use for temple entry. I want the Depressed Classless to concentrate their energy and resources on politics and education and I hope that they will realise the importance of both.

Dr.Ambedkar adopted the temple entry movement to mobilize the Untouchables, hoping to get a place for them in Hinduism, but all his efforts were suppressed by Hindu upper Caste people heavily. Thus he preferred to give up the temple entry issue.

References :

1. Narake Hari, ed, Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches, Higher Education Department, Government of Maharashtra, Mumbai, vol-17,part-1, 2003, Editorial.
2. Ambedkar B.R, Dr. Babasaheb Ambedkar, Writings and Speeches, Education Department, Government of Maharashtra, Bombay, Vol-11, 1992, p.250.
3. Lokhande G.S, Bhimrao Ramji Ambedkar, A Study in Social Democracy, Intellectual Publishing House, Delhi, 1982, p.4.
4. Zelliot Eleanor, From Untouchables To Dalits, Essays on the Ambedkar Movement, Manohar, New Delhi, 2005, pp.82-83.
5. Ambedkar B.R, Annihilation of Caste, Bheem Patrika Publications, Jalandhar, 1995, p.95.
6. Keer Dhananjay, Dr.Ambedkar, Life and Mission, Popular Prakashan, Mumbai, 2003, p.270.
7. Moon Vasant, ed, Dr. Babasaheb Ambedkar, Writings and Speeches, Education Department, Government of Maharashtra, Bombay, vol-5, 1989, p.253.

Buddhism's Impact on Indian Democracy

Dr. Manoj N. Bendle*

Department of Law,
Yeshwant College, Wardha

Abstract

"A democratic form of Government presupposes a democratic form of a society, The formal framework of democracy is of no value and would indeed be a misfit if there was no social democracy. It may not be necessary for a democratic society to be marked by unity, by community of purpose, by loyalty to public ends and by mutuality of sympathy. But it does unmistakably involve two things. The first is an attitude of mind, and attitude of respect and equality towards their fellows. The second is a social organisation free from rigid social barriers. Democracy is incompatible and inconsistent with isolation and exclusiveness resulting in the distinction between the privileged and the unprivileged."

----Dr. Babasaheb Ambedkar

It has been observed that social democracy developed in the 19th and early 20th century. A social democracy is a political movement advocating a gradual and peaceful transition from capitalism to socialism by democratic means. It has been found that social democracy began as a political movement in Germany in the 1870, and after that in 1945 social democratic government came to the power in West Germany, Sweden and Britain etc. In the 19th century meaning of social democracy that each individual should have a vote, does not stand up to full test of social and political democracy. It was incomplete and inadequate

Impact of Buddhism on Dr. Ambedkar to redefine Indian democracy is very remarkable. According to Dr. Babasaheb Ambedkar, "A Democratic form of Government presupposes a Democratic form of Society. The formal framework of Democracy is of no value and would indeed be a misfit if there were no social democracy. The political never realized that democracy was not only a form of Government, it was essentially a form of society." The concept of his social democracy included human treatment and human rights to all, without which there can be no sure and stable political life anywhere.

Walter Bagehot defined democracy as 'Government by discussion'. Abraham Lincoln defined democracy as 'A Government of the people, by the people and for the people'. However Dr. Ambedkar's definition of democracy is - A form and a method of Government whereby revolutionary changes in the social life are brought about without bloodshed. That is the real test. It is perhaps the severest test. But when you are judging the quality of the material you must put it to the severest test. Democracy is not merely a form of Government. It is primarily a mode of associated living, of conjoint communicated experience. It is essentially an attitude of respect and reverence towards our fellow men. Democracy is not a Form of Government, but a form of social organization. What we must do is not to content ourselves with mere political democracy. We must make our political democracy a social democracy as well. Political democracy cannot last unless there is at the base of it, a social democracy. What does social democracy mean? It means a way of life which recognizes liberty, equality and fraternity as the principles of life. These principles of liberty, equality and fraternity are not to be treated as separate items. They form a union in the sense that, to divorce one from the other is to defeat the very purpose of democracy. Liberty cannot be divorced from equality, nor can liberty and equality be divorced from fraternity. The second thing we are wanting in is the recognition of the principle of fraternity. What does fraternity mean? Fraternity means a sense of common brotherhood of all Indians, all Indians being one people. It is a principle that gives solidarity to social life. It is difficult thing to

achieve. It seems to me that there lies a heavy duty to see that democracy does not vanish from the earth as a governing principle of human relationship. If we believe in it, we must both be true and loyal to it. We must not only be staunch in our faith in democracy but we must resolve to see that whatever we do, we do not help the enemies of democracy to uproot the principles of liberty, equality and fraternity. It follows that we must strive along with other democratic countries to maintain the basis of democratic civilization. If democracy lives we are sure to reap the benefit of it. If democracy dies it will be our doom. On that there can be no doubt.

It has been found that liberty, democracy & Rule of Law are the most important indices of a free & civilized society which depend upon the existence of independent courts. Independent of judiciary postulates freedom from bias and prejudice. Justice has always evoked ideas of equality, of proportion of compensation. Equity signifies equality. Rules and regulations, right and righteousness are concerned with equality in value. If all men are equal, then all men are of the same essence, and the common essence entitles them of the same fundamental rights and equal liberty... In short justice is another name of liberty, equality and fraternity. Anyone who studies working of the system of social economy based on private enterprise and pursuit of personal gain will realize how it undermines, if it does not actually violate the individual rights on which democracy rests. How many have to relinquish their rights in order to gain their living? How many have to subject themselves to be governed by private employers?

It is observed that India is not a utilitarian State, but a Democratic Republic with a colonial past and the inevitable backwaters with no dearth of interested rowers to ply the cars against the stream of progress. Our democracy took upon itself the task of attacking the five giants evils which battle although, all our dreams and targets. The giant evils are-Want, Disease, Ignorance, and idleness." Essentially all the five giants evils sustain on the fundamental evil of inequality-leading eventually to poverty, injustice and deprivation."Indian democracy is committed to justice, liberty, equality and fraternity. There is no nation of Indians in the real sense of the world, it is yet to be created. In believing we are a nation, we are cherishing a great delusion. How can people divided into thousand of castes be a nation? The sooner we realise that we are not yet a nation, in a social and psychological sense of the world, the better for us.

Dr. Babasaheb Ambedkar observed that, for a successful revolution it is not enough that there is discontent. What is required is a profound and thorough conviction of the justice, necessity and importance of political and social rights. Our object in framing the Constitution is rally two-fold: (1) To lay down the form of political democracy, and (2) To lay down that our ideal is economic democracy and also to prescribe that every Government whatever is in power shall strive to bring about economic democracy. The directive principles have a great value, for they lay down that our ideal is economic democracy.

While giving the warning Dr. Ambedkar opined that, on the 26th January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics we will have equality and in social and economic life we will have inequality. In politics we will be recognizing the principle of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall by reason of our social and economic structure, continue to deny the principle of one man one value. How long shall we continue to live this life of contradictions? How long shall we continue to deny equality in our social and economic life? If we continue to deny it for long, we will do so only by putting our political democracy in peril. We must remove this contradiction at the earliest possible moment else those who suffer from inequality will blow up the structure of democracy which this

Constituent Assembly has so laboriously built up. on 15 August 1947, India become an independent country. What would happen to her independence? Will she maintain or will she lose it again? This is the first thought that comes to my mind. It is not that India was never an independent country. The point is that she once lost the independence she had. Will she lose it a second time? It is this thought which makes me most anxious for the future. What perturbs me greatly is the fact that not only India has once before lost her independence, but she lost it by treachery of some of her own people. Will history repeat itself? It is this thought which fills me with anxiety. This anxiety is deepened by the realization of the fact that in addition to our old enemies in the form of castes & creeds, we are going to have many political parties with diverse & opposing political creeds. Will Indians place the country above their creed or creed above their country? I do not know, But this much is certain that if the parties place creed above country, our independence will be put in jeopardy a second time & probably be lost forever. This eventuality we all must resolutely guard against. We must be determined to defend our independence with the last drop of our blood. We are Indians, firstly & lastly Given the time & circumstances, nothing under the sun shall stop this country from becoming a super power.

Conclusion :

Indian democracy is committed to justice, liberty, equality and fraternity and to achieve the idea of welfare state. Impact of Buddhism on Dr. Ambedkar to redefine Indian democracy is very remarkable. Dr. Ambedkar for his immense contribution as the architect of Indian Constitution in providing effective constitutional mechanism for establishing a welfare state. He played a predominant role in incorporating all significant aspects of the Constitution, i.e. Social justice for achieving social democracy, federalism, independence of judiciary, socio-economic justice and eradication of inequalities. Dr. Ambedkar observed Cultivation of mind should be the ultimate aim of human existence. and sincerity is the sum of all moral qualities

In India, 'Bhakti' or what may be called the path of devotion or hero-worship plays a part in politics unequalled in magnitude by the part it plays in the politics of any other of the world. 'Bhakti' in religion may be a road to salvation of the soul. But in politics, 'Bhakti' or hero-worship is a sure road to degradation and to eventual dictatorship. Every society gets encumbered with what is trivial, with what is dead wood from the past and what is positively perverse. As a society becomes more enlightened, it realises that it is responsible not to conserve and transmit the whole of its achievement, but only such as makes a better future society. Law and order are the medicine of the body politic and when the body politic gets sick, medicine must be administered.

Besides this it is also concluded that constitutional morality was far more important than the Constitution, democracy would be succeed in India, only when both the people & the government should observe certain moralities or conventions.

References :

1. D.R. Jatava, "Political Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar" 2001, National Publishing House, New Delhi,
2. Prof. G. Manohar Rao, "Dr. Ambedkar and the Indian Constitution", 2009, Asia law house, Hyderabad,
3. M.P. Jain, "Indian Constitutional Law", 5th Edition, 2004, Wadhawa Publications, Nagpur.
4. Durga Das Basu, "Indian Constitutional Law", Kamal Law House, Kolkata.

5. Malik & Raval, "Law and social Transformation in India," 2nd Edition 2009, Allahabad Law Agency, . Faridabad.
6. Constitution of India, 1950.
7. Dr. Ambedkar's writing and speeches.

गौतम बुद्धाच्या तत्वज्ञानातील मानवी मूल्ये : बबन सराडकर

डॉ. ममता राऊत
जे.एम.पटेल महाविद्यालय,
भंडारा.

महान जगप्रसिद्ध तत्ववेत्ता सिद्धार्थ गौतम बुद्ध जगातील पहिले इहवादी, समतावादी, न्यायवादी व बंधुत्ववादी विचाराचे प्रवर्तक आहेत. तसेच ते व्यवस्था परिवर्तनवादाचे पुरस्कर्ते होते. बुद्धांनी जगाला सत्य, अहिंसा, अस्तेय, समता, मैत्रीची भावना, सहनशीलता, ज्ञानाचे महत्त्व, सेवाभाव, न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुभाव व मानवता यांची शिकवण दिली आहे. यातून बुद्धाचा मानवतावादी दृष्टीकोण प्रकट होतो.

मानवी मूल्ये जोपासणाऱ्या महाकारुणी बुद्धाच्या तत्वज्ञानाची आज २० व्या शतकातही जगाला खूप गरज आहे. जग आज युद्धाच्या उंबरठ्यावर उभा आहे. हिंसेचे प्रमाण झपाट्याने वाढत आहे, समाज मनात जाती-धर्माच्या नावाने द्वेष वाढविला जात आहे. दया-क्षमा-शांती ही मूल्ये दुरावली जात आहेत. लहान बालकापासून तर वृद्धांच्या मनात असुरक्षिततेची भिती निर्माण होत आहे. दलित-वंचितांचे, श्रमिकांचे शोषण वाढत आहे. दडपशाही आणि हुकुमशाहीची व्यवस्था आहे. मानव, जंगल, झाडे, पशु-प्राण्यांची दिवसा-दिवळ्या कत्तली होत आहेत. समाज आनंदयात्रेऐवजी अंधारयुगाकडे वाटचाल करीत आहे असे जाणवते. अशा भयग्रस्त व विषमतावादी वातावरणात गौतम बुद्धाच्या मानवतावादी, अहिंसावादी, शांतीवादी व मैत्रीच्या तत्वज्ञानाची प्रखरतेने गरज आहे.

बुद्धाचे मौलिक, तात्विक विचारच जगाला, देशाला व समाजाला तारून नेऊ शकतात. या संदर्भात डॉ. यशवंत मनोहर लिहतात, “लोभ, क्रोध, अज्ञान, प्राणीहत्या, व्याभिचार आणि खोटे बोलणे यामुळे व्यक्तित्वाची उज्वलता ढासळते. वरील गोष्टीपासून दूर राहणे म्हणजे चारित्र्याचे सामर्थ्य वाढविणे होय. ज्यांनी सदाचाराशी फारकत घेतलेली असते त्यांना इतरांना गुलाम करण्याचे व त्यांच्यावर अन्याय करण्यास काहीही वाटत नाही. बुद्ध म्हणतो, दुःख नाहीसे व्हावे, दारिद्र्य उरू नये असे तीव्रपणे वाटणारे मन निर्माण होण्यासाठी करणेची गरज आहे. जो आनंद आपणाला हवा तोच इतरही प्राणी मात्रांना मिळावा असे वाटणारे मन मैत्रीने निर्माण व्हावे व सर्व आचरणास प्रज्ञेची जोड हवी. बंधुत्वाचे सौहार्द नांदावे यासाठी जागी असलेली बुद्धी म्हणजे प्रज्ञा.”^(१)

अत्यंत मौलिक विचार डॉ. यशवंत मनोहर व्यक्त करतात. याच सम्यक विचाराचे धनी कवी बबन सराडकर गौतम बुद्धांच्या विचारांशी त्यांच्या जीवन-जाणिवांशी नाते जोडून आहेत.

गौतम बुद्धांच्या जीवन जाणीवांशी जुळलेले नाते :-

दिन दुःखितांशी, कष्टकऱ्यांशी, घामेजल्यांशी व शोषित व वंचितांशी हृदयाचे नाते जपणारे कवी बबन सराडकर गौतम बुद्धांच्या विश्वशांतीवादी, मानवतावादी विचाराने प्रभावित झालेले आहेत. वैभवात राहणारा एक राजकुमार जेव्हा प्रथमतः हे अनुभवतो की, मनुष्य जीवन दुःखाने वेढलेले आहे. आजार, मरण ह्यामुळे मानव अत्यंत वेदनेने तडपतो पिडीत असतो. हे दुःख बघून बुद्ध अत्यंत व्यथित व चिंतीत होतो. ह्या दुःखावर मात करण्याचा मार्ग आपण शोधून काढावा ह्यासाठी बुद्ध राज-वैभव, सुखी-सुसार, मोह-माया त्यागतो व आजन्म प्रेम-करुणा जगाला शिकवितो.

गौतम बुद्धाच्या या महान थोर कार्यानी कविचे मन प्रभावित झाले आहे. उपलब्ध धर्मग्रंथांतील मानवतेची आणि समाज मूल्यांची जागरूकतेने मांडणी करणारे अनेक कर्मयोगी आहेत. परंतु गौतम बुद्ध सर्वांहून निराळे आहेत, याची कविला जाण आहे. बुद्धाचे तत्वज्ञान शुद्ध मानवतावादी आहे हे सांगतांना केशव मेश्राम लिहीतात, “चार्वकानंतर सर्व नास्तिक जडवादी विचारवंतांमध्ये जे तत्वज्ञान अग्रेसर ठरले आहे आणि आज तीन हजार वर्षांनंतरही जे तत्वज्ञान अनेक साहित्याला प्रेरणादायी ठरले असे शब्द व मानवतावादी नी क्रांतीमुलक तत्वज्ञान म्हणजे सिद्धार्थ गौतम बुद्धाचे तत्वज्ञान होय.”^(२) बुद्धाच्या अलौकीक कार्यकर्तृत्वाने, मानवी दुःखाचे निवारण करण्याकरीता केलेला त्याग-समर्पणाने बुद्धाच्या अंतःकरणात दुःखीताविषयी असलेल्या प्रेम करणेने कवी बुद्धाला नतमस्तक होतात.”

‘सूर्य माणसाचा’ या भावपूर्ण व आशय संपन्न कवितेत म्हणतात की,

“अश्रूत दुःखितांच्या भिजलास गौतमा तू
आजन्म प्रेम करुणा जगलास गौतमा तू”
(पापणपालखी : सूर्य माणसाचा : पृ. ४७)

बुद्ध आपल्या आयुष्यात प्रथमतः मनुष्य जीवनातील पीडा, क्लेश, दुःख, म्हातारपण, आजार, मरण ह्या हृदयद्रावक अवस्था बघतात. तेव्हा ते अगदी नीरस व दुःखप्रद होतात, खिन्न व उदास होतात. तडफडणाऱ्या मनुष्याच्या दुःखाने ते दुःखी होतात. लोकांच्या वेदना पाहून ते विव्छतात. ते सर्वसाधारण मानव नसून ते महामानव असतात.

कवी म्हणतो की, दुःखितांच्या दुःखाने व्यथित झालेले, त्यांच्या अश्रूंनी न्हाऊन निघणारे, मनुष्याच्या असह्य वेदनेनी तडफडणारे गौतम बुद्ध मानवी जीवनातील दुःख दूर करण्यासाठी आजन्म प्रेम करुणेचा उपदेश जगाला देत राहिले. बुद्धाचे हे मौलिक व महान कार्य कवीच्या मनात घर करून आहेत. मानवी दुःख दूर करण्यासाठी बुद्धाने काय स्वीकारले याविषयी डॉ. यशवंत मनोहर लिहितात, “बुद्धाच्या मतानुसार, मन हे सर्व गोष्टींचा मध्यबिंदू आहे. ते सर्व वस्तूंचा सत्ता चालविते. त्यांची निर्मिती करते. मनाचे आकलन झाले की, सर्व गोष्टींचे आकलन होते. मनावर कोणते संस्कार करायचे ही गोष्ट सर्वात महत्वाची आहे. सर्व बऱ्यावाईट गोष्टींचा उगम मनात होतो. अशुद्ध चित्ताने झालेल्या कृती-उक्तीतून दुःख होतो. ते टाळण्यासाठी चित्तशुद्धी व्हायला हवी. दुष्कृत्ये टाळावीत. सदाचारांच्या नियमांचे पालन करणे महत्वाचे. त्या नियमांचे केवळ वाचन करणे वा ते नियम पाठ करणे निरर्थक होय.”^(३)

हे अगदी खरी आहे म्हणूनच की काय युद्धापासून दूर जाण्यासाठी दुःखितांचे दुःख दूर करण्यासाठी, त्यावर मात करून मानवी जीवन सुखी करण्यासाठी गौतम बुद्ध राजपाट मोह, माया पासून फार दूर जातात. मनुष्य जीवनातील जी अटळ दुःखे आहेत, त्यासाठी काहीतरी मार्ग शोधावे. ह्या दुःखावर मात करण्यासाठी बुद्ध ६ वर्षे चिंतन-मनन करतात, साधना, तपस्या करतात. बुद्धांच्या त्यागमय, मानवतावादी कार्याची थोरवी गातांना कवी पुढे म्हणतो,

“आभाळ वैभवाचे होते खुले-खुले पण
नाहीच तारकांना भुललास गौतमा तू
तू पाहिलेस जेव्हा दुबळयास भटकतांना
व्याकुळ लोचनांनी भिजलास गौतमा तू”
(सूर्य माणसाचा : पापणपालखी : ४७)

वैभव डोळ्यापुढे असतांना, कुठल्याही लोभाला, ऐश्वर्याला किंवा मोटेपणाला न भुलता केवळ भोवतालचे अपरिचित दुःख, मानवी यातना, चौरकाल वेदना पाहून बुद्ध व्यथित होतात. त्यांच्या मनाला ही भयान वास्तविकता स्वस्थ बसू देत नाही. बुद्धाला प्रश्न पडतो की, मानवी अस्तीत्वाची गुढता आणि त्यांचे दुःख गुढ कुठे असेल? अशा अनेक विवंचनेनी बुद्ध व्याकुळ होतात. जगामध्ये दुःख फार आहे, हे दुःख दूर कसे करावे आणि मानव जातीला सुखी कसे करावे हेच प्रश्न त्यांना ज्ञानाकडे घेवून गेले.

कवीला दुःखजनासाठी, व्याकुळलेले बुद्ध म्हणजे मानवी जीवन संपन्न करणारे, दुःखातून प्रकाशाकडे नेणारे ‘महाकारुणी’ वाटावे यात नवल नाही. जगाच्या इतिहासात क्वचितच असे राजकुमार असतील की, ज्यांनी जन्मकल्याणार्थ ऐश्वर्य आणि वैभवाचा तसेच सुखी-संसाराचा त्याग केला आणि संपूर्ण आयुष्य मानवाला संसार सुखाचा उपदेश केला.

कवी मानवतेच्या ओलाव्याने ओथंबलेल्या गौतम बुद्धाला त्यांच्या व्याकुळतेची कवीला जाणिव निर्माण होते तेव्हा म्हणतो की,

‘तू पाहिलेस जेव्हा दुबळयास भटकतांना
व्याकुळ लोचनांनी भिजलास गौतमा तू
मितल्याच पापण्यांनी जेव्हा प्रबुद्ध झाला
अंधार संस्कृतीचा गीळलास गौतमा तू”
(सूर्य माणसाचा : पापणपालखी : ४७)

मानवी जीवनातील ज्या व्याधी आहेत त्या व्याधी तर प्रत्येकच मनुष्याच्या आयुष्यात येणारच आहेत. त्या व्याधीवर मात करण्यासाठी, त्या दुःखाचे निवारण करण्यासाठी त्या संसार दुःखातून सोडविण्याचा मार्ग आपण शोधलाच पाहिजे. ह्या निश्चयाने बुद्धाने संसारत्याग करून बोधीसत्त्व उरूवेळ (गया) येथे निरंजना नदी किनारी बोधीवृक्षाखाली अहोरात्र बसून धर्मचिंतन, मनन करित असत. सात वर्षे अहोरात्र बुद्धाने साधना करून शेवटी त्यांना दुःख मुक्तीचे रहस्यज्ञान प्राप्त होते. बुद्धाने जे धर्मतत्त्वविवेकी ज्ञान प्राप्त केले ते ज्ञान प्रज्ञेचे आणि मानवी कर्तृत्वाचे तेज प्रकाशित करणारे ज्ञान आहे. हे बुद्धाचे ज्ञान जीवनातील अंधार नष्ट करणारे महान असे प्रकरणादायी ज्ञान आहे, तेच ज्ञान महाबोधी बुद्धाने जगाला प्रबुद्ध करण्यासाठी, मानवी जीवन प्रकाशमय करण्यासाठी देत राहिले. 'अंधार संस्कृतीचा गीळलास गौतमा तू' असे कवी जेव्हा म्हणतो तेव्हा कवीला हे चांगले जाणून आहे की, अंधार हे विषमतेचे, अज्ञानाचे व दुःखाचे प्रतिक आहे. अज्ञान, दुःखमुक्ती व बुद्धाच्या जीवनाचे अंतिम लक्ष्य होते. ते लक्ष्य कवी बबन सराडकर यांनी बुद्धाच्या चरित्रात्मक कवितेतून व्यक्त केले आहे.

ज्याप्रकारे 'सूर्य अंधार नष्ट करतो. अंधार म्हणजे अन्याय, विषमता, मलीनता, अज्ञान आणि यामुळे जीवनात दुःखच निर्माण होतो. हाच अंधार बुद्धाने त्यांच्या ज्ञानाने, प्रज्ञेने आणि सृजनशीलतेने दूर केला. त्यांना प्राप्त झालेल्या विवेकी ज्ञानाने जगाला प्रकाशमय करण्याचा अष्टांग मार्ग बुद्धाने सांगितला, बुद्धाच्या ह्या सूर्य तेजासारख्या प्रखर कार्याची कवीला मानवी कल्याणासाठी गरज भासत आहे.

कवीला वाटते की, बुद्धाने पुन्हा जन्म घ्यावा. इथे जो अंधकार माजला आहे तो पुन्हा बुद्धाने आपल्या ज्ञानमय प्रकाशाने दूर करावा, तेव्हा कवी लिहून जातो की,

'बघशील कां जरासा आता पुन्हा धरेला
रे सूर्य माणसांचा ठरलास गौतमा तू'
(सूर्य माणसाचा : पापण पालखी : ४७)

कवीला जाणिव आहे की, बुद्ध मानवी जीवनातील अंधार दूर करणारे एक तेजोमय सूर्य आहेत. बुद्धाने संपूर्ण मानवी जीवनाला 'स्वयंप्रकाशित व्हा असेही म्हटले आहे'. 'अतः दिप भवं' हा त्यांचा संदेश होता. बुद्धाचा हा संदेश सूर्यप्रकाशासारखा प्रखर आहे. पुन्हा सूर्य हा स्वाभिमानाचा व स्वातंत्र्याचा प्रतीक आहे. म्हणूनच कवीने बुद्धाला 'माणसाचा सूर्य' म्हणून उपमा दिली ती अगदी सार्थ व योग्य आहे.

बुद्धाने जगाला जो ज्ञान व संदेश दिला तो मानवी जीवनातील अंधार, अज्ञान, दुःख दूर करणारा आहे. स्वातंत्र्य-समता-बंधुता व मैत्री हे त्यांच्या धर्मविवेकी बोधीज्ञानाचे मुल्य आहेत. हे तत्व जर प्रत्येक मानवाने अंगीकारले तर मानवी जीवनावरील काळोखाची छाया तर नष्टच होईल. परंतु जगात समता-स्वातंत्र्य व बंधुभाव नांदेल असे मानवतावादी व समतावादी विचार बुद्धाने जगाला दिले.

'सूर्य माणसांचा' ही कविता कविच्या विचाराची उंची दर्शविणारी आहे. कवीला जाणवते की, जगात नानारूपाने अज्ञान-अंधःकाराचे साम्राज्य पसरत आहे. दीन-दुबळ्यांचे जगणे कठीण झाले आहे. त्यांच्या वेदनेसाठी मानवी जीवनातील नैतिक मूल्यांसाठी, मानवी कल्याणासाठी तळमळणारा, त्यांचे दुःख झेलणारा गौतम बुद्धासारखा सूर्य होऊन प्रकाश देणारा महामानव होणे अशक्यच आहे. तेव्हा कवीला 'महाकारुणीक बुद्धाची पुन्हा गरज भासत आहे. ही कवी मनाची आर्त तळमळ-चटकन दिसून येते.'

'सूर्य माणसाचा' ही कविता सामाजिक जीवनाचा उन्नतीचा ध्यास जपणारी आहे. कवीचा हा ध्यास म्हणजे ऐहिक पातळीवरील जीवनातल्या प्रकाशमूल्याची द्योतक आहे. तसेच ही कविता बुद्धाने सांगितलेल्या मानवी जीवन उजळणाऱ्या सूर्यतेजाची प्रकाशपुंजक आहे आणि सूर्यफुलाच्या मराठी कवितेशी नाते जोडणारी आहे.

बुद्धाची केलेली कारणमीमांसा निरिश्चरवादी, अधिक शास्त्रशुद्ध, तर्कशुद्ध व विज्ञाननिष्ठ आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी होती हे सर्व बुद्धिवादी विचारवंतांनी मान्य केले आहे. "बुद्ध भारतीय इतिहासातील सर्वात मोठ्या क्रांतीचा उद्गाता होता. जातीव्यवस्था ईश्वरनिर्मित नसून कृत्रीम असल्याचा तो उपदेश करित असल्याने व भिक्षुसंघात वर्णजातीभेद नसल्याने तो खरा समाजसुधारक होता. भारतातील सर्वश्रेष्ठ दर्शन संप्रदायाचा तो प्रवर्तक होता आणि बहुजनांना समजेल अशा पद्धतीने दर्शनाच्या जटिलतम समस्यांचे विवरण करणारा अनन्य प्रचारक होता." (४) हे प्रा.शेषराव मोरे यांचे मत मौलिक वाटते.

जगातल्या इतर धर्मप्रवर्तकापेक्षा 'बुद्ध' हे सर्वस्वी वेगळे व्यक्तिमत्व होते. हे वेगळेपणा बुद्धांचे महानपण होते. ते निव्वळ निर्व्याज मानवीय होते. "बुद्धाचे मानवी मोठेपण त्याच्या प्रत्येक दर्शनातून सिद्ध होते. जगातल्या इतर धर्माच्या तुलनेत बुद्धाचा धर्म हा कुणाही अतर्क्य अज्ञाताचा धर्म नसून तो केवळ, मानवीय माणसाचा-माणसासाठी होता. माणूस व माणसाचे मन हे त्या धर्माचे केंद्र स्थान आहे."^(५) केशव मेश्राम यांचे मत बुद्धाच्या व्यक्तीत्वाची परखड मांडणी करणारे म्हणावे लागते.

आजच्या न्याय समाजमूल्यांशी व लोकशाही जीवनदृष्टीशी सुसंगत तसेच स्वातंत्र्य-समता- बंधुता यावर आधारीत तत्वे बुद्धाने मानव जातीला दिली आहेत. आधुनिक जीवनाला समृद्ध करणारे मानवतावादी विचार बुद्धाचे आहेत. खरे तर वर्णव्यवस्थेचे व जातीवादाचे उच्चाटण करून खरा मानवतावादी धर्माचे खरे ज्ञान बौद्ध तत्वज्ञानात आहे. मानवतावादी मूल्यांच्या निर्मितीसाठी सामान्य कार्यकर्त्यांचे जीवन स्वीकारणारे महापुरुषच समाजाचे आजच्या समाज नवनिर्मितीचे खरे आदर्श ठरतात.

या संदर्भात कृष्णराव अर्जुन केळसूकर यांना गौतम बुद्धाचे विचाराद्वारे बुद्धाच्या हृदयात मानवजाती विषयी असलेली करुणा लक्षात आल्यावाचून राहत नाही त्यांनी म्हटले आहे.

"मनुष्यमात्राची विपत्ती नष्ट व्हावी, अशी बुद्धाला पराकाष्ठेची इच्छा होती. आपण योजलेल्या स्वान्नतीच्या व सदाचरणाच्या मार्गाचा अवलंब केल्याने मनुष्याच्या एकंदर विपत्तीचे व दुःखाचे निर्मुलन होईल असे त्यास मनापासून वाटत असल्यामुळे व हा मोक्षसिद्धीचा मार्ग सर्वात सुगम व साध्य असल्यामुळे त्याने एकंदर हीन-दीन व त्रस्त जनांस आपल्या मार्गाचे अवलंबन करून दुःख विमोचन करून घ्यावे. असा उपदेश बुद्धाने जीवनाच्या अंतापर्यंत केला."^(६) पृ.३६. हे अगदी खरे आहे की, बुद्धाची शिकवण मानवाचे जीवन समृद्ध करते. तसेच बुद्धांनी धम्माचे महत्वपण सांगितले.

'बुद्धाचा धम्म म्हणजे बंधुमुक्तीचे तत्वज्ञानाच होय' हे सांगतांना डॉ.यशवंत मनोहर सांगतात की, "लोकांमध्ये सदाचाराचे राज्य निर्माण करणे हा बुद्धाच्या धम्माचा उद्देश आहे. त्यांचा धम्म म्हणजे सत्य होय. धम्म बुद्धिवादी आहे. धार्मिक खुळचटपणापासून तर लोकांची सुटका करणार आहे. शांती देणाऱ्या निर्वाणाची शिकवण म्हणजे धम्म. धम्म, मैत्री, करुणा आणि बंधुत्वाची शिकवण देतो. धम्म हे बंधुमुक्तीचे तत्वज्ञान होय."^(७)

हे अगदी खरे आहे, बुद्ध धम्म इहवादी आहे असेही मनोहर म्हणतात. बुद्ध धम्म हा अंधश्रद्धा, कर्मकांड, अज्ञानापासून मुक्त आहे. विज्ञानवादी दृष्टीकोणातूनच बुद्ध धम्माची स्थापना झालेली आहे. म्हणूनच बुद्धाच्या तत्वज्ञानात केवळ मानवी कल्याण, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, सुख-शांती-करुणा व मैत्रीची भावना ह्या मानवी मुल्यांची मानवी जीवनात उपयुक्तता पटवून दिली आहे.

संदर्भ सुची :-

- १) डॉ. यशवंत मनोहर : बुद्ध आणि त्यांचा धम्म : सारतत्व , प्रकाशक - युगसाक्षी प्रकाशन, त्रीमूर्तीनगर, रिंग रोड, नागपूर - ४४००२२. दुसरी आवृत्ती - ५ जून २००६.
- २) नरेश परळीकर (अनु) : मॅक्स वेबरची धर्ममिमांसा , प्रास्ताविक पृ.५३
- ३) डॉ. यशवंत मनोहर : बुद्ध आणि त्यांचा धम्म : सारतत्व , प्रकाशक - युगसाक्षी प्रकाशन, त्रीमूर्तीनगर, रिंग रोड, नागपूर - ४४००२२. दुसरी आवृत्ती - ५ जून २००६.
- ४) डॉ. शेषराव मोरे : भारतीय घटनेतील सेक्युलॅरिझमचा अर्थ
- ५) केशव मेश्राम : डॉ. आंबेडकर चिंतन : लोकवाड.मय गृह, मुंबई, पृ.६६
- ६) कृष्णराव अर्जुन केळसूकर : गौतम बुद्धाचे चरित्र, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१४.
- ७) डॉ. यशवंत मनोहर : बुद्ध आणि त्यांचा धम्म : सारतत्व, प्रकाशक - युगसाक्षी प्रकाशन, त्रीमूर्तीनगर, रिंग रोड, नागपूर - ४४००२२. दुसरी आवृत्ती - ५ जून २००६.

न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या संदर्भात सामाजिक परिवर्तनामध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रासंगिकतेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

Dr. Aruna Thool (Deogade)

Smt. G. B. Mahila

Mahavidhyalaya Tumsar

भारतीय परिस्थितीचा विचार केला तर बौद्ध काळपूर्वी प्राचीन भारतातील कायद्याचे अंतिम उद्दिष्ट काय होते याचा विचार करू या. ब्राह्मणी विचारसरणीच्या मनुने समाजाला चार वर्णांत विभागले. ज्यामुळे एकाच मानव जातीचे कृत्रिम वर्गीकरण झाले. मनुचा उद्देश सामाजिक सौहार्द टिकविणे होता असे म्हणतात. प्रत्येकाची पात्रता तो कोणत्या वर्णात जन्माला येतो यावर ठरायची. डॉ. आंबेडकरांनी या प्रकारच्या विचारसरणी विरोधात बंड पुकारले. त्यांच्या मते चारुवर्ण हे समाजाला घातक असून ती अपयशी ठरणारी व्यवस्था आहे चातुर्वर्णाचा विरोध असताना डॉ. आंबेडकरांनी प्लेटोच्या संकल्पनेलाही मान्य केले नाही. दोहोंमध्ये कायदा सामाजिक गरजांची नीट पूर्तता होऊ शकत नाही. एखाद्याच्या सामाजिक गरजेची पूर्तता त्यांच्या पात्रतेनुसार ठरावी, ती गोष्ट त्याच्या कोणत्या वर्णात जन्म झाला यावर ठरवू नये. बाबासाहेबांच्या शब्दात सांगायचे तर ए १ प्लेटोच्या संकल्पनेवर ज्या गोष्टींसाठी टीका व्हायला पाहिजे त्याच गोष्टींसाठी चातुर्वर्णावर ही टीका व्हायला हवी. लोकांना अतिशय काटेकोरपणे काही वर्गात बांधून ठेवायची प्लेटोची संकल्पना म्हणजे माणूस आणि त्याच्या क्षमतेचे उथळ आकलन होय. प्लेटोला हयाचा विचार करता आला नाही की प्रत्येक व्यक्तीची क्षमता, गुण प्रत्येकाचे स्वतंत्र अस्तित्व आणि प्रत्येकाचा वर्ग वेगळा असतो. ज्या कारणासाठी प्लेटोची गणराज्याची संकल्पना अपयशी ठरते त्याच कारणाने चातुर्वर्णही अपयशी ठरतो. कारण वेगवेगळ्या वर्गातील व्यक्तींना पक्षांप्रमाणे खुराट्यात टाकण्याची कल्पना करणे शक्य नाही.

डॉ. क्रेटीस ने म्हटल्याप्रमाणे न्याय म्हणजे शक्तिशाली लोकांचे हित जे भारतीय समाजात तंतोतत लागू होते कारण हया समाजात कायद्यानुसार जरी सामाजिक समानता समान सुरक्षा आणि कायद्यासमोर समानता या गोष्टी अस्तित्वात असल्या तरी नाही रे आणि गरीब वर्गासाठी न्याय हा शब्दच त्यांच्या आवाक्याबाहेर आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शासनाची व्याख्या केली नाही, तरीही त्यांची शासनाबाबतची मते इतर ठिकाणी आढळतात. उदाहरणार्थ, संविधानातील कलम ३४ चा पुरस्कार करताना भाषणात त्यांनी म्हटले होते की मूलभूत अधिकारांचा तेव्हा काहीही फायदा नसतो जेव्हा राज्यचक्षासनच गरतेत सापडले असते. राज्याची सुरक्षितता ही कधीही जनतेच्या सुरक्षिततेच्या वर असते. त्याचाप्रमाणे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लोकशाही प्रणालीतील विश्वासही दिसून येतो. श्माझ्या मते स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसूत्री वर आधारित समाज आदर्श आहे. आदर्श समाजात एका भागात होणारा बदल दुस-या भागात माहिती होण्याकरिता संसाधने उपलब्ध असतात. यामुळे दोन घटकातील संवाद वाढविण्यास मदत होऊन बंधुतेचा विकास होतो आणि यालाच लोकशाही म्हणतात. श्लोकशाही म्हणजे केवळ सरकारचे स्वरूप नव्हे तर ती म्हणजे समूह जीवन, सुसंवादाची अनुभूती होय. लोकशाही म्हणजे इतरांबद्दल आदर व सन्मान राखणे होय.

न्याय

न्यायाचे दोन प्रकार आहेत. कायद्याद्वारे मिळणारा आणि सामाजिक, कायदेशीर न्याय म्हणजे राष्ट्रीयत्व सद्सद्द्विवेक यावर आधारित कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी होय. तर सामाजिक न्याय आधारित असतो. सामाजिक गरजा ध्यानात ठेवून बनविलेल्या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर समाजतील सा-या वर्गाच्या / घटकांच्या सामाजिक गरजा समान नसतात. जसे की अंपगाच्या अथवा सामाजिक दमनाचे शतकांशतके बळी ठरलेल्यांच्या सामाजिक गरजा वेगवेगळ्या असतील. त्यामुळे त्यांना वेगवेगळे कायदे लागतील किंवा कायद्याच्या चौकटीतच निदान वेगळी वागणूक देण्यासाठी एक सकारात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहे. त्यालाच संरक्षक भेद म्हणतात.

संविधानातील कायदा व सामाजिक न्याय :-

संविधानाची प्रस्तावना म्हणते की, आम्ही भारताचे नागरिक सन्मानाने स्वीकारतो की, भारत हे सार्वभौम, सामाजिक धर्मनिरपेक्ष, आणि लोकशाही गणराज्य आहे. आणि याद्वारे सा-या नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय न्यायाची

हमी देतो.त्यात संधी आणि प्रतिष्ठेची समानता, धर्म आणि पूजा विधीचे स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व यांचा समावेश होतो येथे उल्लेखनीय आहे की न्यायाबाबत लक्षवेध त्यांना सामाजिक न्याय हा आर्थिक न्यायाच्या आधी येतो आणि आर्थिक न्याय सामाजिक न्यायाच्या राजकीय न्यायाच्या आधी. हया क्रमावरून हे लक्षात येते की, राजकीय स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता, जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, हुंडा पध्दती, सती प्रथा, स्त्रियांना नाकारलेले संपत्तीवरील अधिकार इत्यादी गोष्टींचा नाश करणे याचा सामाजिक सुधारणात अंतर्भाव व्हायचा. हया सामाजिक अनिष्टांचा नाश हीच सामाजिक न्यायाची मूळ संकल्पना होय. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते की, समाजातील विविध घटकांच्या सामाजिक गरजांची पूर्तता करणे हेच कायद्याचे कार्य असावे. हे करताना **जैसे थे** परिस्थिती ठेवणा-या चालीरीतींना तिलांजली देणे आवश्यक आहे. त्यांनी शहिदू कोड बिलश केवळ वंचित महिलांना त्यांचे अधिकार मिळवून देण्यासाठी बनविले. मात्र त्यांच्या या प्रयत्नांना संसदेतील उच्चवर्णीयांनी उध्वस्त केले आणि पंडित नेहरू मुख प्रेक्षक बनून राहिले.

स्वातंत्र्य :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वातंत्र्याच्या विचारातून मानवाला त्याच्या शारीरिक व मानसिक विकास झाला तर सामाजिक विकासाकडे मार्गक्रमण करतो स्वातंत्र्यात सर्वांना समान हक्क असला पाहिजे सार्वजनिक क्षेत्रात सर्वांना समान संधी मिळाली तर मानव संघटन बनवून त्या माध्यमातून सामाजिक विकासाकडे लांब बळ मिळते डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्याचे दोन भाग सांगितले आहेत. आंतरिक स्वातंत्र्य व बाह्य स्वातंत्र्य प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या अंतर्गत मनाचा विचार करून जीवन जगतो ते अंतर्गत स्वातंत्र्य होय व्यक्ति इतर गरजा भागविण्यासाठी त्याला अनेक पर्याय असतात प्रत्येक व्यक्तीच्या आचरणा मध्ये इतरांशी सहानुभूतीपूर्वक व्यवहार असेल तर सामाजिक प्रगतीला वाव मिळते मानवाला स्वातंत्र्याची प्रगती करण्यासाठी पुरेशी सोयी व संधी असणे गरजेचे आहे त्यासह आपण कोणते काम करायचे हे ठरविण्याचा अधिकार त्याला असावा सर्वांना विचार संवाद उपासना करण्याचे स्वातंत्र्य असावे कोणीही त्यांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करणार नाही मानवाला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता आला पाहिजे त्यामुळे मानवाच्या प्रगतीसह समाजाची प्रगती होते.

समता :-

समाज विकासासाठी विषमता प्रधान समाज रचना नसावी जर समाज रचना विषमता प्रधान असेल तर ती समाज विघटक बनू शकते समतेच्या तत्वावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रथा परंपरा चालीरीती रूढी मान्य नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते स्वातंत्र्य व समता या दोन्ही बाबी समान आहेत परंतु ज्या जागेवर समता असेल तर तेथील लोकांनाच स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल. समतेच्या तत्वावर सामाजिक विकास करायचा असेल तर मानवाच्या परंपरागत भेदाभेद नष्ट करायला पाहिजे जात, धर्म, लिंग, भेद या आधारावर भेदाभेद करायला नको सर्व व्यक्तींना आपला विकास करण्यासाठी पुरेशी संधी मिळायला पाहिजे ज्यामुळे समतेचे तत्व प्रबळ होईल.

बंधुता :-

सर्व प्रकारची विषमता नष्ट करायची असेल तर स्वातंत्र्य समता सह बंधुता सुद्धा महत्वाची आहे सर्व व्यक्तींनी सर्वासोबत बंधुताच्या भावनेने राहिल्यास समाजाची प्रगती आवश्यक होते बंधुतामुळे राग लोभ मत्सर हे सर्व दुर्गुण नाहीसे होतात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना जातीयवाद प्रांतवाद भ्रष्टाचार स्वार्थी प्रवृत्ती या सर्व गोष्टी बंधुताच्या विचारांचे नायनाट होईल. असे वाटत होते व्यक्तिमध्ये प्रेम जिव्हाळा असता भरभरून असायला हवा समाजामध्ये सामाजिक भेदभाव प्रांतवाद जातीयवाद व धार्मिक संघर्ष यासारख्या बाबीमुळे समाजात विषमता निर्माण होतात. समाजात एकता निर्माण करायचे आहे तर समाजात बंधुताची भावना निर्माण होणे आवश्यक आहे बंधुता मुळे समाजात माणसाची प्रतिष्ठा वाढते असे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाचे विचार स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या आधारेच आहेत सर्व व्यक्ती कायद्यापुढे समान असतो त्याच्यात जात धर्म, वंश, रंग यावरून कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करायला नको आहे. समाजामध्ये एखाद्या वस्तूची निर्मिती होत असेल तर त्याचे संपूर्ण समाजामध्ये समप्रमाणात कोणताही भेदभावना होता वितरण झाले पाहिजे त्याच सोबत समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण होणे गरजेचे आहे त्या गरजा भागविण्याचा सर्वांना हक्क असला पाहिजे एकंदरीत समाजात ज्या वस्तू व सेवा समाजात निर्माण होतात त्या न्यायच्या तत्वावर सर्वांना मिळाला पाहिजे.

आंबेडकरांचे बुद्ध धम्म मिशन :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूरच्या पवित्र दीक्षाभूमीवर बुद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. बुद्ध धम्माचा अंगीकार करून बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आचार क्रांती घडवून आणायची होती. फक्त क्रांतिकारी विचार क्रांती घडवून आणणे एवढाच त्यांचा बुद्ध धम्म स्वीकारण्याचा उद्देश नव्हता. आपल्या संपूर्ण जीवन काळात ते धम्मानुसार जीवन जगले. ते शिलाचे भोक्ते होते. उत्तम अशी नैतिकता आपल्या आचरणातून सतत प्रदर्शित होत असे. कृतिविना विचारास ते विशेष महत्त्व देत नव्हते. म्हणून बुद्ध धम्माच्या तत्वांना सुसंगत असे आचरण आपल्याकडून घडावे अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती. आपल्या अनुयायांनी बुद्ध धम्माचे काटेकोरपणे पालन करून जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात उच्च यश संपादन करावे ही त्यांची कळकळ होती. “भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म” या ग्रंथाची निर्मिती हे त्यांनी केलेले एक महान कार्य होते. त्यांच्या सर्व अनुयायांना व बुद्ध धम्मानुसार आचरणशील होण्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या जगातील सर्व लोकांसाठी मार्गदर्शक ठरेल असा हा ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचा सखोल अभ्यास केल्यास बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चार आर्य सत्य प्रतित्यसमूपाद आणि आर्य अष्टांगिक मार्ग या बुद्धाच्या मुलभूत शिकवणीशी मान्यता दर्शवितात व या शिकवणीनुसार आचरण करून सर्व व्यक्तींनी जीवन जगावे याचा ते पुरस्कार करतात. बुद्धाच्या शिकवणीमध्ये कोणाताही बदल न करता श्रेणीबद्ध असमानतेवर आधारलेल्या सामाजिक व्यवस्थेचे वाईट परिणाम बुद्ध धर्मांमुळे पूर्णपणे दूर करता येतात, हे त्यांनी ठामपणे मांडले.

परिवर्तनाच्या लढाईतील अडथळे :-

संयम, समन्वयाचा अभाव ध्येयाची अनिश्चितता आणि वैचारिक गोंधळ या बाबी परिवर्तनच्या लढाईतील अडथळे बनले आहे. समाजकारण आणि राजकारण यांची गल्लत होत आहे. आपल्याला देशातील राजकीय बदल खटकत असेल तर समर्थ राजकीय पर्याय देण्याचीही तयारी हवी. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांवर आधारित चळवळी पर्याय ठरू शकते. पण तसे होण्याआधी आवश्यक राजकीय लवचिकता किंवा मुत्सद्दीपणा ही चळवळ दाखवणार आहे का खरा कळीचा प्रश्न आहे. बाबासाहेबांच्या विचारांचे आपण एकमेव प्रमाणिक पाईक आहोत. राजकीय पक्षाची बाबासाहेबांना अपेक्षित अजून आंबेडकर नाही तर समजून घेतलेली नाही. ही समजून घ्यायचीही नाही आपापले दुकानं, टप-या सांभाळून ठेवायच्या आहेत. त्यामुळेच की काय होत त्यांच्या पलीकडे समस्त भारतीय जाणार कधी आंबेडकरी नेतृत्व करित नाही. समानता, स्वातंत्र्य, अनुबंध यांवर आधारित पक्ष बाबासाहेबांना अपेक्षित होता. लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक बदल रक्तविरहीत मार्गांनी घडवून आमच्या शासन पद्धतीचा म्हणजे लोकशाही, हे बाबासाहेबांचे लोकशाहीची कल्पना घटनात्मक नीतिमत्तेच्या नावावर बाबासाहेबांचा भर होता. पण बाबासाहेबांच्या स्वप्नातील कॉंग्रेसला पर्याय होईल असा पक्ष देशात उभा राहिला नाही.

भारताची घटना स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसूत्री वर आधारित आहे, म्हणजेच एका अर्थाने बुद्धाच्या शिकवणीवर आधारित आहे. बुद्धाची शिकवण हा धर्म नसून ती एक आदर्शवत अशी जीवनपद्धती आहे. धार्मिक रितीरिवाजापेक्षा या दैनंदिन जीवनपद्धतीला खरे तर प्राधान्य देण्याची गरज आहे. असे जीवन पद्धती अनुसरणारा समाज घडवणं ही काळाची गरज आहे. किंबहुना भारताच्या घटनेलाही तेच अपेक्षित आहे. कपडे बदलले आणि देव बदलला, रितीरिवाज बदलले म्हणून धर्म बदलत नसतो. त्याने धर्म बदलण्याचा मानसिक समाधान मिळू शकतं. धर्म म्हणजे धारणा तिच्यात बदल होण्यासाठी बदलाच्या प्रक्रियेतून जावं लागतं त्यासाठी हवा धीर संयम सातत्य त्याचप्रमाणे घटनेवर केवळ हक्क सांगून उपयोग नाही तिचं तंतोतंत पालन करणारी आवश्यक आहे नागरिक म्हणून संवैधानिक मार्गाचा अवलंब आणि बौद्ध धर्माचे पालन या परस्परपूरक गोष्टी आहे.

समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य सामाजिक आर्थिक राजनैतिक न्याय विचार अभिव्यक्ती विश्वास श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य दर्जाची आणि संधीचे समानता व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्रीय एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंदुक असं वातावरण देशात प्रत्यक्षात उतरवून याहुन भारत बौद्धमय करीन याचा दुरचित्र अर्थ आणखी काय समजुन घेण्याशिवाय भारतात आंबेडकर विचारांचा बाबासाहेबांना अपेक्षित लोकशाही व्यवस्था प्रस्तावित करू शकेल असा राजकीय पर्याय उभा राहणं शक्य नाही.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार :-

भारतातील समाज आज नव्या परिवर्तनशील दिशेने वाटचाल करीत आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले, राजश्री शाहु महाराज, पेरियार, सयाजीराव गायकवाड इत्यादी क्रांतीकारी महापुरुषांनी समतेच्या तत्वावर समाज रचना स्थापन करण्याचे बीज हरवले. परंतु समता ख-या अर्थाने भारतीय समाजाच्या जीवनात आणण्याचे खरे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित, आदिवासी, मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांक जनतेसाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या विचारासाठी जीवनभर संघर्ष केला. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय गुलामगिरीच्या विरोधात त्यांनी जनमानसामध्ये नवीन चेतना निर्माण केली. याच समाजात परिवर्तनाच्या वाटेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक चळवळीला सुरुवात केली. प्रस्थापित धर्माला शह देण्यासाठी समाजात समतावादी धर्माचे दालने तथागत गौतम बुद्धांनी उघडे करून दिले. वर्ण श्रेष्ठतेच्या आधारावर व्यक्तीची श्रेष्ठ कनिष्ठता अशा विषमतावादी विचाराला फाटा दिला. बौद्ध धर्म हा समता व बंधुता या लोकशाही मुल तत्वावर ठामपणे उभा आहे तथागत बुद्धाने आजीवन समाजातील श्रेष्ठ-कनिष्ठता, उच्च-निम्नता सामाजिक औदुंबर कर्मकांड आणि भेदाभेद इत्यादी अन्यायकारक गोष्टींना छेद देऊन समता प्रस्थापित करण्यासाठी मानवीय भुमिकेतुन आपले उभे आयुष्य खर्ची घातले. या तथागत बुद्धा विचारांचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांवर मोठा प्रभाव होता., इसवीसन पुर्व सहाव्या शतकात बुद्धाने समतेचा आदर्श भारतीय समाजात घालून दिला. याच बुद्ध विचाराने प्रेरित होऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय समाजासाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही लोकशाहीचा प्राण असलेली तत्वे संविधानाच्या माध्यमातुन इथे रूजवली आहे.

समारोप :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारात समग्र विचारात व्यक्ती आणि समाज हा महत्वाचा केंद्रबिंदु आहे. मानव समाजाची उन्नती करायची असेल तर त्यांना पुरेशी संधी उपलब्ध होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी त्यांच्या स्वातंत्र्यावर कोणत्याही प्रकारचा आळा यायला नको व्यक्तिविकासासाठी समाजा समाजात विषमता प्रधान समाज रचना नसावी समाजात जात, धर्म, लिंग, भेद या आधारावर कोणत्याही भेदभाव नसावा समतेचे विचार सर्व समाजामध्ये रूजलेले असेल तर समाजाच्या प्रगतीचे दार नेहमी खुले असते.

समाजातील प्रगती व्यक्तिमध्ये एकमेकांसोबत सामाजिक भेदभाव नसावा, सामाजिक भेदभावामुळे समाजात विषमता निर्माण होते समाजात एकता निर्माण करायची असेल तर सर्वांनी बंधूता या तत्वावर आपले जीवन जगले पाहिजे. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर कायद्यापुढे सर्व व्यक्ती समान मानतात त्यांच्यात जात, धर्म, लिंग वर्ण, पंथ यावरून कोणताही भेद केला जाऊ नये. समाजामध्ये एखाद्या वस्तुची निर्मिती होत असेल तर त्या सर्व व्यक्तीचा समान हक्क असला पाहिजे व्यक्तीच्या वागणुकीमध्ये समाज हिताचे विचार असणे गरजेचे आहे. डॉक्टर बाबासाहेबांनी व्यक्तिविकासासाठी न्यायाचे विचार सांगितले. न्यायाच्या विचारात लोकांमध्ये उच्च नित्येचा आधार नसावा सर्वांनी सामान सामूहिक हिताला प्राधान्य द्यावे व्यक्तीचे विचार न्यायाशी निगडित असावे.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विचारात समाजातील प्रगती होण्यासाठी स्वातंत्र्य, बंधुता, समता व न्यायाची जोपासना मानवाने केली पाहिजे. उपरोक्त लोकशाहीच्या महत्वपूर्ण मूल्ये आत्मसात करून संधीची समानता सामाजिक एकता व सर्व धर्म समभाव समाजात रूजला जाऊ शकतात.

बौद्ध धर्माची वरील विचार केला, तर पृथ्वी वरील मानवाचे जीवन आणि समाजातील इतर मानवांशी त्यांचे संबंध यांना मार्गदर्शन करणारे वळण लावणारे असे हे बौद्ध तत्वज्ञान आहे. मानवाच्या ऐहिक जीवनाकडे ते वैज्ञानिक दृष्टीतून पाहते. परमेश्वराचे अस्तित्व नाकारले. त्याचप्रमाणे पुनजन्म, आत्मा, रूढी, आणि अंधश्रद्धा व चमत्कार या सर्वांवर या तत्वज्ञानाने साफ अविश्वास दाखविला आहे.

व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे मुख्य यात उचलून धरले आहे. समता, न्याय, बंधुता, अहिंसा आणि करुणा यावर भर आहे. नैतिकता हा त्याचा पाया आहे. आणि म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरां सारख्या लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय या मुल्यांसाठी आजीवन खडतर कष्ट करणाऱ्या नेत्याला धर्म परिवर्तनासाठी बौद्ध तत्वज्ञानाची ओढ लागावी यात नवल नाही.

म्हणूनच ज्या प्रमाणे आज सर्व मानवजातीला बौद्ध धर्मतत्वांची दखल घेणे आत्यांतिक जरूरीचे आहे. त्याचप्रमाणे द्रष्टेपणाने या बौद्ध तत्वाज्ञानाचा जगाला उद्बोधक परिचय करून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेही त्या तत्वाज्ञानाइतकेच बुद्धांचे चिरंतन वारसदार आहेत, हे आपल्याला कबुल करावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. डॉ.मुंशीलाल गौतम - कायदा व सामाजिक न्याय (लोकराज्य, ऑक्टोबर २००६)
२. डॉ.शाम तागडे,आय.ए.एस. - बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बुद्ध धम्म मिशन (लोकराज्य,ऑक्टोबर २००६)
३. राजा असरौंडकर - (आंबेडकरी चळवळीतले कार्यकर्ते) :- दृष्टिकोन आजच्या आंबेडकरी विचारधारे सर्वाना सामावून घेणारी व्यापक दृष्टी नाही.
४. धनंजय कीर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पॉप्युलर प्रकाशन
५. डॉ. भालभोळे डॉक्टर आंबेडकर आणि त्यांचे राजकीय विचार
६. राज लोटे भारतीय राजकीय विचार
७. राज लोटे भारतीय लोकशाही
८. पडघम - सांस्कृतिक लेखक - भालचंद्र मुनगेकर

Buddhism and the contemporary world an Ambedkarian Perspective - 26may 2021

९. गुगल नेट वेब

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिन्दू कोड बिल

सहा. प्रा. स्वप्नील चव्हाण

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात महिलांना नेहमी दुय्यम स्थान देण्यात आले. तशी व्यवस्थाच सनातनवादी, वर्चस्ववादी लोकांनी पूर्वीपासून करून ठेवली होती. ह्याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. ती व्यवस्था मोडण्यासाठी व समानता आणण्यासाठी त्यांनी हिन्दू कोड बिलाची निर्मिती केली. जेणेकरून भारतीय महिलांवरील अन्याय, अत्याचार, शोषण कमी होईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ऐतिहासिक, पौराणिक, 'बौद्ध' कालखंडातील, मध्यकाळातील, मुघलकाळातील व ब्रिटिश कालखंडातील स्त्रियांच्या स्थितीविषयी त्यांनी प्रत्यक्षपणे अभ्यास केला होता. सामाजिक पातळीवर स्त्रिया हक्कविरहित जीवन जगत असल्याचे माहित होते. कौटुंबिक पातळीवर स्त्रियांना कोणताही अधिकार दिला गेला नसल्याने त्या कोणत्याही विकास करू शकल्या नव्हत्या. परंपरागत विचारसरणी, रूढी, पुरातनवादी परंपरा आणि पुरुषप्रधान समाजरचनेचा त्यांच्यावर मोठा पगडा, धार्मिकतेची मदत घेऊन खोलवर बिंबवण्यात आला होता. त्यांच्या विकासाची कोणतीही सुचिन्हे दिसत नव्हती. हिन्दू समाजाला लागू पडणारा हिन्दू कायदा हा ब्रिटिश आमदनीत तयार करण्यात आला. त्याचा पाया वेद, श्रुती आणि स्मृती ह्या हिंदूच्या धर्मशास्त्रांनी सांगितलेले आचारविचार विषयक नियम आणि हिन्दूच्या आचारविचारातून निर्माण झालेल्या व समाजात रूढ झालेल्या रूढी व परंपरा ह्यांचा आहे. पूढे सनातनवादी वर्गाने हिन्दू धर्मावर आपले अनियंत्रित सामर्थ्य व वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी समाजात जातीभेद निर्माण केला. विषमता निर्माण केली. हिन्दू कुटुंबपद्धतीच्या मालकीची जी स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता असेल. तिची व्यवस्था व वितरण पद्धती कशी असावी ह्याविषयी अनेक धर्मपंडितांनी टिका लिहिल्या व टिका केल्या असे आपल्याला पुराणशास्त्रात, धर्मशास्त्रात आढळून येते.

उद्दिष्टे :

- 1) हिन्दू कोड बिल व आजची महिलांची स्थिती ह्यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
- 2) भारतातील स्त्रियांच्या रूढी, परंपरा व अज्ञानता ह्या बाबींचा अभ्यास करणे.
- 3) हिन्दू कोड बिल १९४८ च्या निर्मितीच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
- 4) आधुनिक युगात स्त्रियांच्या शैक्षणिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीचा आढावा घेणे.

हिन्दू कोड बिल :

१९३७ साली स्त्रियांच्या मालमत्तेसंदर्भात कायदा मंजूर करण्यात आला. ह्या सुधारणेमुळे कायदेपंडित, समाजसुधारक आणि सुशिक्षित स्त्रियांचे समाधान झाले नाही. हिन्दू कायद्यात महिलांच्या प्रगतीच्या दिशेने सर्व सुधारणा झाल्या पाहिजे ह्या मागणीने १९४१ ला 'द हिन्दू कोड कमेटी' नेमण्यात आली. सर्व हिन्दूंना एकच कायदा आणि स्त्रियांना समान हक्क देण्यासाठी सनातनवाद्यांनी व स्त्री संस्थांची मते मागविण्यात आली. ह्यासंदर्भात दोन विधेयके मार्च १९४३ मध्ये मध्यवर्ती कायदेमंडळात मांडण्यात आली. त्याला सनातनी हिन्दूंनी खूप विरोध केला. पूढे ते नामंजूर झाले.

हिन्दू कोड बिल व सनातनी विचार :

हिन्दू कोड बिलाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या वर्तमानपत्रातून त्याचा प्रचार व प्रसार करत असत. जेणेकरून हिन्दू महिला आपल्या न्याय हक्कासाठी जागृत होतील. ह्यासंदर्भात ते वर्तमानपत्रातून वेगवेगळे संदर्भ देत असत. तेव्हा तेव्हा सनातनवादी लोक त्यांना "आंबेडकर स्मृती" असे संबोधित असत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदेमंत्री म्हणून व महिलांचे प्रगतीच्या दिशेने ते काम सचोटीने व काळजीपूर्वक करीत होते. त्या दिवसात त्यांची प्रकृती बिघडत चालली होती. तरीही ते आपल्या नेहमीच्या अवाढव्य कार्यपिपासू वृत्तीने इतर कामाच्या ओझ्याखाली सुद्धा "हिन्दू कोड बिल" साठी मेहनत घेत होते. हजारो विरोधकांशी चर्चा करून त्यांची बाजू कशी चूकीची आहे व महिलांना हानिकारक आहे. हे पटवून देण्याचे ते

मनापासून प्रयत्न करीत होते. हिन्दू कायदा सर्वांगसुंदर व्हावा म्हणून ते प्रत्येक कलम नीट तपासून पुन्हा पुन्हा लिहून काढीत असत. हे बिल नऊ (०९) भागात व १३६ कलमात व सात (०७) परिशिष्टात विभागले होते. भारतातील स्त्रियांना परंपरेने अनेक अधिकार नाकारलेले होते. त्यांची स्थिती दयनीय होती, उपेक्षित व परावलंबी तसेच अनाधिकारी जीवन त्यांच्या वाट्याला आलेले होते. पुरुषसत्ताक कुटूंबात त्यांचे शोषण होत होते. हे सर्व लक्षात घेऊन भारतीय स्त्रियांच्या हक्कांना सुरक्षित ठेवण्याच्या उद्देशाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हे बिल मांडले. हिन्दू कायद्याचे संहितीकरण आणि सुधारक हे दोन उद्देश त्यामागे होते. बिलाचा मसुदा तयार झाल्यानंतर तो लोकसभेत मांडण्याची संमती श्री. पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि इतर पक्षांच्यांनी दिली. पंडित नेहरूंनी अनुकूल प्रतिसाद दिला. पण सनातनवाद्यांचा त्याला कडाडून विरोध झाला. ह्या लोकांचा मुख्य मुद्दा हा की, हिन्दू कोड आमच्या धर्मावर बंधन घालित आहे. म्हणून ते त्यांना आंबेडकर स्मृती असे संबोधित होते. हा कायदा उद्‌यास येऊ नये. यासाठी सनातनी प्रयत्न करीत होते. १८ सप्टेंबर १९५१ च्या अधिवेशनात ह्यावर सविस्तर चर्चा झाली. परंतु सनातनी लोकांचे राजकारण करणारे पद्धारी, धर्माभिमानी परिवर्तनास तयार नव्हते. जुन्या परंपरांना चिकटून राहण्याचा त्यांचा हट्ट होता. ते म्हणाले की, जर बिल पास झाले, तर आम्ही मंत्रीमंडळातून राजीनामा देऊ. त्यामुळे नेहरू मंत्रीमंडळही घाबरले व बिलाच्या बाबतीत पड घेतली. कारण लवकरच १९५२ ची निवडणूक होणार होती. बाबासाहेबांनी हिन्दू कोड बिल ज्या स्वरूपात तयार केले होते. त्याच स्वरूपात ते मंजूर झाले पाहिजे, ही त्यांची ठाम भूमिका होती. कारण कायद्यामुळे बहुजन समाजाचे जेवढे हित होईल तेवढे घटना करू शकत नाही असे त्यांचे मत होते. घटनेत सामाजिक समता संपूर्णपणे आणता आली नाही. हे उणीव दूर करावयाच्या उद्‌देशानेच त्यांनी हिन्दू कोड तयार केले होते. प्रगतशिल विचारांचा सन्मान न झाल्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २७ सप्टेंबर, १९५१ रोजी कायदेमंत्री या पदाचा राजीनामा दिला. यानंतर ह्याच बिलातील काही तरतूदीत हेरफेर करून निरनिराळ्या तरतूदी महिलांच्या संदर्भात करण्यात आल्या. त्या पद्धीलप्रमाणे : १) हिन्दू दत्तक ग्रहण कायदा १९५८, २) वेशावृत्ती निर्मुलन कायदा १९५८, ३) हिन्दू दत्तक ग्रहण व निर्वाह कायदा १९५६, ४) हिन्दू उत्तराधिकारी कायदा १९५६, ५) हिन्दू विवाह कायदा १९५५, ६) हिन्दू विधवापूनर्विवाह उत्तेजक कायदा १८५६, ७) भारतीय तलाक कायदा १८६२, ८) ख्रिस्ती विवाह कायदा १८७२, ९) लिगल प्राक्टीशनर वूमन्स ॲक्ट-१९२३, १०) पारसी विवाह आणि तलाक कायदा १९३६, ११) हिन्दू नारी संपत्ती कायदा १९३७, १२) प्रसूती अवस्थेत मिळायचे हक्क १९४३, १३) हिन्दू विवाह विजोड विवाह प्रतिबंधक कायदा १९४६, १४) हिन्दू विवाह वैधता कायदा १९४६, १५) विशेष विवाह कायदा १९५५, १६) हिन्दू विवाह कायदा १९९५.

हिन्दू कोड बिलाचे महिला विकासात योगदान :

स्त्री-पुरुष समानता ही एक आवश्यक बाब असून ती नैसर्गिक आहे. पितृसत्ताक पद्धतीनुसार स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचारास डॉ. आंबेडकरांचा ठाम विरोध होता. माणूस म्हणून ज्या समाजाने स्त्रियांचे अस्तित्व नाकारले. परंपरागत सचोटीवर ज्यांना आपले आयुष्य जगावे लागायचे त्या स्त्रियांच्या प्रश्नांना सन्मानपूर्वक न्याय मिळवून देण्यात बाबासाहेबांचा सिंहाचा वाटा आहे. सनदशीर आणि कायदेशीर तरतूदीशिवाय स्त्रियांचे दास्यत्व संपणार नसल्याचे बाबासाहेबांनी ओळखले होते. स्त्री-पुरुष समानतेशिवाय लोकशाही त्या देशात टिकाव धरणार नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. स्त्री व पुरुष ह्यांनी मिळून समाजाच्या, संसाराच्या समस्या सोडविल्या पाहिजे असे त्यांना वाटायचे. हिंदू कोड बिलामुळे त्यांना प्रचंड मनस्ताप सहन करावा लागल्याचे त्यांनी नमूद करून ठेवलेले आहे. आज मात्र त्यांच्या परिश्रमाचे फळ प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांचा वाढता सहभाग बघून जाणवते. आज स्त्रियांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात आपल्या बुद्धीची चुणूक दाखविली आहे. डॉक्टर, इंजिनिअर, पायलट, शिक्षक, समाजसेवक, गृहिणी ह्या भूमिका ती मोठ्या कौशल्याने पार पाडत आहे. संपूर्ण देशाचा कारभा पाहिलेल्या श्रीमती प्रतिभाताई पाटिल व श्रीमती द्रौपदी मूर्मु तसेच महिला मुख्यमंत्री, प्रधानमंत्री विविध विभागाचे मंत्रीपद व त्यात महिलांचे योगदान म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिश्रमाची सर्वोत्तम अशी फलश्रुती म्हटली पाहिजे.

आज स्त्रियांना ज्या सर्व क्षेत्रात स्वातंत्र्याचा प्रतिबंध होता त्या स्त्रियांनी नेत्रदिपक अशी भरारी घेतलेली आहे. आज स्त्रिया विकासाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती करीत आहेत. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्त्रियांच्या प्रगतीतील हिन्दू स्त्रिया अनभिज्ञ आहेत ही खरी शोकांतिका आहे. आजच्या स्त्रिया ह्या परंपरावादी, रूढीग्रस्त, धार्मिक कर्मकांड, उपास-तापास, देववाद, अंधविश्वास ह्यात गुरफटलेल्या दिसून येतात. त्यांना डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री उत्थानासाठीच्या केलेल्या कार्याचा थोडाही अभिमान

नाही व त्याच सनातनवादी, वर्चस्ववादी प्रवृत्तीचा त्या स्विकार करीत आहेत. विवेकबुद्धीचा वापर करीत नाही, काय सत्य, काय असत्य ह्या विवेकवादी व विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोनाचा आजच्या हिन्दू महिलांमध्ये अभाव दिसून येतो. हिन्दू कोड बिलामुळे स्त्रियांना प्राप्त झालेल्या अधिकारांमुळे तिचे परावलंबित्व कायमचे संपुष्टात आले. आज तिच्या बुद्धीकौशल्याचा उपयोग राष्ट्रविकासात होत आहे. पण अधिकांश स्त्रिया ह्या आजही परंपरागत आहेत. ज्या स्त्रिया आत्मसन्मान, आत्मप्रतिष्ठा गमावून बसल्या होत्या. त्या आज देशातील उच्च पदावर विराजमान आहेत. आमदार, खासदार, कलेक्टर, मंत्री, डॉक्टर, वकिल, प्राध्यापक, सैनिक व अन्य अशा मोठ्या हुद्यावर विराजमान आहेत. ही सर्व प्रतिष्ठा, आत्मसन्मान हा फक्त आणि फक्त बाबासाहेबांच्या हिन्दू कोड बिलाच्या सुधारणेमुळे प्राप्त झालेला आहे. ही सर्व महिलांची प्रगती परंपरा व सोईच्या इतिहासाला भेदून जाणारी अशीच आहे. ज्या स्त्रिया त्यांचे आत्मसन्मान गमावून बसल्या होत्या त्यांना समाजाचा आणि स्वतःचा उद्धार करण्याची प्रेरणा हिन्दू कोड बिलातून प्राप्त झालेल्या अधिकारांमुळे मिळाली. जर बाबासाहेब नसते, हिन्दू कोड बिल नसते तर स्त्रियांच्या प्रश्नांचा विचार आणखी किती काळ झाला नसता हे सांगणे कठिण आहे. पूढे जेव्हा आधुनिक इतिहासाचे पुनर्लेखन होईल तेव्हा हा इतिहास स्त्रियांच्या गौरवगाथांनी खचाखच भरलेला असेल ह्यात शंका नाही. हिन्दू कोड बिलातून घेतलेल्या उर्जेला सातत्याने प्रज्वलीत ठेऊन उंच भरारी घेण्यासाठी आज कित्येक स्त्रिया तयार आहेत.

सारांश :

आजच्या आधुनिक काळातील स्त्रियांची प्रगती ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या हिन्दू कोड बिलाचे प्रतिबिंब आहे. दाई, अंगणवाडीसेविका त्यापलिकडे तिच्या मेंदूचा आणि कर्तृत्वाचा विचार करावयास समाज तयार नाही. त्या स्त्रियांच्या समस्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कायम अस्वस्थ करीत होत्या. त्यांच्या प्रश्नांना न्याय मिळवून देण्यासाठी हिन्दू कोड बिलाची रचना करून परंपरागत निर्णयवादांचा प्रचंड विरोध सहन केला. हिन्दू कोड बिलाद्वारे स्त्रियांना आत्मसन्मानाने जगता यावे, त्यांच्या गुणांचा, बुद्धीमत्तेचा कुटूंब, समाज आणि राष्ट्राला फायदा व्हावा. स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व रूजावे असे त्यांना वाटत होते. स्त्री ही सुद्धा एक मानवी प्राणी आहे. हे हजारो वर्ष मान्य केले जात नव्हते. हिन्दू कोड बिलाद्वारे त्यांच्या दास्यत्वाचा, गुलामीचा बोजा तोडण्याचे विश्वविधायक महान असे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या हस्ते झाले. आज भारतीय समाजातील स्त्रियांचा मोठ्या प्रमाणावरील व्यवहार व वावर बरेच काही सांगून जातो. आज स्त्रियांची प्रगती अग्रेसर आहे. आज मोठमोठ्या पदावर महिला विराजमान आहेत ही फक्त आणि फक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पूर्णार्पण आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) मून, मिनाक्षी, 'फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ', समता प्रकाशन, नागपूर, २००२.
- २) मनोहर, यशवंत, 'नवे साहित्यशास्त्र', विजय प्रकाशन, २००८.
- ३) सालुंखे, आ. ह., 'हिन्दू संस्कृती आणि स्त्रिया'.
- ४) खैरमोडे, चां. भ. 'डॉ. आंबेडकर आणि हिन्दू कोड बिल', सुगावा प्रकाशन, २००२.
- ५) देशमुख, अरुणा, 'स्त्रिवाद संस्कृती आणि साहित्य', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, २०१०.
- ६) 'मुक्तीगाथा' महिला धम्म परिषद (स्मरणिका), २० व २१ सप्टेंबर, २००६.
- ७) दहाट, धनराज, (संपादक), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि विचार खंड-१', श्री साकेत प्रकाशन, नागपूर, २००७.
- ८) Kamble, S. G., 'Contribution of Written Policy, Fundamental Multidisciplinary Research Journal', ISSN No. 2321-5488, Vol-2, Issue, July 2014.
- ९) Kothekar. R., 'Economics of Poverty'.

मानवी जीवन आणि बौद्ध तत्वज्ञान

प्रा. डॉ. रमेश के. शेंडे

मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय, नरखेड, जि, नागपूर,

प्रस्तावना :-

तथागत भगवान बुद्धाने संपूर्ण मानव समाजाच्या कल्याणासाठी धम्म सांगितला. बुद्धाने केवळ विशिष्ट लोकांच्या कल्याणाचा विचार केला नाही. तर जगातील संपूर्ण मानवाच्या संदर्भात विचार केला होता. मानव समाजाचा विकास आणि कल्याण कोणत्या मार्गाने होईल, या संदर्भात बुद्धाने अतिशय मूलगामी विचार केलेला आढळून येतो. अडीच हजार वर्षांनंतरदेखील बुद्धाच्या विचारांचा स्वीकार आजही संपूर्ण जगात केला जात आहे. बुद्धाने जगाला वस्तुनिष्ठ आधारांवर विचार करण्याची शिकवण दिली.

भगवान बुद्धाने प्रज्ञा, शील, करुणा, प्रेम, मैत्री भावना, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव ही जीवनमूल्ये रुजवून धम्माची निर्मिती केली आहे. मानवाच्या समांतर उत्कर्षाचा धम्म जगभर पसरविला. धम्मामध्ये माणूस हा केंद्रस्थानी आहे. धम्म हा मानवी कल्याणाचा आणि विकासाचा जाहीरनामाच आहे. धम्म आणि धर्म या संकल्पना अगदी विरुद्ध आणि वेगवेगळ्या आहेत. धर्म माणसाला विकासापासून दूर नेतो, तसेच माणसाला माणसापासून दूर ठेवतो. धर्मात ईश्वराला महत्त्व आहे, माणसाला नाही. ईश्वर हा धर्माच्या केंद्रस्थानी आहे. तर धम्म हा माणसामाणसात समता, बंधुता, प्रेम, मैत्री भावना प्रस्थापित करणारा आहे. माणूस हा धम्माच्या केंद्रस्थानी आहे. धम्म हा जगाची पूर्ण रचना करण्यासाठी आहे. बुद्ध धम्मात जातीभेदाला थारा नाही. ब्राह्मणांपासून अत्यंतपर्यंत सर्व जातीच्या लोकांना व स्त्रियांनाही तथागतांनी आपल्या संघात भिखू म्हणून प्रवेश दिला. स्त्री-पुरुष भेदभाव केला नाही.

संशोधन पद्धती:-

कोणत्याही विषयाचे संशोधन वस्तुनिष्ठ व्हावे म्हणून या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून संशोधन कार्य केले जाते. म्हणून शोधनिबंधासाठी 'मानवी जीवन आणि बौद्ध तत्वज्ञान' या विषयाची निवड केलेली आहे.

उद्देश :-

१. भगवान बुद्धाने संपूर्ण मानव समाजाच्या कल्याणासाठी धम्म सांगितला.
२. भगवान बुद्धाने जगाला वस्तुनिष्ठ आधारांवर विचार करण्याची शिकवण दिली.
३. प्रज्ञा, शील, करुणा आणि मैत्री ही त्यांनी आपल्या धम्माची मुलतत्वे सांगितले.
४. पंचशिल ही अत्यंत सोपी आचारसंहिता आहे. बावीस प्रतिज्ञामध्ये ही आहे.
५. बुद्ध धम्म हा आदर्श समाज निर्मितीचा पाया आहे व धम्म ही मानसाची निर्मिती आहे.

गृहीतके :-

१. बुद्धाचा धम्म हा जगातील मानवाकरिता दिपस्तंभासारखा आहे.
२. बौद्ध हा नव्या जगाला सर्वोत्तरी साजेसा धम्म आहे.
३. मानवी कल्याण हाच खरा बुद्ध धम्माचा अंतिम उद्देश आहे.
४. आरोग्य संपन्न आणि निरोगी राहण्यासाठी पंचशिल मदत करते.
५. बौद्ध संघ हा सागराप्रमाणे विशाल आणि सर्व एक सारखे समान आहेत.
६. बुद्ध धम्म हा आदर्श समाज निर्मितीचा पाया आहे व धम्म ही मानसाची निर्मिती आहे.

नमुना निवड:-

प्रस्तुत शोध निबंधात गैरसंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन आराखडा:-

प्रस्तुत शोध निबंधात अंशतः वर्णनात्मक व अंशतः निदानात्मक आराखड्याचा वापर करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोध निबंधात तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक स्तोत्रामधील मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण या तंत्राचा वापर करून दुय्यम स्तोत्रामध्ये वर्तमानपत्रे, पुस्तके, मासिके, योजना, इंटरनेट इत्यादी माध्यमांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

बुद्ध धम्मात ६४ टक्के ब्राह्मण भिक्षू होते, तर १४ टक्के भिक्षू शूद्रादी होते. परंतु भगवंताने सांगितले, 'हे भिखवूहो, तुम्ही निरनिराळ्या देशातून व जातीतून, प्रांतातून आला आहात. प्रदेशातून नद्या वाहतात, तेव्हा त्या पृथक-पृथक असतात. मात्र त्या सागराला येऊन मिळाल्या की, त्या पृथक राहत नाहीत, त्या एकजीव व समान होतात. बौद्ध संघ हा सागराप्रमाणे विशाल आहे. या संघात सर्व सारखे व समान होतात. सागरात गेल्यावर हे गंगेचे पाणी किंवा हे महानदीचे पाणी, असे ओळखता येत नाही. त्याचप्रमाणे संघात आले म्हणजे आपली जात जाते व सर्वजण समान असतात. अशी समता सांगणारा एकच महापुरुष आहे, तो म्हणजे तथागत भगवान बुद्ध होय. बुद्धाची शिकवण नैतिकतेवर आधारित आहे. एका माणसाने दुसऱ्या माणसाशी कसे वागावे, याबद्दलचे नियम त्यांनी घालून दिलेले आहेत.

प्रज्ञा, शील, करुणा आणि मैत्री ही त्यांनी आपल्या धम्मांची मूलतत्त्वे सांगितली आहेत. दुःख नाहीसे करण्यासाठी ही मूलतत्त्वे सांगितली आहेत. सम्यक संकल्प, सम्यक विचार, सम्यक भावना असा अष्टांगिक मार्ग त्यांनी सांगितला आहे. ज्याच्या मनात बुद्धाबद्दल निष्ठा आहे. त्यांनी पंचशीलाचे पालन केले पाहिजे. बुद्धाचा धम्म हा जगातील मानवाकरिता दीपस्तंभासारखा आहे. सामान्य माणसाच्या हितासाठी व सुखासाठी कसे कार्य करायचे, हे शिकविणारा हाच एकमात्र बुद्धाचा आचारधम्म आहे. तथागत भगवान बुद्धाने धम्म समजावून सांगितला. ज्याला चांगले मनुष्य होण्याची इच्छा आहे, त्याने जीवनाची काही तत्त्वे पाळली पाहिजेत. ही विशुद्धीमार्गाची शिकवण आहे. चांगल्या जीवनासाठी पाच तत्त्वे म्हणजेच पंचशील होय. प्रत्येक माणसाने या बंधनांनी स्वतःला बांधून घेतले पाहिजे. या प्रतिज्ञा केवळ म्हणण्यासाठी नाहीत, तर त्या आचरणात आणण्यासाठी, जीवन जगण्यासाठी आणि माणुसकीने वागण्यासाठी आहेत. ही तत्त्वे म्हणजे आदर्श जीवनशैलीची सुरुवात होय. पंचशीलाचे आचरण हे बुद्धाचे अनुशासन आहे. माणूस म्हणून अस्तित्व निर्माण करण्याचा तो एक साधा आणि सुलभ मार्ग आहे.

पंचशील ही अत्यंत सोपी आचारसंहिता आहे. तिचा अंतर्भाव बावीस प्रतिज्ञांमध्येही आहे. पंचशील हे उत्तम जीवन जगण्यासाठी आहे. कुठल्याही प्रकारची जीवहिंसा न करता उत्तम प्रकारे आपले जीवन जगता येते. कुठल्याही प्रकारची चोरी न करता आपल्याला उत्तम प्रकारे जीवन जगता येते. कोणताही व्यभिचार न करता उत्तम प्रकारे जीवन जगता येते. कुठल्याही प्रकारचे खोटे न बोलता आपल्याला उत्तम प्रकारे जीवन जगता येते. तसेच मादक पदार्थांचे सेवन न करता उत्तम प्रकारे जीवन जगता येते. पंचशीलाचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीला सज्जन म्हणता येणार नाही. आरोग्यसंपन्न आणि निरोगी राहण्यासाठी पंचशील मदत करते. पंचशीलांचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीचे मानसिक तसेच शारीरिक आरोग्य धोक्यात येते. अशा व्यक्तीची समाजात प्रतिष्ठा राहत नाही. लोक या व्यक्तीबद्दल वाईट बोलतात. चांगले बोलत नाही. अशा लोकांच्या घरी मनःशांती नसते. पंचशीलाचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीच्या घरी दारिद्र्य, दयनीयता आणि दुःख असते. पंचशीलाचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीच्या घरी आर्थिक आरोग्य, पार धुळीला मिळालेले असते. पंचशीलाचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीचे जीवन अर्थहीन असते.

तथागत भगवान बुद्धाने बुद्धत्व प्राप्तीनंतर पंचवर्गीय भिखवूंना सारनाथमध्ये जो प्रथम उपदेश दिला; तो हा की, जीवनाची दोन टोके असतात. एक भोग, विलासपूर्ण जीवन आणि दुसरे कायाक्लोषाचे जीवन. बुद्धाने जीवनाच्या दोन्ही टोकांना नाकारले. या दोन्ही टोकांच्या मध्ये जो एक मार्ग आहे, तो आहे मध्यम मार्ग. कल्याणकारी मार्गाचे अनुसरण करूनच जीवन सुखी आणि समृद्ध करता येते. आपण सर्व ज्या समाजाचे घटक आहोत, त्या समाजाच्या कोणत्याच घटकाला कष्ट न होता, अर्थाजन करणे; हे हितावह आणि समाधान देणारे असते. मिथ्या आजिविका सोडून सम्यक आजीविकेने चरितार्थ चालविला

पाहिजे, हीच खरी सम्यक आजीविका आहे. सम्यक आजीविकेचा अर्थच असा आहे की, उचित प्रकाराने जीवनाचा निर्वाह करणे होय. प्राणी हिंसेने मनुष्याच्या मनातील द्वेष वाढतो.

मादक पदार्थांच्या सेवनाने सर्व दुर्गुणांची उत्पत्ती होते. म्हणूनच मनुष्याच्या मनातील लोभ, द्वेष आणि मोह नष्ट करण्यासाठी सम्यक आजीविका सांगितली आहे.

बुद्ध धम्म हा आदर्श समाज निर्मितीचा पायाआहे. धम्म ही माणसाची निर्मिती आहे. माणूस हा धम्माशी नाते जोडण्याचा प्रवाह आहे. माणसाचे जीवन गुलाबाच्या फुलाप्रमाणे फुलविणारा हा बुद्ध धम्म आहे. बुद्ध धम्म हा मानव मुक्तीची व समतेची लढाई आहे.

धम्म हा प्रत्येक माणसासाठी आहे. बुद्ध धम्म हा माणसाला शील, सदाचार व माणुसकीने जगायला शिकवितो. धम्म म्हणजे समाजक्रांतीचे आंदोलन आहे. तथागत बुद्धाने प्रज्ञा, शील, करुणा, प्रेम, मैत्री, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही जीवनाची जीवनमूल्ये समजावून विज्ञाननिष्ठ धर्माची निर्मिती केली. बुद्धधम्म हा पूर्णपणे मानवतावादी धम्म आहे. बुद्धधम्मातील तत्त्वे ही माणसाला केंद्रबिंदू ठरवून सांगितली आहेत. माणसाचे जीवन सुखी समाधानी व समृद्ध व कल्याणकारी राहावे, याकरिता हे तत्त्वज्ञान सांगितले आहे. मानवी कल्याण हाच खरा बुद्ध धम्माचा अंतिम उद्देश आहे.

बौद्धधम्म हा नव्या जगाला सर्वोत्तोपरी साजेसा धम्म आहे. तो इहलोकीच मनुष्य मात्राला दुःखातून मुक्त करण्यास सर्वोत्तोपरी समर्थ असाच धम्म आहे. म्हणून मेल्याशिवाय स्वर्ग न दिसू देणाऱ्या इतर कोणत्याही धर्मापेक्षा तो केव्हाही सर्व श्रेष्ठच ठरवणारा आहे. बुद्ध हा मार्गदाता आहे. मोक्षदाता नाही.

निष्कर्ष:-

*‘उदकं हि नयन्ति नेतिका
उसुकारा नमयन्ति तेजनं !
दारुं नमयन्ति तच्छका
अत्तानं दमयन्ति सुब्बता’*

पालीमध्ये असे धम्मपद आहे. त्याचा अर्थ-कालवा बनविणारा पाण्याचा प्रवाह वळवितो, बाण बनविणारा बाण सरळ करतो. वाढई लाकडाला हवा तसा आकार देतो, त्याचप्रमाणे सुशील, सुव्रती व्यक्ती आत्मसंयम करण्यास समर्थ असतात.

भावार्थ : या संसारातजन्म घेतल्यानंतर जीवनयापन करण्याकरिता व्यक्तीला कुठले ना कुठले कार्य करावेच लागते. जीवनयापन करण्याकरिता आवश्यक साधन सामुग्री उपलब्ध असली तरी प्रत्येक व्यक्ती काही ना काही कार्य केल्याशिवाय राहू शकत नाही, हा प्रकृतीचा नियमच आहे. त्यामुळेच बुद्ध आणि बोधिसत्त्वाद्वारा प्रतिपादीत धर्म, दर्शनाचे अध्ययन करून त्यानुसार त्याचे अनुगमन करित जीवनयापन करणे केव्हाही उचित कार्य आहे. अन्य जेकोणी यापासून वंचित आहेत त्यांनाहीप्रेरीत करून त्यांच मार्गदर्शन करूनस्वतःचे आणि इतरांचे हित साध्य केलेपाहिजे.

आपले व्यक्तित्व हे केवळ भौतिक पिंड नाही. आज जगामध्ये जेवढे काही लोक मनामुळे अर्थात मानसिक रूपाने पीडित आहेत, तेवढे ते शारीरिक आवश्यकतांच्या पूर्तीच्या अभावामुळे नाहीत. आज जेवढी सेवा समाजाचा एक अनुभवी धार्मिक व्यक्ती करू शकतो तेवढी सेवा अन्य दुसरा कोणीही करू शकत नाही. आज सर्वसामान्य व्यक्तीला जेवढी गरज अन्न, वस्त्र, निवारा यांची आहे तेवढीच किंबहुना त्यापेक्षा अधिक धर्माची आवश्यकता आहे. जोपर्यंत या संसारात दुःख आहे तोपर्यंत धर्मदर्शनाची आवश्यकताही राहिल. हा संसार धर्माच्या अभावात कधीच राहू शकणार नाही.

संदर्भसूची :-

- १) आगलावे प्रदिप - सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्रे , साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- २) बोधनकर सुधार - सामाजिक संशोधन पद्धती , साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ३) लोकशाही वार्ता - मानव जीवन आणि बौद्ध तत्वज्ञान ,दि. २९/११/२०१४, पेज क्र. ०४

- ४) लोकशाही वार्ता - धम्म दर्शन ,दि. २४/०६/२०१७, पेज क्र. ०६
- ५) लोकशाही वार्ता - बुद्ध तत्वज्ञान ही काळाची गरज ,दि. १९/०३/२०१६, पेज क्र. ०४
- ६) लोकशाही वार्ता - बुद्धाचा मानवतावाद , दि. १२/०७/२०१४, पेज क्र. ०४
- ७) लोकशाही वार्ता - बुद्ध आणि विज्ञान ,दि. १३/०६/२०१६, पेज क्र. ०६

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर: बुद्ध धम्म सर्वांगीण मानवी विकासाचा मार्ग आणि सामाजिक न्याय

डॉ. सुधाकर माटे

ज्योतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार महामानव भारतरत्न तसेच विख्यात कायदेपंडित, प्रभावी वक्ते, उत्तम लेखक, शिक्षण तज्ञ, विश्वभूषण, क्रांतीप्रवर्णन विचारांचे आत्मसन्मान प्राप्त करून देणारे, भगवान बुद्ध, संत कबीर, महात्मा ज्योतिबा फुले प्रेरणास्त्रोत असणारे दलित जनतेत नवचैतन्य निर्माण करणारे ज्ञानधारक डह. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य देशसेवेसाठी समर्पित केले. सर्वप्रथम भारतीय शेवटी भारतीयच ही भूमिका शेवटपर्यंत स्वीकारली. दलितांच्या उद्धारासाठी झटणारे, शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा, असा संदेश देणारे महामानव डह. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित समाजामध्ये जागृती निर्माण केली. दलितांच्या जीवनामध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी स्वतःला वाहून घेतले. दलितांच्या कल्याणासाठी त्यांनी संघर्ष लढा उभारून संघर्ष केले. “बहुजन हिताय बहुजन सुखाय” हा त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाचा मंत्र होता. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय यावर आधारित समाज व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे असे त्यांच्या जीवनाचे ध्येय होते. भारतीय समाजामध्ये मूलगामी परिवर्तन घडून यावे, हा समाज विज्ञाननिष्ठ निर्माण व्हावा असे त्यांना वाटत होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती:

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या लाखो अनुयायांना १४ अक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर या ठिकाणी बुद्ध धम्माची दीक्षा देऊन, भारतात दुसऱ्यांदा धम्मचक्र परिवर्तन घडवून आणले. धम्म दीक्षा समारंभानंतर भारतात बौद्ध धम्माची प्रचाराची लाट निर्माण झाली. आणि सर्वांगीण क्षेत्रात बौद्ध धम्माचा प्रसार सुरू झाला. धम्म क्रांती नंतर अनुयायांनी आपापल्या गावात शहरात, बौद्ध विहारांची स्थापना केली. आज प्रत्येक बौद्ध वस्तीत विहार दिसून येतात. ज्या अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश नाकारला होता, ते आता बौद्ध बनून विहारात अभिमानाने नियमित जातात. प्रत्येक बौद्धांनी पांढरे कपडे परिधान करून, विहारात जाऊन त्रिशरण ग्रहण करावे. ही बाबासाहेबांची इच्छा होती. बौद्ध जनता लाखोच्या संख्येने नागपुरात धम्मचक्र परिवर्तन दिनाच्या निमित्ताने येतात. ज्या ठिकाणी बाबासाहेबांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा दिली, त्या ठिकाणी भव्य स्मारक तयार झालेले असून जगामध्ये दीक्षाभूमी या नावाने ओळखले जाते. या ठिकाणी डह. बाबासाहेबांच्या अस्थी बरोबर तथागत गौतम बुद्धांच्या अस्थी सुद्धा ठेवण्यात आलेल्या आहेत. भारतात अनेक बौद्ध संघटना निर्माण झाल्या असून, त्या सुद्धा बौद्ध धम्माचा प्रचार प्रसार करण्याचे कार्य करीत आहेत. आणि यामुळे भारतात बौद्ध धम्माचे पुनरुज्जीवन घडून येत आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे धम्मचक्र परिवर्तनामुळे भारतात बौद्ध धम्मास अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली असून, बौद्ध धम्म हा भारतातील मुख्य धर्म मानला जातो. बौद्ध बांधव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जयंती व महापरिनिर्वाण दिनाप्रमाणेच बुद्ध जयंतीचे आयोजन उत्साह पूर्ण करतात. ठीक ठीकाणी धम्म शिबिर आयोजित करतात. घोघरी बाबासाहेबांप्रमाणे भगवान बुद्धांच्या प्रतिमा व मुर्त्यांची प्रतिष्ठापन करतात. बौद्ध सण साजरे करतात. बौद्ध धम्मामुळे एक नवीन संस्कृती उदयास येत आहे. भारतातील बौद्धांच्या लोकसंख्येमध्ये झपाट्याने वाढ होत आहे. दरवर्षी मोठ्या संख्येने बाबासाहेबांचे अनुयायी लाखोच्या संख्येने धम्मचक्र परिवर्तनदिनी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर बौद्ध धम्माची दीक्षा घेत असतात.

बुद्ध धम्म सर्वांगीण मानवी विकासाचा मार्ग:

जीवन जगत असताना पृथ्वी तलावावर आपण अनेक जाती, धर्म, पंथ पाहतो मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. तो धर्माच्या आधारावर जगतो. जगाच्या पाठीवर आज अनेक धर्म आहेत. शीख धर्म, हिंदू धर्म, मुस्लिम धर्म, ख्रिश्चन धर्म, जैन धर्म, बौद्ध धम्म या धर्मांना व्यक्ती शरण जाऊन जीवन जगत असतो. सर्व धर्मांना धर्म म्हटले जाते, परंतु बौद्ध धम्माला धम्म म्हटले जाते. धम्म म्हणजे काय तर, धम्म म्हणजे सदाचरणाचा मार्गम्हणजेच धम्म होय. आणि याचा अंगीकार केल्यानेच मनुष्य खऱ्या अर्थाने समाधानाची प्राप्ती करीत असतो. बुद्धांचा धम्म शांतीचा मार्ग का ठरतो? कारण बुद्धांनी सांगितले की कोणतीही

गोष्ट कारणाशिवाय उत्पन्न होत नाही. पहिली गोष्ट निर्माण झाली तर, दुसरी गोष्ट निर्माण होते आणि दुसरी झाली की तिसरी अशाप्रकारे एक झाले की, एक गोष्ट निर्माण होते. पण पहिल्या गोष्टीला निर्माण होऊ दिले नाही तर, पुढील गोष्ट निर्माण होणार नाही यालाच बुद्धाने प्रतियुक्त समुत्पाद म्हटले आहे. राजा असो की रंक प्रत्येकालाच दुःख आहेत. मानवी जीवनच मुळतः दुःखमय आहे. दुःख निर्मितीचे कारण बुद्धांनी सांगितले आहेत.

१. **दुःख :-** हे पहिले आर्यसत्य आहे. या जगात दुःख आहे हे मनुष्याने जाणले पाहिजे. भगवान बुद्धांनी दुःखाची व्याख्या करताना जग हे दुःखमय आहे असे म्हटले आहे. जन्म, व्याधी, म्हातारपण, मृत्यू इ. दुःखकारक आहेत.
२. **दुःख समुदाय :-** दुसरे आर्यसत्य होय. वरील सर्व दुःखाचे कारण तृष्णा आहे. म्हणूनच दुःख आहे. कोणतेही दुःख आपोआप निर्माण होत नाही, तर ते काही कारणामुळे उत्पन्न होते.
३. **दुःख निरोध :-** दुःख ज्यामुळे निर्माण होते ते कारण नष्ट झाले की, दुःख नाहीसे होते. म्हणजेच माणसातून तृष्णा, आसक्ति व स्वार्थ निघून गेले की, दुःख नाहीसे होते.
४. **दुःख निरोध गामिनी परिपदा :-** तृष्णेच्या नाशाने दुःखाचा नाश होतो. भगवान बुद्धांनी दुःख नष्ट करण्यासाठी हा मार्ग सांगितलेला आहे. हा मार्ग म्हणजे आर्य आष्टांगिक मार्ग होय. या मार्गाचे पालन केल्याने सर्व प्राणीमात्रांचे कल्याण होते व ते सुखी होतात. आर्य आष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करूनच व्यक्ती दुःखाचा नाश करू शकतो.

आष्टांगिक मार्ग:-

१. **सम्यक दृष्टी :-** कायिक, याचीक व मानसिक बऱ्या वाईट कर्मांला (कृतीला) योग्य प्रकारे जाणने म्हणजे सम्यक दृष्टी होय.
२. **सम्यक संकल्प :-** योग्य गोष्टीचा संकल्प करणे म्हणजेच कोणतीही वस्तू किंवा पदार्थाविषयी राग, द्वेष, मोह, न ठेवणे यालाच सम्यक संकल्प म्हणतात.
३. **सम्यक वाचा :-** मानवाने नेहमी सत्य बोलावे, खोटे बोलू नये, कठोर न बोलणे, चुगली- चहाळी न करणे, व्यर्थ बडबड न करणे यालाच सम्यक वाचा म्हणतात.
४. **सम्यक कर्मान्त :-** यामध्ये पंचशीलाचा अंतर्भाव होतो. सदाचारी होण्याकरिता पंचशीलाचे पालन करणे. व त्यानुसार वागणे आपले वर्तन व माणुसकीची दिशा चांगली ठेवणे यालाच कर्मान्त म्हणतात.
५. **सम्यक आजीविका :-** जीवन जगत असताना योग्य मार्गाने आपली उपजीविका करणे, आपल्याकडून इतरांना त्रास होणार नाही याची काळजी घेणे, म्हणजे सम्यक आजीविका होय.
६. **सम्यक व्यायाम :-** इंद्रियांवर संयम ठेवणे वाईट विचारांना थांबवणे, अकुशल कर्म न करण्याचा निश्चय करणे, वाईट विचारांचा प्रतिरोध करणे.
७. **सम्यक स्मृती :-** चित्ताला जागृत ठेवून सदैव आपली स्मृती कायम ठेवणे, शरीर हे अनित्य आहे. अशुभ आहे याचे वारंवार स्मरण ठेवणे, मनात वाईट अकुशल विकृत विचार निर्माण होऊ न देणे, दृष्टवासना निर्माण होऊ न देणे, मन जागृत ठेवून विवेकाने त्यावर नियंत्रण ठेवणे.
८. **सम्यक समाधी :-** कुशल चित्ताच्या एकाग्रतेला समाधी म्हणतात. समाधीस्त असताना चित्ताला परिषुद्ध ठेवणे यालाच सम्यक समाधी म्हणतात. तथागत बुद्धांचे संपूर्ण तत्त्वज्ञान याच तत्वावर आधारलेले आहे. मनुष्य जेव्हा स्वतःच्या मनातील राग, द्वेष, मोह यांचा म्हणजेच चित्तक्लेशाचा त्याग करतो तेव्हा तो बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा अवलंब करतो. म्हणजेच सन्मानाचा स्वीकार करतो. आजच्या धावपळीच्या युगात मनुष्य जगाच्या पाठीवर प्रत्येक व्यक्ती पैशाच्या मागे इतका धावत आहे की, त्याला इतर नाते संबंध नितीतत्वे, मूल्य इ. सर्व बाबींचा विसर पडलेला आहे. त्यामुळे मनुष्याला तारणारा एकच मार्ग म्हणजे तथागत गौतम बुद्धांचा बुद्ध धम्म होय. तथागतांनी आणखी काही महत्त्वाच्या गोष्टीवर भर दिलेला आहे. त्या म्हणजे स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय आणि शील या बाबींना बुद्धांनी आपल्या शिकवणीमध्ये अतिशय महत्त्वपूर्ण मानलेले आहे. त्यामुळेच जगाच्या पाठीवर सर्वात श्रेष्ठ व विज्ञानवादी विचार सरणी म्हणजे बुद्ध धम्म होय. बुद्धांनी २५०० इ.स. वर्षांपूर्वी सांगितलेले तत्त्वज्ञान आजही खूप मोठ्या प्रमाणात लागू पडत आहे.

स्वातंत्र्य :- तथागत भगवान बुद्धांनी स्वातंत्र्याला महत्त्वपूर्ण मानले आहे. व्यक्तीला स्वातंत्र्य नसेल तर तो जिवंत असून सुद्धा मृत्यू पावल्याप्रमाणे आहे. म्हणून त्यांनी प्रत्येक व्यक्तीला, प्राण्याला अर्थात प्रत्येक सजीवाकरिता स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला होता.

समता :- तथागत गौतम बुद्धाला या विश्वात सर्वप्रथम समता प्रस्थापित करायची होती. तथागत बुद्धांनी भिक्षु संघाप्रमाणे भिक्षुणी संघाची स्थापना केली. तथागत बुद्धांचे स्त्री विषयी असे मत होते की, पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीला अधिक त्रास सहन करावा लागतो. सासू-सासरे यांची सेवा, अपत्याला जन्म देणे, घराचे संपूर्ण जिम्मेदारी सांभाळणे, आर्थिक उत्पन्नाच्या कार्यात सहभाग इत्यादी अनेक गोष्टींमध्ये स्त्रीला समोर जावे लागते. त्यामुळे स्त्रीला शांतीची गरज आहे. म्हणून त्यांनी भिक्षुनी संघाची स्थापना केली. आणि स्त्रीमुक्तीचा नवा पाया रचून स्त्रियांना नवा मार्ग दाखविला.

बंधुता :- तथागतांनी या मानवी जीवनाला प्रेम, दया, करुणेची वागणूक देऊन प्रेम म्हणजे काय? दया म्हणजे काय? करुणा म्हणजे काय? हे प्रत्यक्ष कृतीतून शिकवले, त्यांनी पशु-पक्षी व मानव एकंदरीत या पृथ्वीतलावावरील प्रत्येक सजीवाला बंधुतेचे वागणूक दिली पाहिजे हे त्यांच्या तत्त्वज्ञानात सांगितले आहे.

न्याय :- तथागत बुद्धांनी त्यांच्या धम्म ज्ञानात न्यायाला सुद्धा अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव न करता प्रत्येकाला समतेची व न्यायाची वागणूक देण्यात आलेली आहे. भिक्षु व भिक्षुनी संघ शिस्तप्रीय व न्यायप्रिय होते.

शील :- तथागतांनी शीलाला अतिशय महत्त्वपूर्ण मानले आहे. मनुष्य कितीही बुद्धिमान असेल परंतु त्याच्यामध्ये जर शीलाचा अभाव असेल तर तो बुद्ध धम्मानुसार आचरण करू शकत नाही म्हणून तथागतांनी पाच शिलाचे पालन करण्याचे सांगितले आहे. व्यक्तीच्या जीवनात शील सदाचरण असले पाहिजे.

आजच्या वर्तमान काळातील परिस्थितीचा विचार केल्यानंतर प्रकर्षाने जाणवते की, आजच्या एकविसाव्या शतकातही या विश्वाला तथागत भगवान बुद्धांची आणि त्यांच्या तत्त्व ज्ञानाच्या विचारांची किती नितांत गरज आहे. तथागत बुद्धांनी २५०० वर्षांपूर्वी सांगितलेले तत्त्वज्ञान आजही खूप मोठ्या प्रमाणात लागू पडत आहे. कारण समाजात भांडण, कलह, हेवेदावे-भेदभाव आणि नीतिमत्तेचा अभाव इ. सर्व बाबींचा विचार केल्यास असे वाटते की या विश्वाला युद्धाची नाहीतर बुद्धाची गरज आहे. आज समाजात लोक मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेत आहेत परंतु प्रज्ञेचा अभाव दिसून येत आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व सामाजिक न्याय:

डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील संपूर्ण वर्गांच्या कल्याणासाठी व न्यायासाठी आपले संपूर्ण जीवन खर्ची घातले. त्यांनी दलितोधारासाठी केलेल्या विविध चळवळींचा इतिहास म्हणजे सामाजिक न्यायाचा इतिहास होय. त्यांचा सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन दलित बहुजन व स्त्रियांवर होणाऱ्या शोषणातून निर्माण झाला आहे. समाजातील दुर्बल शोषितांना समानता प्राप्त करण्यासाठी प्रतिनिधित्व म्हणजेच आरक्षण हा समतेचा हक्क होऊ शकतो. अशी डह. बाबासाहेबांचे मत होते हजारो वर्षांपासून अन्यायाच्या खाली गेलेल्या लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी सामाजिक न्यायाला त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय बनवले. त्यांचा सामाजिक न्याय हा कधीच मर्यादित स्वरूपाचा नव्हता. मानवाच्या मानवी जीवनातील सर्व क्षेत्रांमध्ये न्याय मिळवून देण्याकरिता त्यांनी संकल्प केला होता. त्यांच्या सामाजिक न्यायांच्या संकल्पनेत समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, नैतिकता, लोकशाही, समाजवाद, जाती निर्मूलन आणि मानवतेच्या विकासाच्या तत्त्वावर समाज रचना निर्माण करणारी होती. सामाजिक न्यायाचा लक्ष हा व्यापक अर्थाने व्यापलेला होता. डॉ.बाबासाहेबांनी मांडलेली सामाजिक न्यायाची संकल्पना मानवाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारी आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतीय समाज हा मानवतेचा व मानवी प्रतिष्ठेचा समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय आणि जातीविहित व वर्गविहित समाजाच्या मानवी मूल्यांचा उभा करायचा होता. सामान्य माणसाला मुख्य केंद्र समजून त्यांनी सामाजिक न्यायाची संकल्पना व सामाजिक न्याय विषयक विचार मांडले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते ज्या समाजात विषमतेची परंपरा आहे. त्या समाजात केवळ कायदाने समानता आणून भागत नाही, तर ज्यांना शेकडो वर्षांपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. त्यांना विशेष संधी देणे हाच समता निर्मितीचा प्रभावी मार्ग आहे. म्हणून त्यांनी संविधान निर्मितीचे ऐतिहासिक कार्य करतांना कोणत्याही विरोधास न जुमानता या वंचित वर्गांना विशेष संधीची तरतूद केलेली आहे. आणि तथागत भगवान बुद्धांच्या विचारसरणीचा अवलंब करून सर्वांना समान न्याय देण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला आहे.

सारांश :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात बौद्ध धम्माचे पुनरुज्जीवन घडवून आणण्यासाठी, ज्या चळवळी केल्या जे काही प्रयत्न केले, त्यामुळेच भारतात बौद्ध धम्माचे पुनरुज्जीवन घडून आले. आजही डॉ. बाबासाहेबांच्या आंदोलनाची चळवळीचे संदर्भ घेऊन अनेक बौद्ध धम्माकडे आकृष्ट होत आहेत. त्यांच्या भाषणाचा त्यांच्या ग्रंथांच्या अभ्यास करून बुद्ध धम्माची कास धरीत आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धम्मासाठी केलेले कार्य समाजप्रवर्तनासाठी अत्यावश्यक ठरत आहे. आजच्या वर्तमान परिस्थितीमध्ये जगामध्ये मानवाला सुखी व समाधानी जीवन जगण्यासाठी तथागत गौतम बुद्ध आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या बौद्ध धम्माची अत्यंत आवश्यकता आहे. बुद्धांनी सांगितलेल्या तत्त्वज्ञानाची सर्वांना गरज वाटत आहे. तथागत गौतम बुद्धांच्या विचारसरणीच्या अंतर्गत भारतीय संविधानामध्ये डह.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अंतर्भूत केल्यामुळे सर्वांना समानतेच्या वागणुकीतून जीवन जगता येत आहे. काही प्रसंगी घटनेची पायमल्ली होतानाही दिसून येत आहे. सर्वांना समान न्यायचा अभाव दिसून येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. धम्मपद : डह. भदन्त आनंद कौशल्यायण बुद्धभूमी प्रकाशन, नागपूर
२. बुद्ध आणि त्याचा धम्म :- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
३. प्रदिप आगलावे :- धम्मचक्र परिवर्तनानंतरचे परिवर्तन, प्रकाशक आयुक्त महानगरपालिका ,औरंगाबाद
४. शंकरराव खरात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, इंद्रायणी प्रकाशन, पुणे
५. प्रा. संजीव निंबाळकर :- समाजकल्याण, केशव-कृष्ण प्रकाशन चंद्रपूर

बौद्ध धर्म आणि जागतिक शांतता

डॉ. श्रीहरी एम. सानप

सहयोगी प्राध्यपक

गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय,

पुसद जि. यवतमाळ (म. रा.) भारत

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीच्या जडणघडणीत बौद्ध धर्माचे फार महत्वाचे स्थान होते. तात्कालीन भारतीय समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वेश्य आणि चार वर्णांमध्ये विभाजित झाला होता. प्रथम लवचिक असणाऱ्या वर्ण व्यवस्थेने ताठर स्वरूप प्राप्त केले. उच्च वर्णात जन्मणारा क्षुद्र्या सर्वश्रेष्ठ, कनिष्ठ वर्णात जन्मणारा कनिष्ठ असे मानले जाऊ लागले. हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्थाप्रमाणे कार्याचे विभाजन झाले. समाजसंरचनेमध्ये ब्राह्मण वर्णाचे स्थान मानाचे व सर्वोच्च होते. ज्ञानसंपादन करणे, पौरोहित्य करणे, शिकणे, शिकवणे ही त्यांची कामे होती. क्षत्रिय वर्णाचे स्थान दुसऱ्या क्रमांकावर होते. त्यांना राज्यव्यवस्था व संरक्षण करणे ही त्यांची कामे होती. सर्वात खालचा वर्ण शुद्राचा होता. त्यांना वरील तीन वर्णांची सेवा करणे, त्यांना रस्ते, संडास स्वच्छ करणे, कुठेही जनावर मरून पडले असता त्याला गावाच्या बाहेर फेकून देणे इत्यादी कामे करावी लागत होती. शुद्र वर्णाला ज्ञान, सत्ता, संपत्ती या तिन्ही हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. समाजात शुद्रांना व स्त्रियांना त्यांच्या मुलभूत हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आले. समाजात पुरोहित ब्राह्मण वर्णाचे वर्चस्व निर्माण झाले. समाजात स्पृश्य व अस्पृश्यता निर्माण झाली. कर्मकांडाचे स्तोम हिंदू धर्मात निर्माण झाले होते. समाजात अंधश्रद्धा, विषमता निर्माण झाली होती. यज्ञयाग करणे, पशुबळी देणे या प्रथांचे प्रमाण वाढले होते. संपूर्ण मानवी जीवन दिशाहीन व दोलायमान बनले होते. तात्कालीन परिस्थितीत सर्वसामान्यांना एका नव्या विचारांची, नव्या मार्गदर्शकाची, नव्या तत्वाची गरज वाटू लागली. अशा परिस्थितीत सर्वसामान्यांना सोपा, सरळ व सर्वांना अनुसरण्यासारखा मार्ग दाखविण्याचे महान कार्य भगवान गौतम बुद्धांनी बौद्ध धर्माच्या माध्यमातून केले. गौतम बुद्धांनी २५०० वर्षांपूर्वी विषमता नष्ट करून समता निर्माण करण्याआधी जे तत्त्वज्ञान सांगितले ते आज जगातील समस्त सर्व समाजासाठी आवश्यक आहे. सद्यस्थितीत भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात दहशतवाद, आतंकवाद ई.नी भितीचे वातावरण निर्माण केलेले आहे. सर्व जगात शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापीत करावयाची असेल तर बौद्ध धर्माशिवाय पर्याय नाही.

शोध निबंधाचे उद्देश

- (१) बौद्ध धर्माचा अभ्यास करणे
- (२) बौद्ध धर्मातील जिवनोपयोगी तत्वाचा अभ्यास करणे.
- (३) जागतिकशांतते करिता बौद्ध धर्माची उपयुक्तता अभ्यासणे.
- (४) बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसाराकरीता मदत व सहकार्य करणे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधात बौद्ध धर्म आणि जागतिक शांतता या विषयी माहिती संकलीत करण्याकरिता दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात संदर्भग्रंथ, पुस्तके, अहवाल, वृत्तपत्रे इत्यादीचा समावेश करण्यात आला आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण

बौद्ध धर्म आणि जागतीक शांतता या विषया संदर्भात दुय्यम स्त्रोताद्वारे प्राप्त झालेल्या माहितीचे मुद्देसुद विश्लेषण केले आहे.

बौद्ध धर्माचा परिचय

भगवान गौतम बुद्धांचा जन्म इ.स. पूर्व ५६३ साली झाला. त्यांचे नांव सिद्धार्थ पित्याचे नांव शुद्धोधन, आईचे नाव महामाया, पत्नीचे नांव यशोधरा आणि मुलाचे नांव राहुल होते. गौतम बुद्धांनी वयाच्या २९ व्या वर्षी गृहत्याग केला. त्यांच्या गृहत्यागाची कारणे दोन प्रकारे सांगितली जातात. राजपरिभ्रमण करतांना त्यांना वृद्ध व्यक्ती, एक भिकारी व प्रेतयात्रा दिसली. हे मानवी जीवनातील हृदयद्रावक दृश्य पाहून सिद्धार्थाचे मन कळवळून आले. मानवी जीवनात निरनिराळे दुःखे येतात. दुःख हा मानवी जीवनाचा अनिवार्य भागच आहे. म्हणून त्यांनी गृहत्याग केला असे म्हणतात. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या गृहत्यागाचे कारण स्पष्ट करतांना सांगितले आहे की, पूर्वी छोटी-छोटी राज्ये होती. गौतमाचे राजघराणे हे शाक्य होते. त्यांच्या शेजारी कोलिय नावाचे राज्य होते. या दोन राज्यांमध्ये रोहिणी नदी होती. या रोहिणी नदीच्या पाण्याच्या वापरावरून या दोन राज्यात सतत भांडणे व संघर्ष होत असत. एकदा अशी वेळ आली की, शाक्य राज्य आणि कोलिय राज्य यांच्यात पाण्यासाठी युद्ध होणार होते. म्हणून सिद्धार्थाला सैन्यात भरती होण्याचा आदेश दिला गेला. सिद्धार्थांनी तो आदेश नाकारला कारण त्यांना हिंसा मान्य नव्हती. हिंसेवर प्रेमांनी विजय मिळू शकतो. असे त्याचे विचार होते. कोलिय राज्य युद्धाला तयार असले तरी शाक्यांनी युद्ध करू नये असे सिद्धार्थांनी स्पष्ट सांगितले. शाक्य राज्यातील प्रामाणिक मंडळींनी सिद्धार्थ गौतमाला शिक्षा केली. तुम्ही सैन्यात भरती होत नसाल तर, तुमच्या परिवाराची संपत्ती जप्त करावी लागेल नाही तर तुम्हाला देशत्याग करावा लागेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, सिद्धार्थ गौतम मुळातच दयाळू व प्रेमळ स्वभावाचे होते त्यांचे वर्तन नेहमी उच्च नैतिक पातळीचे होते. कोणीही कोणत्याही मुद्यावर हिंसा करू नये असे त्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांना हिंसा नको होती म्हणून त्यांनी गृहत्याग केला.

यावरून हे स्पष्ट होते की, वृद्ध व्यक्ती, भिकारी, प्रेतयात्रा ही दृश्य मानवी जीवनातील अटळ दुःखाची जाणीव करून देणारी होती. त्यामुळे त्यांना मानवी जीवनातील दुःखाची जाणीव झाली आणि युद्धांत अनेक माणसे मारली जातात. युद्धांत हिंसा होते हिंसा दुःख निर्माण करणारी घटना आहे. मानवी जीवनातील दुःखावर मात करण्यासाठी मानवी जीवनातील दुःखांचे मूळ कारण व अंतिम सत्य जाणून घेण्यासाठी सिद्धार्थ गौतमाने आपली पत्नी, मुलगा, वृद्ध मातापिता, राजवैभव सोडून गृहत्याग केला.

बौद्ध धर्मातील आर्यसत्य

बौद्ध धर्मातील चार आर्यसत्य पुढील प्रमाणे आहेत.

- (१) दुःख- मानवी जीवन हे दुःखमय आहे. चिंता, असंतोष, नैराश्य, शोक, व्याधी, मृत्यू या दुःखांनो जीवन भरलेले आहे.
- (२) दुःख समुदाय- तृष्णा हे दुःखाचे मूळ कारण आहे. तीच अविद्या निर्माण करते.
- (३) दुःख विरोध- मानवी जीवनातील दुःखावर विजय संपादन करता येतो. तृष्णेवर विजय संपादन करता येतो.
- (४) दुःख विरोधगामिनी प्रतिपाद- मानवी जीवनातील दुःख नष्ट करणारा आष्टांग मार्ग आहे.

मानवी जीवनातील दुःख नष्ट करण्यासाठी त्यांनी आर्य आष्टांग मार्गाचा अवलंब करावा असे सांगितले त्यामुळे निर्वाणाने जीवनाचे अंतिम ध्येय प्राप्त होते असे बुद्धाने सांगितले आहे.

बुद्धांनी सांगितलेला अष्टांग मार्ग

- (१) सम्यक दृष्टी (२) सम्यक संकल्प (३) सम्यक यात्रा (४) सम्यक कार्य (५) सम्यक आजिविका (६) सम्यक व्यायाम (७) सम्यक स्मृती (८) सम्यक समाधी

मानवी जीवनात अनेक करणांनी निर्माण झालेली तृष्णा हे दुःखाचे मूळ कारण आहे. तृष्णेचा नायनाट केल्यानंतर मानव दुःख मुक्त होऊन निर्वाण प्राप्त करू शकतो. निर्वाणप्राप्तीसाठी व्यक्तीला यज्ञयागादि, कर्मकांड किंवा देहदंड देण्याची गरज नाही. त्यासाठी समाजातील सर्वसामान्यांना दैनंदिन जीवन जगतांना पटण्यासारखा तो साधा, सरळ, सोपा असा मध्यम मार्ग सांगितला आहे. तो म्हणजे अष्टांग मार्ग होय. बुद्धाची शिकवण हे सद्वर्तनाचे धडे आहेत. सदाचारी वर्तन

करण्यासाठी व्यक्ती ही यथार्थवादी असली पाहिजे असे बुद्धांचे मत होते. बुद्धांनी मानवाला जीवनात सुखी राहण्यासाठी पंचशीलाचे आचरण करण्याचा उपदेश केला. ती पंचशिल उपदेश पुढील प्रमाणे आहेत-

पंचशील

- (१) हिंसा करू नये - हिंसेचा त्याग करावा, अहिंसेचे पालन करावे.
- (२) चोरी करू नये - ज्यावर आपला हक्क नाही, ते घेऊ
- (३) व्याभीचार करू नये - लैंगिक दुराचार करू नये, अनैतिक संबंध ठेवू नये.
- (४) खोटे बोलू नये - सत्य बोलावे, सत्य हेच बौद्ध नितीशास्त्राचे मूलभूत तत्व आहे.
- (५) मादक पदार्थांचे सेवन करू नये - गुंगी आणणा-या पदार्थांचे सेवन करू नये.

गौतम बुद्धांनी जी उपरोक्त पंचशीलाची शिकवण दिली ती समाजातील कोणत्याही धर्माच्या व्यक्तीसाठी अत्यंत महत्वाची आहे. कर्मकांड, विधीपेक्षा मानवाच्या आचरणावर, शुद्ध व पवित्रेवर भर देणारा हा बौद्धधर्म आहे. पंचशीलाचे समाजात आचरण झाले तर व्यक्ती आणि ते समाज या दोघांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. पंचशील समाज संघटन होऊन व्यक्तीचे व्यक्तिगत जीवन सुखी समाधानकारक होईल. परंतु संमस्त जागतीक समुदायाचे सुद्धा जीवन सुखी व समाधानकारक होईल व संपूर्ण जगात शांतता प्रस्थापित होईल यात तिळमात्र शंका नाही.

बौद्धधर्माचे नियम, अटी व कार्यप्रणाली

गौतम बुद्धाने बौद्ध धर्माची स्थापना केली. त्याचे नियम व आचारसंहिता स्पष्ट केली ती पुढीलप्रमाणे आहे.

- (१) मी लाकडे जाळण्याऐवजी आंतरिक ज्योती उजळवितो.
- (२) जेथे धम्माचा उपदेश करतो तेथे भोजन करीत नाही.
- (३) नदीतील स्नानापेक्षा मनशुद्ध ठेवणे महत्वाचे आहे.
- (४) चमत्कार नव्हे, अष्टांगिक मार्ग हाच उपाय आहे.
- (५) चमत्कार आणि दुःख नष्ट करणा-या धम्माचा संबंध नाही.
- (६) चमत्कार दाखविण्यास बंदी आहे.
- (७) तथागत भिक्खूही चमत्कार मानत नसत.
- (८) थोतांड माजवणारे ज्योतिषासारखे प्रकार नाकारले.
- (९) तथाकथित मंगल वस्तूंनी नव्हे, तर शील व प्रज्ञा यांच्यामुळे मानवाचे कल्याण होते.

अशा प्रकारे बौद्ध धर्माचे नियम, अटी व कार्यप्रणाली गौतम बुद्धांनी निश्चित केली.

गौतम बुद्धांच्या धम्माची वैशिष्ट्ये

गौतम बुद्धांनी या वैशिष्ट्यांचे प्रतिपादन सारनाथ येथील पहिल्या प्रवचनात केले होते. हे वैशिष्ट्ये, धम्म ही त्यांची स्वतःची निर्मिती होय.

- (१) बुद्धांच्या धम्माचा ईश्वर, आत्मा व कर्मकांडाशी कसलाही संबंध नाही मरणोत्तर जीवनाशीही संबंध नाही.
- (२) जगातील माणुस व माणसाचे नाते हे बुद्ध धम्माचा केंद्रबिंदू आहे.
- (३) धम्माचे दुसरे नाव म्हणजे मणुष्यप्राणी दुःखात दैन्यात व दारिद्र्यात राहत आहे.
- (४) दुःख मान्य करणे व नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविणे हा बुद्धांच्या धम्माचा पाया आहे.
- (५) मानवी जीवन हे दुःख व कष्टाने भरलेले आहे. यांचे मुख्य कारण मानवाची लोभी प्रवृत्ती आहे.
- (६) दुःख समुदाय - मानवाची जगण्याची इच्छा, तृष्णा, चैतन्य, संस्कार, वैभव अविद्या, इंद्रिय सुखाची लालसा इ. कारणांमुळे मानवी जीवनात दुःखाचा नाश करता येतो.

- (७) दुःख निषेध मानवी जीवनातुन दुःखाचा नाश करता येतो. यासाठी दुःखाची कारणे नष्ट करावयास पाहिजे, दुःख – निषेध हाच निर्वाण आहे.
- (८) दुःखनिरोध- गामिनी (मार्ग) हे मानवी जीवनातील दुःख व दुःखाचे कारण आहे असे समजल्यानंतर त्याचा सर्वनाश करणे आवश्यक आहे.

अहिंसा

अहिंसा परमोधर्म हीच बुद्धाची धारणा होती. कारण मानवतावाद व भूतदया ही बौद्ध धर्माची प्रमुख अंगे होती. हिंसाचार ही वाईट प्रवृत्त असल्याने तिचा धिक्कार करून त्यांनी अहिंसेचा आग्रहाने पुरस्कार केला.

बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसार

त्या काळातील हिंदू व इतर धर्मातील कर्मकांड, अंधश्रद्धा सर्वसामान्य जनतेची पिळवणूक व अत्याचार या सर्वांना जनता कंटाळली होती आणि नव्या आदर्शवादी तत्त्वप्रणालीच्या धर्माची प्रतीक्षा होती ती गोलम बुद्धाने स्थापलेल्या बौद्ध धर्माने पूर्णत्वाला आली. त्यावेळेस सारनाथ, लुंबिनी व इतर प्रदेशात सम्राट अशोकाचे राज्य होते. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माला राजाश्रय दिला व आपले पुत्र महेंद्र व संघमित्रा यांना इतर देशात प्रचार प्रसाराला पाठवले. अशा प्रकारे बौद्ध धर्म हा प्रचलित व विकसित करण्याचा सम्राट अशोकाने प्रयत्न केला एवढेच नव्हे तर धम्म परिषदेमार्फत लोकांचे मन परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला गेला. एक आदर्श धर्म म्हणून बौद्ध धर्म नावारूपाला आला.

बौद्ध धर्म आणि जागृतीक शांतता

ब्रम्हदेश, जपान, चीन, थायलंड, मलेशिया, तिबेट, नेपाळ, श्रीलंका तसेच युरोपमधल काही राष्ट्रांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केलेला आहे. म्हणजे बुद्ध धर्माच्या विचारांची व्याप्ती जवळपास १९ राष्ट्रांमध्ये झालेली दिसून येते. २५० वर्षांपूर्वी जे बुद्धाचे विचार होते ते महात्मा गांधींनी बुद्धाच्या काही तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार करून भारतीय राजकीय चळवळ मजबूत केली. ब्रम्हदेश, जपान, चीन, थायलंड, मलेशिया, तिबेट, नेपाळ, श्रीलंका युरोपमधील राष्ट्र इंग्लंडसह आशिया व युरोपीयन राष्ट्रांनी बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार केलेला दिसून येतो. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान भारत सरकारने अंगीकारले आहे.

अशा या भारतीय प्रवृत्तीमुळे जगाचा भारताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला व आपूलकीचा झाला आहे. यामुळे भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना शांतीदूत म्हणून ओळखले जात होते. पंडीत नेहरूंनी या शांततेच्या आधारावर पंचशील करार केलेला होता. हा पंचशील करार नेहरूंनी बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार करून केलेला आहे.

दहशतवाद, आतंकवाद यांनी जगात भीतीचे आणि अशांततेचे वातावरण निर्माण केलेले आहे. त्यामुळे सुख शांती मानव जातीमध्ये लोप पावत आहे. म्हणून संघ वर्तमान काळात भारतालाच नव्हेतर संपूर्ण जगाला बुद्धाच्या विचारांची आवश्यकता आहे. युद्ध नको बुद्ध हवा या म्हणीप्रमाणे भारताची नव्हे तर सर्व जगाची स्थिती झालेली आहे. त्यामुळे संपूर्ण जग भारताकडे शांततावादी राष्ट्र म्हणून व बुद्ध जन्मभूमि म्हणून मोठया आशेने पाहत आहे. त्या आशेला आपण रास्तपणे उतरून संपूर्ण जगाला बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रसार व प्रचार करून जागृतीक शांतता प्रस्थापित करण्याच्या कार्यात योगदान दिले पाहिजे.

निष्कर्ष

- १) बौद्ध धर्मातील नियम, अटी, कार्यप्रणाली, पंचशील तत्वे, आर्यसत्य व आष्टांग मार्ग इत्यादीचा मानवी जीवनात उपयोग करून प्रत्येक मानव सुखी समाधानी आनंदी जीवन जगू शकतो.
- २) बौद्ध धर्म हा विज्ञानावर आधारित आहे. ज्याच्या आचरणामुळे विश्वातील समस्त मानव जातीचा सर्वांगीण विकास होतो.

- ३) बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून समता, अहिंसा व शांतता या मानवी मूल्यांचा विकास करून जगात शांतता प्रस्थापित करता येते.
- ४) बौद्ध धर्माचे मुळ तत्त्वज्ञान तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचलेले नाही ते पोहोचविण्याची आवश्यकता आहे.
- ५) जागतीक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान उपयुक्त आहे.

संदर्भ

1. आंबेडकर बी. आर.- बुद्ध आणि त्याचा धर्म, समता प्रकाशन, नागपुर २०००
2. बंदिष्ट डि. डी. - गौतम बुद्धाचा धर्म जगाला वाचवू शकेल, एक्सप्रेस पब्लिकेशन हाऊस, कोल्हापुर
3. डोईफोडे ज्योती - भारतीय समाजातील धर्म, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, १९९९
4. गायकवाड यादव - बौद्ध धर्माची नवी फसल, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद
5. साळुंखे आ. ह. - सर्वोत्तम भूमिपुत्र गौतमबुद्ध, लोकमत प्रकाशन, सातारा.

बौद्ध धर्माचा उदय व बौद्ध तत्वज्ञानाचे महत्व

डॉ. कल्पना राजूत

एस.जी.बी. महिला महाविद्यालय तुमसर.

सारांश :

सर्व जगाला भारताने फार मोठी दिलेली देणगी म्हणजे गौतम बुद्ध. अनेक वर्षांच्या चिंतनातून वयाच्या पस्तीसाव्या वर्षी गयेजवळ बोधीवृक्षाखाली त्यांना आत्मज्ञान प्राप्त झाले. इ.स.पू. ६ व्या शतकात बौद्ध धर्माचे धम्मचक्रपरिवर्तन करून जगाला महान उपदेश दिला. खरा धर्म ग्रंथात नाही , तर धर्मतत्वांचे आचरण करण्यात आहे, असे बुद्धाचे प्रतिपादन होते. माणसाने माणसासाठी शोधलेला धर्म अशी आंबेडकरांची बौद्ध धर्माविषयीची भूमिका होती. भगवान गौतमबुद्ध मानवतावादी होते. मानवी जीवन आनंददायी सुंदर करण्यासाठी त्यांच्या तत्वज्ञानाची जगाला आजही गरज आहे. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून बौद्ध धर्म हा भारतातील एक अतिप्राचीन धर्म आहे.

प्रस्तावना :

बौद्ध धर्म हा भारताच्या श्रमण परंपरेतून निर्माण झालेला एक धम्म (जीवन जगण्याची विचारधारा) आणि तत्वज्ञान आहे. बौद्ध धर्म हा एक सत्य अनादि शुद्ध सध्दम्मा आहे. हा एक प्राचीन भारतीय धर्म आहे. तथागत बुद्ध यांनी इ.स.पू. ६ व्या शतकात बौद्ध धर्माचे धम्मचक्रपरिवर्तन करून जगाला महान उपदेश दिले आहे. तथागत बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर पुढील दोन शतकात सम्राट अशोकांच्या काळात बौद्ध धर्माचा भारतभर प्रसार झाला आणि त्यापुढील दोन हजार वर्षांमध्ये हा धर्म मध्य, पूर्व आणि आग्नेय जम्बुमहाद्वीपामध्ये (ईस्ट इंडीज) सोबतच जगभरात पसरला. बौद्ध धर्म आपल्या जन्मस्थानापासून निघून जगभर पसरलेला जगातील पहिला धर्म होय.

बौद्ध धर्म समतेचा पुरस्कर्ता , सेवाधर्माचे अधिष्ठान असलेला, ज्ञान हे सर्वोच्च आहे हे आवाजुन सांगणारा धर्म आहे.

बौद्ध धर्माचा उदय :

इ.स. पूर्व ६ व्या शतकात भारतामध्ये बौद्ध धर्माचा उदय झाला आणि पुढील काही शतकात तो जगात पसरला. धर्माचा सर्वाधिक प्रचार व प्रसार बौद्ध भिक्खू , बौद्ध प्रचारक आणि बौद्ध सम्राटांच्या माध्यमातून विश्वात दूरदूर पर्यंत झाला. सम्राट अशोकांच्या काळात बौद्ध धर्म हा अखंड भारताचा राजधर्म होता आणि तेव्हा मौर्य साम्राज्यातील सुमारे ७५: प्रजा ही बौद्ध धर्मीय बनलेली होती.

जगात बौद्ध देश :

बौद्ध धर्म हा जगातील अतिप्राचीन धर्मांपैकी एक तसेच वर्तमान जगातील सर्वात प्रमुख धर्मांपैकी एक धर्म आहे.

जगातील २०० पेक्षा जास्त देशांमध्ये बौद्ध धर्माचे अनुयायी आढळतात. अनेक देशांमध्ये बौद्ध धर्म, ख्रिश्चन धर्म , आणि इस्लामाचे पालन करणारे बहुसंख्य आहेत. त्यापैकी अनेकांनी स्वतःला अधिकृतपणे ख्रिश्चन राष्ट्र किंवा इस्लामिक राष्ट्र म्हणून घोषित केले आहे.

संपूर्ण जगात एकूण १४ बौद्ध देश आणि ४ प्रजासत्ताक राज्य आहेत. (एकूण १८) जिथे बौद्ध धर्म सर्वात प्रभावशाली किंवा सर्वात मोठा धर्म आहे. इतर धर्मांच्या तुलनेत या देशांमध्ये बौद्ध धर्माचे अनुयायी सर्वाधिक असल्याने तेथील इतिहास, संस्कृती, समाज आणि स्थानिक राजकारण यांवर बौद्धांचा प्रभाव आढळतो. भूतान, चीन, म्यानमार (बर्मा) आणि श्रीलंका या भारताच्या शेजारील देशांमध्ये बौद्ध धर्म हा सर्वात मोठा धर्म आहे. बौद्ध बहुसंख्य असलेले हे सर्व देश आशिया खंडातील आहेत. या सर्व देशांमध्ये बहुसंख्य बौद्ध लोक आहेत. म्हणून त्यांनी स्वतःला अधिकृतपणे बौद्ध राष्ट्र म्हणून घोषित केले आहे, असे नाही. या १८ पैकी फक्त ६ असे देश आहेत जे अधिकृत बौद्ध देश आहेत. कारण या देशांच्या संविधानामध्ये बौद्ध धर्माला राष्ट्रधर्म किंवा विशेष दर्जा देण्यात आला आहे. या देशांची नावे खालील आहेत.

लाओस, कंबोडिया, भूतान, थायलंड, म्यानमार आणि अमेरिकेसारखा सर्वाधिक ख्रिश्चन लोकसंख्या असलेला सर्वात मोठा देश असो वा इंडोनेशिया सारखा सर्वात मोठी मुस्लिम लोकसंख्या असलेला देश असो , तेथेही बौद्ध धर्माचे अनुयायी दिसतात.चीन हा जगातील सर्वात मोठा देश आहे. चीनमधील ५०: ते ८०: लोक बौद्ध धर्माचे अनुयायी आहेत.

जपानी सरकारच्या एजन्सी फॉर कल्चरल अफेअर्सच्या अंदाजानुसार, २०१८ च्या अखेरीस, सुमारे ८.४० कोटी किंवा सुमारे ६७: जपानी लोकसंख्यासह, बौद्ध धर्म हा जपानमधील सर्वात जास्त अनुयायी असलेला धर्म आहे.

जगातील बौद्ध देशांची नावे (देश, प्रजासत्ताक प्रोतसाहतयुतप्रत)

- १) कंबोडिया (९८: बौद्ध)
- २) लाओस (६७.९८: बौद्ध)
- ३) मंगोलिया (९३: बौद्ध)
- ४) जपान (३४.९६: बौद्ध)
- ५) थायलंड (९५: बौद्ध)
- ६) भूतान (७५.९४: बौद्ध)
- ७) तैवान (९३: बौद्ध)
- ८) चीन (५०.८०: बौद्ध)
- ९) म्यानमार (९०: बौद्ध)
- १०) प्टिएतनाम (७५.८५: बौद्ध)
- ११) श्रीलंका (७०.७१: बौद्ध)
- १२) उत्तर कोरिया (५०.७४: बौद्ध)
- १३) दक्षिण कोरिया (३८.५०: बौद्ध)
- १४) सिंगापूर (५१.६७: बौद्ध)
- १५) हाँगकाँग (६७.९१: बौद्ध)
- १६) भकाऊ (८०: बौद्ध)
- १७) तिबेट (८०.९०: बौद्ध)
- १८) तुवा (६२: बौद्ध)
- १९) काल्मीकिया (४८.५३ : बौद्ध)
- २०) बुरियाटिया (२०: बौद्ध)
- २१) साबायकाल्स्कीक्राय (१५: बौद्ध)

या सर्व देशांमध्ये बौद्धांची लोकसंख्या ५०: पेक्षा जास्त आहे. म्हणून हे देश बौद्ध देशाच्या श्रेणीत आहे. बौद्ध बहुसंख्य असलेले रशियाचे जीन प्रजासत्ताक आणि ऑस्ट्रेलियाचे एक बेट रशियातील काही प्रजासत्ताक प्रांत पाहिले तर जगात एकुण २१ बौद्ध देश आणि प्रजासत्ताक, असतील जिथे बौद्ध धर्म बहुसंख्य आहे. जगातील बौद्ध धर्माची टक्केवारी जगातील लोकसंख्येच्या १८: ते २६: बौद्ध आहेत म्हणजेच जगातील १३० कोटी ते १८० कोटी लोक बौद्ध धर्माचे अनुयायी आहेत.

बौद्ध तत्वज्ञान :

धर्म हा माणसाला जोडणारा ,मानसिकदृष्ट्या बोधणारा एल्गार असतो. जसा मातीचा धर्म सृजनाला अनुकूल, सौंदर्याला पोषक असतो. हाच धर्म माणसाचा उद्धार करू शकेल. खरं तर मातीच सा-याची खरी गुरू असते. ते एक महाकाय ब्रह्मांडच असते. नैतिकतेचे संकुचित आयाम धर्म संस्कारांनी बदलायला पाहिजेत असा गौतम बुद्धाचा आग्रह दिसतो. माणूस हा समुह जीवनाचा घटक आहे. म्हणून समुहाबरोबर त्यानं कसा व्यवहार करावा हे मानवतावादी तत्वज्ञान धर्माची प्रेरणा होऊ शकते. गौतमाचा धर्म अशाच आकांक्षाच प्रतिक आहे. करुणा आणि अहिंसा या मुलभूत तत्वाचं मोल त्याला अधिक वाटत जन्म आणि मृत्यु याचं अटळपण ते पूर्णपणे जाणून होते. ते मृत्युला दुःख मानत नाही. अशा चिंतनातून त्यांनी बौद्ध तत्वज्ञान शोधून काढले.हे तत्वज्ञान लोकांच्या मनामध्ये रुजवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. पण ते रुजायला त्यांच्या महानिर्वाणानंतर ३००

वर्षपेक्षा अधिक काळ लागला राजा अशोकापासून ते राजा हर्षवर्धनापर्यंत हा बौद्ध धर्माला उर्जितावस्थेचा काळ पुढे अनेक राजे उदयाला आले. बौद्ध धर्माचा प्रभाव वाढला. त्यामुळे विद्वान पंडित , ब्राम्हण भिक्षु संघात जाऊन संन्यास घेवू लागले. त्यातून बौद्ध धर्माचा विकास होत गेला. एखाद्या समाजाचे व्यवहार सुरळीत चालू राहावेत म्हणून नियमांच्या स्वरूपात काही मार्गदर्शक तत्वांची रचना आवश्यक असते. त्यांच्या आधारे समाजातील विविध प्रकारच्या घटनांना योग्य दिशा देणारी धोरणे ठरवावी लागतात. यावर डॉ. आंबेडकरांचा गाढ विश्वास होता. अर्थपूर्ण आणि स्थैर्य आणणा-या सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनासाठी त्याला पूरक अशी सांस्कृतिक क्रांती आधी घडून आली पाहिजे ,यावरही त्यांचा विश्वास होता. मौर्य साम्राज्याच्या स्थापनेला बौद्धांच्या क्रांतीकारक तत्वज्ञानाचा आधार होता, डॉ. आंबेडकरांनी जवळ जवळ तीन दशके सर्व धर्मातील तात्विक मुद्यांचा तौलानिक दृष्टीने गाढ अभ्यास केला. शेवटी ते या निष्कर्षाला पोचले कि , मानवी समाजाला कायम मुक्ती देणारे बौद्ध धर्माचे एकमात्र तत्वज्ञान आहे.बौद्ध धर्माच्या तत्वज्ञानाची मांडणी मात्र त्यांनी सतत बदलत्या मानवी समाजाच्या संदर्भात स्वतःच्या पद्धतीने विचारांनुसार केली. एक तत्वप्रणाली म्हणून बौद्ध धर्माने खालील श्रद्धा नाकारल्या आहेत. वेदांचा अचूकपणा , मोक्ष किंवा आत्म्याची मुक्ती, मोक्षप्राप्तीसाठी केले जाणारे धार्मिक विधी , यज्ञ आणि बलिदान इत्यादींचे सामर्थ्य , आदर्श सामाजिक संघटनेसाठी चातुर्वर्ण्याची निकड , विश्वाचा निर्माता ईश्वर हा विश्वास आत्म्याचे अमरत्व व कर्मविपाक आणि पुनर्जन्म व चालू जन्मात मागील जन्मातील पाप - पुण्याची मिळणारी फळे.

बुद्धाने मनाला सर्व गोष्टींचा केंद्रबिंदु मानले आहे. सर्व ब-या वाईट गोष्टींचे शरीरातील उगमस्थान प्रथम मन आहे , त्यांचा बाह्यानुभव आपण नंतर घेतो. असे त्याचे प्रतिपादन होते म्हणूनच सर्व प्रकारच्या पापकृत्यांचा त्याग केलना पाहिजे , खरा धर्म ग्रंथात नाही , तर धर्मतत्वांचे आचरण करण्यात आहे , असे बुद्धाचे प्रतिपादन होते.

बुद्धाने वर्ण-जाती व्यवस्था साफ नाकारली , त्याने आपल्या संघात प्रवेश करू इच्छिणा-यांना वर्ग , जात, लिंग, प्रतिष्ठा , व्यवसाय या कशाचाही भेदभाव न मानता किंवा कसोटी न लावता प्रवेश दिला. बौद्ध तत्वज्ञानाचा स्वीकार करणा-यांत प्रवेश करणारे यक्ष (बनारसमधील धनिक), कश्यप (खूप शिकलेले) , सारिपूत आणि मोग्गलाना (ब्राटज) मगधाचा राजा बिंबिसार, अनाथ पिंडिका , सरदारपुत्र जीवक ,प्रतिष्ठित कुंटूबातून आलेला रथपाल, उपाली (न्हावी) , सुनिता (झाडुवाली), सोबक व सुप्रिया हे अस्पृश्य , सुप्रबुद्ध हा महारोगी आणि अंगुलीमाल हा दरोडेखोर अशा विविध प्रकारचे लोक होते.

बुद्धाने जाती आणि वर्णसंस्थेचा केलेला त्याग हे तत्कालीन हिंदु समाज व्यवस्थेला आव्हान होते आणि सामाजिक परिवर्तनाला ते गती देणारे होते. त्यामुळे जागृत झालेल्या प्रतिक्रांतीकारी शक्तींमुळे बौद्ध धर्म आपल्या जन्मस्थानापासून दूर गेला.

माणुस आणि माणसामाणसांचे या पृथ्वीवर असणारे संबंध हे बुद्धाच्या धर्माचे केंद्र किंवा गाभा होता. महान बौद्ध विद्वान डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते चार आर्यसत्यामधील पहिले व शेवटचे दोन आर्यसत्ये महत्वाची आहे. पहिले दुःख व शेवटचे दुःख निवारण्याचा (अष्टांग) मार्ग आहे.

धर्माची शिकवण :

शील : धर्माची पहिली शिकवण होती शील म्हणजे सदाचार.

समाधी :

शरीर आणि वाणीच्या कर्मांना सुधारण्यासाठी मनाला वश करणे आवश्यक आहे. मन ताब्यात असेल तरच तो दुराचारा पासून वाचू शकतो या साठी समाधी आवश्यक आहे.

प्रज्ञा :

सहज स्वाभाविक श्वासाच्या सम्यक समाधी पुष्ट होऊ लागते तेव्हा नासिकेच्या द्वाररच्या आसपास कोणती ना कोणती संवेदना मिळू लागते. त्यानंतर ती सा-या शरीरात पसरते. ह्यामुळे सत्याची जी जाणीव होते ती इतरांची देणगी नसते , स्वतःच्या आपल्या पुरुषार्थाची देणगी असते. हे प्रत्यक्ष ज्ञान आहे म्हणूनच यास प्रज्ञा असे म्हणतात. दहा पारमिता हा शील मार्ग आहेत.

१) शील - शील म्हणजे नीतिमत्ता

२) दान - स्वार्थाची किंवा परतफेडीची अपेक्षा न करता दुस-याच्या भल्यासाठी स्वतःची मालमत्त रक्त, देह , अर्पण करणे.

३) उपेक्षा - निरपेक्षतेने सतत प्रयत्न करीत राहणे.

- ४) नैष्क्रिय - ऐहिक सुखाचा त्याग करणे.
- ५) वीर्य - हाती घेतलेले काम यत्किंचीतही माघार न घेता अंगी असलेल्या सर्व सामर्थ्यानिशी पूर्ण करणे.
- ६) शांती - शांती म्हणजे क्षमाशीलता.
- ७) सत्य - सत्य म्हणजे खरे.
- ८) अधिष्ठान - ध्येय गाठण्याचा दृढ निश्चय.
- ९) करुणा - मानवासकट सर्व प्राणिमात्रांविषयी प्रेमपूर्ण दयाशीलता.
- १०) मैत्री - मैत्री म्हणजे सर्व प्राणी , मित्र , शत्रु याविषयीच नव्हे तर सर्व जीवनमात्रांविषयी बंधुभाव बाळगणे.

वैचारिक स्वातंत्र्य हे बौद्ध धर्मात खोलवर रुजलेले असून अहिंसा, सत्य , अस्तेय , इंद्रिय संयम व मादक पदार्थांचे सेवन करू नये. ह्या पाच शील तत्वे पालन करण्याचा उपदेश केला नाही तर ती शिकविलीत. तथागत बुद्धांनी जात , संप्रदाय , वर्ण व सामाजिक दर्जा ह्या कोणत्याही बाबींचा विचार न करता सर्व व्यक्तींमध्ये समता प्रस्थापित करण्याविषयी धर्मोपदेश केला. धर्माची मुलतत्वे व तत्वज्ञान ही विज्ञानधिष्ठित असल्याने , त्यांच्या शिकवणीतून लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टी येण्यास हातभार लागला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्मच खरा विज्ञानवादी धर्म असल्याने सांगितलेले आहे.

निष्कर्ष :

बौद्ध तत्वांचा , शिकवणुकीचा जीवनात अंगीकार केला तर , आपण जिवंत असेपर्यंत नक्कीच केला तर , दुःख:मुक्त होऊन आदर्श जीवन जगू शकू. तत्वज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून हा जगातील सर्वात महान धर्म आहे कारण बौद्ध तत्वज्ञान हे मानवतावादी आणि विज्ञानवादी धर्म आहे यात किंचितही शंका नाही.आज सर्व मानवजातीला बौद्ध धर्मतत्वांची दखल घेणे आत्यंतिक जरूरीचे आहे.

संदर्भ :

- १) जगामधील बौद्ध धर्म - विकिपीडिया
- २) मराठी लेख —माच २३, २००२
- ३) आधुनिक जगाचा इतिहास -(१९७५.१९२५) - यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
- ४) बौद्धधर्म : तत्वज्ञान आणि - जागतिक दृष्टीकोन - एक सिंहावलोकन May १ , २०१८ प्रा. जी. एम.गायकवाड
- ५) पडघम - डॉ. भालचंद्र लक्ष्मण मुणगेकर (२मार्च इ.स. १९४६) भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ , शिक्षणतज्ञ
- ६) Maharashtra Times - ८ श्रंद २०१६

महाराष्ट्रातील नागपूर शहरातील प्रतिष्ठित बौद्ध स्थळे: एक अभ्यास

Dr. Amol Dhoble

(M.A. - History, Economics, Marathi, B.Ed, Ph.D. - History)

(Assistant Professor — Dhanwate National College, Nagpur)

परिचय:-

धार्मिक पर्यटन हे भक्तांमध्ये खूप लोकप्रिय असूनही आदरातिथ्य उद्योगाने एक अनपेक्षित क्षेत्र आहे. नागपूरचा प्रदेश विविध अध्यात्मिक आणि धार्मिक स्थळांनी भरलेला आहे ज्याचा शोध घेतला जाऊ शकतो आणि लोकप्रिय पर्यटन स्थळांमध्ये विकसित होऊ शकतो. संपूर्ण प्रदेश निसर्गसौंदर्याने नटलेला आहे आणि पर्यटकांसाठी एक हॉटस्पॉट राहिला आहे. पर्यटन क्षेत्रात धार्मिक स्थळांचा समावेश केल्यास या प्रदेशाला भविष्य घडवण्यास मदत होऊ शकते. केंद्र आणि राज्य सरकार स्थानिक लोकांच्या समृद्धीसाठी नवीन मार्ग उघडण्यास उत्सुक आहे. हे नोकरशाही स्तरावर जलद निर्णय घेण्यास मदत करेल आणि या प्रदेशातील आदरातिथ्य उद्योग पर्यटकांच्या प्रवाहाचा फायदा घेऊ शकेल. चांगल्या पायाभूत सुविधांचे मिश्रण, धार्मिक स्थळांसाठी योग्य प्रवेशयोग्यता आणि प्रशासनाद्वारे प्रभावी विपणन यामुळे आर्थिक समृद्धीचे पूर्ण दरवाजे उघडू शकतात आणि सांस्कृतिक केंद्र देखील तयार होऊ शकतात. नागपूरला पर्यटन नकाशावर आणण्याच्या प्रयत्नात सरकारने 'शहरातील बौद्ध पर्यटन' ही योजना प्रस्तावित केली आहे; ज्याचा उद्देश पर्यटनाला चालना देण्याचा आहे. या प्रकल्पामध्ये लोकप्रिय बौद्ध स्थळांचे सुशोभीकरण आणि विकास आणि त्यांचे सुधारित वातावरण समाविष्ट आहे.

कीवर्ड — बौद्ध, पर्यटन, आर्थिक, विकास, विपणन आणि उद्योग

गृहीतक:- (Hypothesis)

1. नागपुरातील बौद्ध प्रतिष्ठित स्थळे शोधली जाऊ शकतात आणि लोकप्रिय बौद्ध गंतव्य आणि सांस्कृतिक केंद्र म्हणून विकसित केली जाऊ शकतात.

अभ्यासाचे उद्दिष्ट:- (Objective of the Study)

2. नागपुरातील बौद्ध स्थळांचे महत्त्व विशद करणे.
3. या ठिकाणांच्या विकासाचा आराखडा तयार करणे.
4. बौद्ध पर्यटन स्थळे म्हणून या राजवाड्यांचा शोध घेणे.
5. सांस्कृतिक आणि बौद्ध हब तयार करण्यासाठी त्यांचे महत्त्व जाणून घेण्यासाठी.

पद्धत:- (Methodology)

डेटा गोळा करण्यासाठी ऐतिहासिक विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला जाईल. विविध साइट्सला भेट देऊन तपशीलवार माहिती गोळा केली जाईल. केस स्टडीच्या आधारे घडामोडींचा आराखडा आणि स्थळांचे सुशोभीकरण केले जाईल.

साइट्सचा संक्षिप्त इतिहास:-

दीक्षाभूमी :- भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी आपल्या सुमारे 600,000 अनुयायांसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला त्या ठिकाणी दीक्षाभूमी हे बौद्ध धर्माचे एक पवित्र स्मारक आहे.

काय एक्सप्लोर करावे:- शहराच्या मध्यभागी असलेल्या या भव्य गंतव्यस्थानावर आंतरिक शांततेची भावना शोधा आणि समृद्ध इतिहास, झिरो माईलपासून दोन किमी अंतरावर हे शांतता आणि समानतेचे प्रतीक आहे.

वास्तुशास्त्रीय आनंद (Delight): वास्तुविशारद शेओ डॅन मल यांनी डिझाइन केलेले, दीक्षाभूमीचा स्तूप जगातील सर्व बौद्ध स्तूपांपैकी सर्वात मोठा पोकळ आहे. या हॉलच्या मध्यभागी, थाई विद्यार्थ्यांनी दान केलेली बुद्धाची एक मोठी प्रतिमा येथे ठेवली आहे.

आकर्षण -स्तूपाच्या समोर भगवान बुद्ध आणि बोधी वृक्षाची कांस्य प्रतिमा आहे. बोधीवृक्षाच्या तीन फांद्यांमधून हा बोधीवृक्ष येथे लावण्यात आला.

शांतिवन (डॉ. आंबेडकर संग्रहालय आणि बौद्ध प्रशिक्षण केंद्र) चिचोली, नागपूर

काय शोधायचे: -नागपूरपासून सुमारे 20 किमी अंतरावर चिचोली गावात, शांतिवन हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वस्तू आणि कलाकृतींना समर्पित एक छोटेसे संग्रहालय आहे. या ठिकाणी भगवान बुद्धाची मूर्ती आहे. ज्यासमोर डॉ.आंबेडकरांनी दीक्षा घेतली. आपण हे निर्मळ आणि शांत ठिकाण शोधू शकतो आणि त्याचा इतिहास शोधू शकतो.

आर्किटेक्चरल डिलाईट:-संग्रहालय डॉ. आंबेडकरांचे जवळचे सहकारी वामनराव गोडबोले यांनी विकसित केले होते. डॉ. आंबेडकरांचे सहाय्यक नानकचंद रत्नू यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वस्तू दान केल्या. संग्रहालयाचा अर्धा भाग तुलनेने लहान असला तरी, त्याच्या महत्त्वामुळे या ठिकाणाला हजारो पर्यटक वारंवार भेट देतात. डिझाइन सामान्यतः बौद्ध वास्तुकलेपासून प्रेरित आहे आणि आता थाई आर्किटेक्चरसह नूतनीकरण आणि पुनर्बांधणी केली आहे.

आकर्षण:-संग्रहालयाची सर्वात आकर्षक वैशिष्ट्ये म्हणजे डॉ. आंबेडकरांचे कापड, त्यांची टोपी आणि त्यांच्या टाइपरायटरसारखी इतर उपकरणे, जी येथे प्रदर्शित केली आहेत. महाराष्ट्र शासन. त्याच्या विकासासाठी 400 कोटी रुपये मंजूर केले आहेत आणि या उद्देशासाठी नुकतेच नवीन इमारती बांधल्या आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या वस्तू, ध्यानगृह, वसतिगृह आणि बौद्ध प्रशिक्षण केंद्राची नवीन इमारत.

ड्रॅगन पॅलेस टेंपल :- ड्रॅगन पॅलेस टेंपल, ज्याला नागपूरचे लोटस टेंपल म्हणूनही ओळखले जाते, हे भारतातील महाराष्ट्रातील कॅम्पटी येथील बौद्ध टेंपल आहे. जपानस्थित ओगावा सोसायटी अ चॅरिटेबल ट्रस्टच्या निधीतून 1999 मध्ये ड्रॅगन पॅलेस टेंपलची स्थापना करण्यात आली.

ड्रॅगन पॅलेस टेंपलमध्ये एक भव्य बौद्ध प्रार्थना केंद्र आहे, जे आपल्या अभ्यागतांना शांतता आणि निर्मळता देते, मंदिराच्या ध्यान हॉलच्या पहिल्या मजल्यावर भगवान बुद्धांची एक विशाल मूर्ती आहे. ही मूर्ती चंदनाच्या एका तुकड्यातून कोरलेली असल्याचे सांगितले जाते.

धम्म नागा:-

काय शोधायचे : धम्म नागा हे माहुरझरी गावात फक्त १८ किमी अंतरावर एका लहान तलावाच्या काठी वसलेले आहे. नागपुरातून. हे केंद्र विपश्यनेसह ध्यानाच्या प्राचीन तंत्रांना समर्पित आहे. शांततेत आणि बराच वेळ घालवू पाहणाऱ्यांसाठी हे ठिकाण आदर्श आहे. केंद्रात राहण्याची सोयही केली जाते.

आर्किटेक्चरल आनंद: ध्यानाची इमारत एका लहान तलावाकडे वसलेली आहे आणि वास्तुकला तिबेटी शैलीने प्रेरित आहे. येथे दर तीन महिन्यांनी दहा दिवसांचे ध्यान अभ्यासक्रम आयोजित केले जातात.

आकर्षण:-मध्यभागी एक जपानी बाग आहे आणि बागेच्या मध्यभागी भगवान बुद्धांची एक सुंदर कांस्य मूर्ती आहे जिथे भिक्षू ध्यान करतात.

नागलोका:

नागलोका कॅम्पस 15 एकरांवर पसरलेला आहे ज्यामध्ये सात निवासी हॉल, एक क्लास रूम आणि लायब्ररी इमारत, स्वयंपाकघर सुविधा, एक धम्म अध्यापन हॉल, एक ध्यान हॉल, तसेच एक प्रशासकीय इमारत आहे. हे मास्टर आर्किटेक्ट, कोरिस्टोफर चार्ल्स यांनी डिझाइन केले होते. बेनिगर, ज्याने दोन हजार वर्षांपूर्वी भारतात सापडलेल्या बौद्ध सभागृहांवर

स्थापत्यकलेचा आधार घेतला. कॅम्पसच्या मध्यभागी मास्टर वेन क्वेई चॅन यांनी तयार केलेला भव्य चालणारा बुद्ध आहे. बुद्धाच्या दिशेने चालणे म्हणजे 'निर्मळ मूर्ती' आहे. येथे बौद्ध आणि आंबेडकरवादावर विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम होणार आहेत.

निष्कर्ष: -

नागपूर हे मध्य भारतातील एक शहर आहे आणि येथे ऐतिहासिक बौद्ध वास्तू आहेत. येत्या काळात हे शहर बौद्ध पर्यटन केंद्र म्हणून उदयास येऊ शकते. नागपुरात सांस्कृतिक केंद्र निर्माण करण्यासाठी आम्ही साइट्स एक्सप्लोर करू शकतो.

संदर्भग्रंथ:-

1. सुनीता द्विवेदी, "भारतातील बौद्ध वारसा स्थळे".
2. जी.के. लामा, "प्राचीन भारतातील बौद्ध गुहा मंदिरे", बुद्धिस्ट वर्ल्ड प्रेस, दिल्ली, 110052, 2013.
3. एस.एन. बुसी, "भारतातील बौद्ध धर्माचे पुनर्जागरण: एक चित्रमय प्रस्तुतीकरण", 2018.
4. सांची पब, भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण, सरकार. भारताची, बारावी आवृत्ती, 2003.
5. एनसायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स, ईडी. जेम्स हेस्टिंग, वोल्फ. II, पब. ट
6. द कल्चर अँड सिव्हिलायझेशन ऑफ एनशियंट इंडिया इन हिस्टोरिकल आऊटलाइन, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे-2006.
7. बुद्धाची दृष्टी, ड्यूकन बेयर्ड पब्लिशर्स, यू.एस.ए. 1997
8. द बौद्ध धर्माकुर सभा, प्रकाशन, बंगाल बुद्धिस्ट असोसिएशन, बुद्धिस्ट टेंपल स्ट्रीट, कलकत्ता, १९९२
9. पी.व्ही. बापट (सं.), बौद्ध धर्माची 2500 वर्षे, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, दिल्ली, 1976.

वर्तमान शिक्षा व्यवस्था पर बौद्ध धर्म का प्रभाव

डॉ. शबाना अंजुम
सहाय्यक प्राध्यापक,
शिक्षणशास्त्र विभाग,
सेंट्रल इंडिया वुमेनस कॉलेज
ऑफ एज्युकेशन, नागपूर.

प्रा. डॉ. किर्ती सदार
प्रोफेसर
पदव्युत्तर शिक्षण विभाग,
क. का. सं. वि. रामटेक.

बुद्ध के समय समाज में भेदभाव था। यह भेदभाव मनुष्य के पेशे और जन्म के अनुसार था। समाज में चार विभाग थे जिनमें ब्राम्हण श्रेष्ठ था। उन्हें धार्मिक प्रशिक्षण और शिक्षा के अधिकार प्राप्त थे। लेकिन अन्य वर्ग के लोग अपने धार्मिक और शैक्षिक अधिकारों से वंचित थे। बौद्ध धर्म पवित्रता का जीवन, जीवन के दर्शन, जीवन और मृत्यु के रहस्यों और ऐसे परम सत्य से संबंधित अटकलों पर अधिक जोर देता है। बौद्ध शिक्षा की पूरी प्रणाली विश्वास में निहित है। छात्रों को सदगुण में निपुण होने के लिए प्रेरित किया जाता था।

पांच उपदेशों द्वारा बनाए गए नैतिक दिशानिर्देशों का पालन करके छात्रों के सकारात्मक गुणों का विकास करना चाहिए। ये उपदेश हैं दयालुता, ईमानदारी, शुद्धता, सच्चाई और मानसिक संयम।

छात्रों को उदारता और आत्म बलिदान की भावना का निर्माण करना तथा आत्म उन्नति जो वर्तमान समाज पर हावी है।

यह अहवाल वर्तमान शिक्षा व्यवस्था पर बौद्ध धर्म के प्रभाव पर आधारित है।

भारतीय शिक्षा के विकास में बौद्ध धर्म की भूमिका

बौद्ध जगत ने अपने मठों के अलावा या स्वतंत्र रूप से कोई शैक्षिक अवसर प्रदान नहीं किया। सभी शिक्षा पवित्र और साथ ही धर्मनिरपेक्ष, भिक्षुओं के हाथों में थी। उनके पास सिखने का एकाधिकार था और इसे प्रदान करने का अवकाश था। वे ही बौद्ध संस्कृति के एकमात्र संरक्षक और वाहक थे। इसके नियम बौद्ध शिक्षा के नियम बौद्ध व्यवस्था के समान हैं। बौद्ध व्यवस्था में दीक्षा की तर्ज पर बारीकी से अनुसरण करता है। भिक्षु सिद्धांत का विधिवत प्रचार किया जाता है, सभी दुखों को समाप्त करने के लिए ब्रम्हचर्य में चलो। इस प्रकार बौद्ध मठवासी आदेश के रूप में शुरू हुआ गुरु और उनके शिष्यों को मिलन।

चार आर्य सत्य और अष्टांग मार्ग

महात्मा बुद्ध ने चार आर्य सत्य बताये हैं —

१. संसार में जन्म, जरा, मरण, वियोग, चिंता, इच्छा की आपूर्ति आदि दुःख है। दुःख आर्य सत्य है।
२. दुःख समुदाय आर्य सत्य है। काम तृष्णा, भय तृष्णा विभाग तृष्णा से दुःख का समुदाय होता है।
३. दुःख निरोध कार्य सत्य हैं तृष्णा दुःख को मल है, उस से वैराग्य उसका निरोध, उससे अनासक्तिक होने पर दुःख नाश होता है।
४. दुःख निरोधगमी प्रतिपद कार्य सत्य है। दुःख से मुक्ति पाने के लिए अष्टांग मार्ग भी सत्य है। इसका पालन होना चाहिए।

अष्टांग मार्ग ये हैं —

१. सम्यक् दृष्टि या बुद्धि का पूरा प्रयोग।
२. सम्यक् संकल्प या सत्कर्म करने का संकल्प या दृढ़ विचार।
३. सम्यक् वाचा या शुद्ध पवित्र, सुखद वाणी बोलना।

४. सम्यक् कर्मान्त या जीवन में उच्च आदर्श या लक्ष्य होना : जैसे – अहिंसा, सदाचार, भोगतिचार या परिहार आदि।
५. सम्यक् अजीव या शुद्ध और पवित्र ढंग से व्यवसाय करना, आजीविका प्राप्त करना।
६. सम्यक् व्यायाम या शारीरिक और मानसिक दोषों से रहित शुद्ध व्यवहार करना।
७. सम्यक् स्मृति या शुद्ध और पवित्र चीजों को स्मरण रखना, उनमें विश्वास रखना।
८. सम्यक् समाधि या शांत, एकाग्र मत से आत्म चिंतन—मनन करना।

पंच प्रतिज्ञा और पंच स्कन्ध

महात्मा बुद्ध ने शुद्धाचरण पर अधिक बल दिया। अंतः बौद्ध धर्म में दीक्षा लेने वालों को पांच प्रतिज्ञाएं करनी पड़ती थी। इन्हें पंचशील भी कहा गया है –

१. मैं हिंसा नहीं करूंगा।
२. मैं किसी प्रकार की चोरी नहीं करूंगा।
३. मैं पवित्र जीवन व्यतीत करूंगा।
४. मैं मिथ्या भाषण नहीं करूंगा।
५. मैं किसी मादक द्रव्य का सेवन नहीं करूंगा।

बौद्ध भिक्षुओं की पांच प्रतिज्ञाएं ये थी –

१. मैं केवल नियम समय पर भोजन करूंगा।
२. मैं नृत्य, संगीत आदि से कोई प्रयोजन नहीं रखूंगा।
३. मैं गद्दे पर नहीं सोऊंगा।
४. मैं आभूषणों को प्रयोग नहीं रखूंगा।
५. मैं धन संचय नहीं रखूंगा।

ये प्रतिज्ञाएं मनुष्य को तृष्णा, लोभ एवं भोग से दूर रखने के साधन हैं।

बौद्ध दर्शन के अनुसार शिक्षा के उद्देश्य

बौद्ध शिक्षा का कार्य व्यक्ति की मनसा, वाचा, कर्मणा विकास करना कहा जा सकता है जो निम्नलिखित कहे जा सकते हैं।

१. संपूर्ण व्यक्ति का विकास –

बौद्ध शिक्षा का सर्वप्रथम उद्देश्य सम्यक् विकास कहा जा सकता है। व्यक्ति के तीन पक्ष हैं – संज्ञात्मक, भावात्मक एवं क्रियात्मक।

२. नैतिक एवं आचरणिक विकास –

बौद्ध धर्म एवं दर्शन दोनों में नैतिक एवं शुद्ध आचरण पर जोर दिया गया है।

३. सांस्कृतिक विकास –

बौद्ध धर्म के प्रचार से भारतीय संस्कृति का भी प्रचार हुआ।

४. निर्वाण की प्राप्ति –

बौद्ध शिक्षा का एक उद्देश्य है निर्वाण को प्राप्ति। निर्वाण का तात्पर्य अनंत शांति है जिससे तृष्णा, काम, भोग, जरा, मरण के कलेश – दुःख की शांति हो जाती है।

५. सामाजिक विकास –

बौद्ध धर्म सामाजिक आचार – विचार की शिक्षा देता है। अंतः बौद्ध शिक्षा का एक उद्देश्य लोगों में सामाजिक योग्यता एवं कुशलता का विकास करना था।

६. अंतर्जागृती या संबोधि —

भगवान बुद्ध के उपदेश प्रकट करते हैं कि जीवन का अंतिम लक्ष्य अंतर्जागृती या संबोधि है।

बौद्ध दर्शन के अनुसार शिक्षा की पाठ्यचर्या

बौद्ध पाठ्यचर्या प्राथमिक, उच्च और औद्योगिक तथा व्यावसायिक विषयों एवं क्रियाओं से युक्त बनाई गयी है।

प्राथमिक स्तर भी पाठ्यक्रम में लिखना—पढ़ना, गणित, पंच विद्या (शब्द विद्या, शिल्प, चिकित्सा विद्या, हेतुविद्या अध्यात्म विद्या थी।

उच्चस्तरीय पाठ्यक्रम के अंतर्गत भाषा, धर्म, ज्योतिष राजनीति न्याय, प्रशासन आदि विषयों का अध्ययन किया जाता था।

औद्योगिक पाठ्यक्रम में कला कौशल, विभिन्न कार्य बांटे गये हैं। खेलकुद, व्यायाम, औद्योगिक श्रम आदि की क्रियाएं पाठ्यचर्या में थी।

बौद्ध दर्शन के अनुसार शिक्षा की विधी

१. उपदेश या प्रवचन विधि
२. व्याख्या विधि
३. चर्चा या संगोष्ठी विधि
४. शास्त्रयार्थ विधि
५. पुनरावृत्ति और स्मरण धारण की विधि
६. निदिध्यासन की विधि
७. सम्यक समाधि की विधि
८. व्यावहारिक अभ्यास की विधि
९. भ्रमण, निरीक्षण, दीक्षा विधि
१०. पश्चात्ताप विधि, प्रयोगिक विधि से दी जाती थी।

बौद्ध दर्शन के अनुसार विद्यार्थी और अध्यापक

बौद्ध धर्म के अनुसार शिक्षा लेने के पूर्व विद्यार्थी को 'प्रव्रज्जया' संस्कार करना होता था। जिसमें वह शिक्षक के सामने विनम्र भाव से ज्ञान प्राप्ति हेतु उपस्थित होता था। शिक्षक उसे शिष्य बनाकर 'श्रमण' कहता था और वह मठ (विद्यालय) में प्रवेश लेता था। प्रवेश लेने पर उसे तीन प्रतिज्ञाएं करनी पड़ती थी — बुद्ध शरणं गच्छामि, धम्म शरणं गच्छामि, संघ शरणं गच्छामि। इस प्रकार विद्यार्थी गठ या विद्यालय की अनुशासन प्रणाली में शिक्षित किया जाता था।

विद्यार्थी द्वारा एक अनय संस्कार भी होता था जिसे 'उपसम्पदा' कहा गया है उपसम्पदा संस्कार से विद्यार्थी संघ का कार्य करता था। ऐसे भिक्षु विद्यार्थियों के लिए महात्मा बुद्ध का उपदेश था — 'घुमो जनता के हित के लिए, घुमो जनता के दुःख के लिए, देवों और मनुष्य के कल्याण के लिए घुमो। इस उपसम्पदा संस्कार के कारण विद्यार्थी धर्म प्रचार का कार्य करता था।

अध्यापक के संबंध में भी बौद्ध धर्म के अंतर्गत विचार मिलते हैं। अध्यापक छात्रों को जानकारी देकर, उनकी शारीरिक व मानिकस क्षमताओं व भिन्नताओं को समझ करके सही साधन देकर अच्छा व्यक्ति, अच्छा ग्रहस्थ और अच्छा नागरिक तैयार करे, यह उसका परम कर्तव्य है। इस विचार के अध्यापक, बालक, बाल मनोविज्ञान, समाज एवं शिक्षा विधान का पूर्ण ज्ञाता हो। बौद्ध दर्शन के अनुसार शिक्षक चार आर्य सत्त्यों का

ज्ञाता हो और अष्टांग मार्ग का पालन करने वाला हो, तभी तो वह अष्टांग मार्ग का पालन करने वाला हो, तभी तो वह छोत्रो को आगे ले जाने में समर्थ होगा।

बौद्ध शिक्षा प्रणाली में अध्यापक, शिक्षक या गुरु का होना अनिवार्य माना गया है। इससे शिक्षा में उसका महत्वपूर्ण स्थान होता है। शिक्षक छात्र का आध्यात्मिक, मानसिक, चारित्रिक और ज्ञान-कौशल संबंधी विकास के लिए उत्तरदायी होता था।

बौद्ध दर्शन के अनुसार विद्यालय

बौद्ध काल में शिक्षा सुव्यवस्था की गई थी और इस काल में विद्यालय विश्वविद्यालय या परिवार शिक्षा केंद्र बन गये थे। महात्मा बुद्ध ने तो पेड़ों के निचे रहकर शिक्षा दी थी, परंतु उनके शिष्यों ने मठों, विहारों, संघों में शिक्षा दी। इन्हे ही विद्यालय कह सकते हैं।

बौद्ध काल में कई विद्यालय प्रसिद्ध थे जैसे : तक्षशिला, विक्रम शिला, जगदलाला 'तक्षशिला' नालंदा जहाँ वेद-वेदांत व्याकरण, आयुर्वेद, सैनिक विद्या, ज्योतिष विद्या, शिल्प, कृषि, व्यापार आदि विषय पढ़ाये जाते थे। नालंदा बहुत बड़ा विश्वविद्यालय था जहाँ बड़े-बड़े छात्रवास थे। १००० विद्यार्थी निशुल्क शिक्षा लेते थे। १५०० शिक्षक थे। धर्म, दर्शन, संस्कृति की विशेष शिक्षा यहाँ दी जाती थी। इस प्रकार ओदन्दपुरी विश्वविद्यालय, वाराणसी, मिथिला, नदिया, जगदला आदि स्थानों पर बहुत से शिक्षा केंद्र थे। इन सब से यह ज्ञात होता है कि बौद्ध काल में उच्च एवं प्राथमिक शिक्षा की विभिन्न प्रकार से व्यवस्था थी और सामान्य तथा तकनीकी शिक्षा के लिए भी प्रबंध था।

निष्कर्ष :

इसलिए बौद्ध शिक्षा ने भारतीय शिक्षा के विकास में एक प्रमुख भूमिका निभाई है। यह बौद्ध धर्म ही था जिसने उस समय समाज में प्रचलित ब्राह्मणवाद के प्रभुत्व को पहली बार तोड़ा। बौद्ध धर्म ने अन्य सभी जातियों को ब्राह्मणों के साथ समान रूप से शिक्षा प्राप्त करने के लिए मुख्य धारा में लाया, इस प्रकार भारत में प्रचलित जाति व्यवस्था के कठिन बंधन को तोड़ने को प्रयास किया। उन्होंने महिलाओं की शिक्षा के लिए अपने घर से बाहर निकाला और उनके उत्थान के लिए काम किया।

संदर्भग्रंथ सूची —

1. पाण्डे रामशकल, २०१० शिक्षा के दार्शनिक सिद्धांत अग्रवाल, एस. के. २०१२ शिक्षा के तात्विक सिद्धांत भटनागर, जी.एस., २०१० एज्युकेशन एण्ड हिस्ट्री ऑफ एज्युकेशन थॉट
2. रामकृष्णन, २०१४ इंडियन फिलासफी
3. Maheshwari, V.K. 2012 Education in Buddhist Period in India, Research Paper

बुद्ध धम्म के दृष्टिकोन से स्वातंत्र्य, समता, भातृत्व और न्याय

डॉ. रश्मि एल. नारनवरे (बागडे)

एम.ए. पाली, बुद्धिस्ट स्टडी (पीएच.डी.)

व्याख्याता (CHB),

यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड

कॉमर्स कॉलेज, नागपूर.

rashminarnaware24@gmail.com

प्रस्तावना :

शील, प्रज्ञा, करुणा, मैत्री, स्वतंत्रता, समानता, भाईचारा और न्याय यही वे सम्यक सम्बुद्ध हैं। शासन के महान वास्तविक सत्य तत्व—सिद्धान्त जो अखिल मानवजाति को भविष्य में उत्पन्न होनेवाले महाविनाश से सुरक्षा प्रदान कर सकते हैं। बुद्ध केवल मार्ग दाता थे, मोक्ष दाता नहीं। इसलिए बौद्ध धर्म के नीतिशास्त्र के अनुसार कर्म करने का संपूर्ण एवं निरपेक्ष उत्तरदायित्व मनुष्य का ही होता है, अन्य किसी दृश्य अथवा अदृश्य शक्ति, ईश्वर आदि का नहीं।

बुद्ध धम्म के दृष्टिकोन से स्वतंत्रता :

मनुष्य अपने उत्तरदायित्व का निर्वाह तभी कर सकता है, जबकि वह कर्म करने में पूर्ण स्वतंत्र हो। इस दृष्टि से बौद्ध धर्म के अनुसार मनुष्य कर्म करने में पूर्ण स्वतंत्र है। महापण्डित राहुल सांकृत्यायन के शब्दों में “बुद्ध भारत के सबसे बड़े जनवादी महापुरुष थे। बुद्ध ने अपने संघ को गणतांत्रिक आधार पर बनाया। धर्म के कार्य परिचालन के लिए जिस प्रणाली को स्वीकार किया वह यही थी, जिसके अनुसार वैशाली गणतंत्र का शासन होता था।”¹ बुद्ध बाल्यकाल से मृत्यु—पर्यन्त गणतांत्रिक सिद्धांतों के प्रशंसक रहे थे। गणतंत्र का सर्वप्रथम सिद्धांत स्वतंत्रता होता है। बुद्ध को एक सत्तात्मक शासन प्रणाली प्रसंद नहीं थी। इसका सबसे बड़ा कारण यह था कि इस व्यवस्था में वंश परंपरा से राजा और पुरोहित बनते चले आते हैं, जिससे इस प्रकार की शासन प्रणाली में तानाशाही की संभावना अधिक बनी रहती थी। एक सत्तात्मक शासन प्रणाली में प्रधानमंत्री आदि के कार्य भी ब्राम्हणों को मिला करते थे, इसलिए व्यक्तिगत स्वार्थों की पूर्ति एवं वैश्य, शूद्र, दास और नारी का शोषण करने के लिए ब्राम्हणों ने इस व्यवस्था को समर्थन दे रखा था।² बुद्ध को प्रजातंत्र— प्रणाली इतनी प्रिय थी, यह इससे मालूम पड़ता है की अजातशत्रु राजा के साथ अच्छे संबंध न होने पर भी, उन्होंने उसके विरोधी वज्जीयोंकी प्रशंसा करते हुए राष्ट्र को अपराजित रखने वाली निम्नलिखित सात बातें बताई थी। 1) बराबर एकत्रित हो सामूहिक निर्णय करना, 2) कर्तव्य को एक होकर करना, 3) कानून और विनय का पालन करना, 4) वृद्धों का सत्कार करना, 5) स्त्रियों के साथ जबरदस्ती नहीं करना, 6) जातीय धर्म का पालन करना, 7) धर्माचार्यों का सत्कार करना।”³

“इन सातों बातों में सामूहिक निर्णय, सामूहिक कर्तव्य—पालन, स्त्री— स्वातंत्र्य प्रगति के अनुकूल विचार थे।”⁴ इनमें स्वतंत्रता की झलक स्पष्ट दृष्टिगोचर होती है।

बुद्ध का धर्म जनतांत्रिक और लचीला होने के कारण ही उन्होंने दो अंतो को त्यागने को कहा, “भिक्षुओं! इन दो अंतो का सेवन प्रव्रजितो को नहीं करना चाहिए। 1) जो यह हीन, ग्राम्य, भूले मनुष्यों के योग्य, अनार्यसेवित अनर्थों से युक्त कामवासनाओं से कामसुख, लिप्त होना है। 2) दूसरा मार्ग जो दुःखमय अनार्यों द्वारा सेवित, अनर्थों से युक्त आत्मपीड़ा में लगना है। इन दोनों ही अंतो को त्यागकर तथागत ने मध्यम—मार्ग खोज निकाला है। जो योग्य दृष्टी और ज्ञान देनेवाला है। यह मार्ग शांति अर्थात् निर्वाण, संबोधि के लिए है। इसे ‘मध्यम मार्ग’ अर्थात् ‘आर्य अष्टांगिक मार्ग’ कहा जाता है।

बुद्ध के महापरिनिर्वाण के समय आनंद ने भविष्य में विनय, धर्म आदि के संबंध में उठे हुए प्रश्नों के समाधान के विषय में बुद्ध ने कहा, “किसी भी विवाद के बारे में स्वयं संघ को ही निर्णय करना होगा। संघ को इकट्ठे होकर विचार करना चाहिए और लिए गए निर्णय को स्वीकार करना चाहिए। और विवादों का निर्णय बहुमत से होना चाहिए।”⁶

बुद्ध धम्म के दृष्टिकोन से समानता :

बुद्ध ने अपने आपको, “शुद्धोदन और महामाया का प्राकृतिक पुत्र होने के अतिरिक्त कभी भी कोई दूसरा दावा नहीं किया।”⁷ इससे यह प्रतीत होता है कि बुद्ध की दृष्टि में सभी समान थे। इसलिए बुद्ध ने ‘धर्मशासन’ में अपने लिए कोई विशेष स्थान सुरक्षित नहीं रखा था। बुद्ध ने अपना उत्तराधिकारी नियुक्त करने से इन्कार करते हुए कहा, “धर्म ही धर्म का उत्तराधिकारी है। धर्म को अपने तेज से जीवित रहना चाहिए, किसी मानवीय अधिकार के बल पर नहीं। यदि धर्म की प्रतिष्ठा के लिए हर बार संस्थापक का नाम रटते रहने की आवश्यकता है, तो वह धर्म नहीं है।”⁸

बुद्ध ने समानता के सिद्धांत को केवल अन्य लोगों के ऊपर ही लागू नहीं किया, बल्कि उन्होंने स्वयं को भी अपवाद नहीं माना। तथागत के युग में वर्ण-व्यवस्था और जातियों के कारण ऊंच-नीच, भेदभाव, असमानता के कारण मनुष्यों का जीवन शोचनीय हो गया था। उस युग में बुद्ध ने समानता की विलक्षण बात की थी। “वर्ण-भेद और वर्ण-व्यवस्था का विरोध बुद्ध के उपदेशों में जगह जगह मिलता है। बुद्ध ने आचार और ज्ञान को आदमी की श्रेष्ठता के लिए मुख्य कसौटी रखा। बुद्ध को समस्त जातिभेद निरूपयोगी और अरुचिकर लगा, क्योंकि जातिभेद से समाज में असमानता का जन्म होता है और यह ‘बहुजन हिताय बहुजन सुखाय’ के मार्ग में बाधक है। इसलिए ‘बुद्ध ने जातिभेद का निषेध किया था।’⁹

बुद्ध के धर्म की समानता इस बात से प्रकट होती है कि, उन्होंने अपने धर्म में सभी वर्णों, जातियों, संपन्न और निर्धनों, स्त्री और पुरुषों, साधु और डाकुओं एवं रानी और मेहतरानी आदि लोगों की दीक्षा अथवा प्रव्रज्या देकर समानता का कीर्ति-स्तंभ खड़ा कर दिया।

बुद्ध धम्म के दृष्टिकोन से भातृत्व :

डॉ. अम्बेडकर के अनुसार “भगवान बुद्ध जातिवाद के सबसे बड़े विरोधी थे।”¹⁰ इससे भातृत्वभाव का उत्पन्न होना स्वाभाविक है। बुद्ध के धम्म के अनुसार समस्त मानवजाति को प्रकृतिपुत्र होने के कारण आपस में भातृत्वभाव रखना चाहिये।

बुद्ध के द्वारा भातृत्वभाव का एक उदाहरण विनय पिटक के महावग्ग में आया है। “उस समय एक भिक्षु को पेट की बीमारी थी। वह अपने पेशाब-पखाने में पड़ा हुआ था। तब भगवान बुद्ध का ध्यान उस भिक्षु की तरफ गया। उससे प्रश्न पुछने पर भिक्षु ने कहा की मैंने किसी की कोई सेवा नहीं की इसलिए मेरी मदद भी कोई नहीं करता। तब भगवान बुद्ध ने आनंद की मदद से उस भिक्षु को नहलाकर चारपाई पर रखा और बाकी भिक्षुओं को एकत्रित कर उन्हें बताया की, जो एक दुसरे की सेवा करता है, वह मेरी सेवा करता है। इससे बुद्ध का भातृत्वभाव प्रकट होता है।

अनाथपिण्डिक के जेतवनाराम में रात्री में देवता द्वारा पूछे गए महामंगल सुत्त में अडतीस बातों को मंगलमय कर्म माना है।

दानं च धम्मचरिया च, त्रातकानं च संग हो।

अनवज्जानि कम्मनि, एतं मंगलमुत्तमं।¹¹

अर्थात् दान देना, धर्माचरण करना, बंधु-बंधवों का आदर सत्कार करना और निर्दोष कार्य करना यह उत्तम मंगल है।

बुद्ध ने भातृत्वभाव की स्थापना और उससे सशक्त बनाने के लिए कहा, “तुम बुद्ध, धम्म और संघ का आश्रय लेकर अपने परिश्रम से अपने तथा औरों के दुख का नाश करो, दुनिया का दुख दूर करो।”¹² धर्म का अनुशीलन भातृत्वभाव को सशक्त बनाता है। इस प्रकार बुद्ध के समाजदर्शन का आधार भातृत्वभाव भी है।

बौद्ध धम्म के दृष्टिकोण से सामाजिक न्याय :

सामाजिक परिप्रेक्ष्य में बुद्ध का धर्म मानवजीवन में व्याप्त दुःख को कम करके उसे समाप्त करने का प्रयास करता है। बुद्धकालीन समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शुद्रों में विभाजित था। इनमें दास वर्ग भी था, जिसके अधिकार शून्य और जीवनभर कर्तव्य ही कर्तव्य थे। दासों की सामाजिक स्थिति का अनुमान इस बात से लगाया जा सकता है कि उन्हें अन्य पशुओं की तरह बेचा और खरीदा जाता था, इसके लिए मेले और हाट लगा करते थे। नारी समाज की स्थिति भी अत्यंत दयनीय, शोचनीय, नारकीय एवं पाशविक थी।

आधुनिक विचारक एस. एस. राघवाचार्य का कथन है, “भगवान बुद्ध के अविर्भाव से ठीक पहले का समय भारतीय इतिहास का सर्वाधिक अंधकारमय युग था।”¹³ बुद्ध ने अपने धम्म में अनात्म, अनित्य और दुःख का ज्ञान बतलाया ताकि अविद्या की समाप्ति और प्रज्ञा का उदय हो सके। शील का पालन करने से मनुष्य सदाचारी और आदर्श चरित्रवाला बनता है। मैत्री भावना से मनुष्य में समानता, स्वतंत्रता, बंधुत्व और न्याय के मूल्यों का बीजारोपण होता है। इन मूल्यों से शोषण, उत्पीड़न आदि नष्ट हो जाते हैं।

सब्स पापस्य अकरणं, कुसलस्य उपसंपदा।

सचित्त परियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं।¹⁴

अर्थात् “सभी प्रकार के पापों का न करना, पुण्यों का संचय करना, अपने चित्त को परिशुद्ध करना, यही बुद्ध की शिक्षा है।”

निष्कर्ष :

इस प्रकार निष्कर्ष स्वरूप कहा जा सकता है कि बुद्ध के धम्म में समानता, स्वतंत्रता, भातृत्वभाव और सामाजिक न्याय है। और इन्हीं मूल्यों का अनुशीलन कर विश्व में शांति प्रस्थापित होने में सहायता मिल सकती है।

संदर्भसूची –

- 1) सांकृत्यायन राहुल, महात्मा बुद्ध (1956), पृ. 104.
- 2) डॉ. धर्मकीर्ति, बुद्ध का समाजदर्शन (2008), पृ. 221.
- 3) दीघनिकाय महापरिनिब्बाण सुत्त.
- 4) सांकृत्यायन राहुल, महात्मा बुद्ध (1961), पृ. 104.
- 5) अम्बेडकर, बी. आर., अनु. भदंत आनंद कौसल्यायन, भगवान बुद्ध और उनका धम्म (1991), पृ. 24.
- 6) वही, पृ. 167
- 7) वही, पृ. 169
- 8) कोसम्बी, धर्मानंद, अनु. जोशी, श्रीपाद, भगवान बुद्ध, (1982) पृ. 213.
- 9) अम्बेडकर, बी. आर., अनु. भदंत आनंद कौसल्यायन, भगवान बुद्ध और उनका धम्म (1991), पृ. 238.
- 10) अनु. धर्मरक्षित भिक्षु, सुत्तनिपात (2003) पृ. 66.
- 11) कोसम्बी, धर्मानंद, अनु. जोशी, श्रीपाद, भगवान बुद्ध, (1982) पृ. 161.
- 12) अम्बेडकर, बी. आर., अनु. भदंत आनंद कौसल्यायन, भगवान बुद्ध और उनका धम्म (1991), पृ. 463.
- 13) अनु. फुलमाळी, धम्मपद (2012), पृ. 14–171.

बुद्धाचा धम्म: जीवन जगण्याची आचारसंहिता

प्रा.डॉ.हरिश्चंद्र गोविंद बोरकर

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,

लाखांदूर, जि.भंडारा

E-mail :- hborkar1965@gmail.com

सारांश :

निसर्ग आणि त्याची शक्ती याच्यामागे लपलेल्या नियमाचे अध्ययन म्हणजे विज्ञान होय. त्याला चांगल्या प्रकारे समजून घेणे, त्याचे निरीक्षण करणे आणि प्रयोगाद्वारे परीक्षण करणे विज्ञान होय. विज्ञान मानवाला भौतिक सुख देते परंतु मानवाला फक्त भौतिक सुखच नाही तर मानसिक सुखाची सुद्धा आवश्यकता आहे. जगाच्या पाठीवर मानसिक सुखाशिवाय श्रेष्ठ सुख दुसरे नाही. परंतु मानसिक सुखाची पूर्तता विज्ञान करू शकत नाही. त्यामुळे धम्माची आवश्यकता आहे. धम्म म्हणजेच निर्मळ जीवन जगण्याचा मार्ग आहे, सुव्यवस्थित जीवन जगण्याचा मार्ग होय. हा मार्ग मानवाला भौतिक सुखापेक्षा मानसिक सुख जास्त देतो. एकंदरीत विनाशापासून जगाला तारायचे असेल तर धम्माशिवाय दुसरा पर्याय नाही.

प्रस्तावना :

विज्ञानपूर्व काळात सर्वच देशातील लोकांवर धर्माचा प्रभाव होता. तत्कालिन सामाजिक जीवनावर धर्माचे अधिराज्य होते. जीवनात जे जे सनातन आहे हे सर्व हिंदु धर्मात आहे. त्यामुळे धर्म स्थिर व्हायला पाहिजे ही विचारसरणी भारतात रूढ झाली मानवी स्वभावाचे स्वरूप स्थिर आहे. त्यामुळे त्याचे नियमन करणारा धर्म स्थिर असायला पाहिजे ही विचारसरणी भारतात प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे.

पूर्वाग्रह आणि अंधश्रद्धेच्या विरुद्ध केला जाणारा बंड जाणारा बंड म्हणजे 'विज्ञान' अशाप्रकारची फ्रांशिश बेकनन यांनी विज्ञानाची व्याख्या प्रतिपादित केली आहे प्रा.एफ.सी.कोनट यांच्या मतानुसार मानवी बुद्धीने नैसर्गिक घटनांपासून कार्यकारणभाव लक्षात घेवून निरीक्षण आणि प्रयोगाद्वारे घटनांचे केलेले सुसंबंध केलेले अध्ययन म्हणजे विज्ञान बुद्ध म्हणजे विज्ञान आणि विज्ञान म्हणजेच बुद्ध अशाप्रकारची व्याख्या केली जाते.

धम्म आणि विज्ञान हे विषय २१ व्या शतकातील महत्वपूर्ण विषय आहेत. हा विषय मानवाच्या सुख आणि विकासाचा आहे. जगात अनेक मतप्रवाह आहेत. प्रत्येक धर्माच्या संस्थापकाने आपल्या तत्त्वप्रणालीनुसार समाजाला मार्गदर्शन केले आहे. हे मार्गदर्शन करतांना विज्ञानाला विरोध केला. या सर्व धर्मसंस्थापकांनी मानवाला भगवान, आत्मा, ईश्वर, परमेश्वर, स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म, भुतपिशाच, राक्षस, पूर्वकर्म या भ्रामक कल्पनांमध्ये जखडून ठेवले आहे.

ई.स. पूर्व ५६३ मध्ये सिद्धार्थाचा जन्म झाला. त्यांनी आपल्या जीवनात वयाच्या ३५ वर्षांपर्यंत अनेक विषयांवर अध्ययन व विचार विमर्श केला. ऋषींच्या आश्रमात राहून कठोर तपश्चर्या आणि अध्ययन केले. परंतु यामध्ये त्यांना कुठलेही सत्य दृष्टीस पडले नाही. सत्याचा शोध घेण्याकरिता मनन चिंतन केले. शेवटी वैशाख पौर्णिमेला त्यांना सम्यक समबोधी प्राप्त झाली आणि पूर्वापार चालत आलेल्या रूढीपरंपरां विरुद्ध उभे राहिले. मनुष्याला काल्पनिक गोष्टींपासून दूर करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. त्यांनी एक नवीन विचारप्रणाली प्रस्थापित केली. ही नवीन विचार प्रणाली विज्ञानाशी सुसंगत होती. तिला 'धम्म' या नावाने संबोधित केल्या गेले. तिला 'धम्म' या नवीन नावाची ओळख दिली. धम्म काय आहे हे समजावून सांगितले आणि मानवाला जुन्या रूढी परंपरांपासून दूर सारण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे 'धम्म' काय आहे हे समजणे आवश्यक आहे.

भगवान बुद्धाने प्रतिपादित केलेला धम्म विज्ञान व तर्कावर आधारित आहे. मनुष्याला ज्ञानी, सदाचारी, मानवतावादी, समतावादी, कर्मवादी, बनविणारा भगवान बुद्धांचा धम्म विकासाकडे घेऊन जाणारा आहे. दुःखापासून मुक्त करणारा हाच खरा जीवनाचा मार्ग आहे. भगवान बुद्धाने सांगितलेल्या धम्मात कुठल्याही

प्रकारची अंधश्रद्धा आणि कर्मकांड नाही कारण धम्मने आत्मा परमात्मा, स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म भगवान, ईश्वर मात्र यांना अमान्य केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धम्मचे तील भाग सांगितले आहेत.—

१. धम्म २. अधम्म ३. सधम्म

भगवान बुद्धांचा धम्म मानवाच्या मांगल्यावर, बुद्धीच्या कसोटीवर आधारित आणि विज्ञानाशी सुसंगत आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लिखित 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' ग्रंथाला उपरोक्त तीन विभागात विभाजित केले आहे. कारण सामान्य व्यक्तिला सुद्धा भगवान बुद्धांची तत्वप्रणाली समजायला पाहिजे. भगवान बुद्धांच्या तत्वांच्या आचरणाने मनुष्य ज्ञानी, सदाचारी, मानवतावादी आणि प्रबुद्ध बनतो अशा व्यक्तित्ताचा सर्वत्र सन्मान होतो.

विज्ञान हे ज्ञान अतिशय पवित्र, नम्र तसेच प्रामाणिक आहे आणि विज्ञान तर सर्वासाठी मोकळे आहे. जिज्ञासु आहे. तशाप्रकारे दक्ष व सुसज्ज सुद्धा आहे. याशिवाय विज्ञानाजवळ सर्वच प्रश्नांचे उत्तर आहे, दावा नाही. हीच ज्ञानाची खरी ओळख आहे. एखादा प्रयोग सिद्ध झाला तर कोणाला काय वाटेल किंवा कोणाला काय वाटणार? या गोष्टींची विज्ञानाला चिंता नाही. भगवान बुद्धांनी ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, नरक या भ्रामक कल्पनांना नाकारले विज्ञान म्हणजे बुद्ध आणि बुद्ध म्हणजे विज्ञान अशाप्रकारची व्याख्या केली जाते. भगवान बुद्ध एक महान वैज्ञानिक, अतुलनीय महापुरुष आणि शास्त्रज्ञ होते. जगातील पाहिले वैज्ञानिक, शास्त्रज्ञ आणि मनोचिकित्सक म्हणून भगवान बुद्धांची ओळख आहे. त्यांनी मानवाला सुख समृद्धीचे जीवन जगण्याचा मार्ग शोधून काढला. तर्कशास्त्र विज्ञान आणि बुद्धीवादावर आधारित मार्ग म्हणजे धम्म असे अनेक बुद्धीवंत विज्ञानवादी लोकांचे मत आहे.

विज्ञानानुसार धम्म सांगतो की, प्रत्येक वस्तू गतिशिल अवस्थेतून परिवर्तित होत असते. उत्क्रांतीच्या नियमानुसार परिवर्तनाची क्रिया सतत सुरू राहते हा आधुनिक विज्ञानाचा नियम बौद्ध धम्म तत्त्वज्ञानाचा अनित्यवाद आहे. ज्यावेळी विज्ञानाच्या स्तराला एक सिमित दायच्यामध्ये जखडले जाते. त्यावेळी धम्म त्या सर्व प्रश्नांना सोडवितो. धम्म मानवाला सदाचार शिकवितो. तसेच शांती, मनाचा समतोल राखण्यासाठी जीवनात स्थिरता आणि मानवी जीवन निर्दोष राखण्यासाठी मदत करतो.

या भूतलावर जन्म ग्रहण करणाऱ्या प्रत्येक मृत्ये मानवाला आपल्या जीवनात काहीतरी सत्कर्म करावे लागतात. त्यामुळे त्याचे जीवन सुखी आणि समृद्ध होते व इतरांना सुद्धा तो सुखी आणि समृद्ध करू शकतो. परंतु सद्या स्थितीत जग एका वेगळ्याच मार्गाला लागलेले आहे. धर्मसंस्थापकांच्या काल्पित भगवान, आत्मा, परमात्मा, ईश्वर, परमेश्वर, स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म भुतपिशाच, राक्षस, पूर्वकर्म तसेच रूढी परंपरा, कर्मकांड, वाईट चालीरिती यामध्ये मनुष्यप्राणी एवढा जखडला आहे की, त्यातून त्यांची सुटका होणे कठीण झालेले आहे. त्यामुळे त्याचा मानसिक विकास झाला नाही व त्याचे जीवन सुखी व असुद्ध होता पुन्हा तो अज्ञान अंधकारात वाहून जात आहे. यातून मानवाला स्वतःला मुक्त करून सुखी व प्रगतीशील जीवन जगायचे असेल तर बुद्धाच्या धम्माशिवाय दुसरा पर्याय नाही. हा धम्म मार्ग त्यावरील शेवटचा उपाय आहे. धम्माचेच तत्व म्हणून मानवाने पंचशिलाचे जरी अनुसरण केले किंवा आंगिकार केला तर त्याचे अंतरंग सुजलाम सुफलाम होईल, त्याचे जीवन सुखी व समृद्ध होईल.

बौद्ध धम्मात पंचशिलाला अतिशय महत्वपूर्ण स्थान आहे. शीलम्हणजे सदाचार होय. या सदाचाराच्या पाच पायऱ्या बुद्ध धम्मात सांगितल्या आहेत. यालाच 'पंचशिल' असे म्हणतात.

- १) पानातिपाता वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।
- २) अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।
- ३) कामेसुमेच्छाचारा वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।
- ४) मुसावादा वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।
- ५) सुरामेरयमज्जपमादब्दाना वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।

अर्थ —

- मी जीव हिंसेपासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
- मी चोरी करण्यापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
- मी कामवासनेच्या अनाचारापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
- मी खोटे बोलण्यापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
- मी मद्य मादक पदार्थ तसेच इतर मोहात पाडणाऱ्या सर्व मादक वस्तुंच्या सेवनापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.

या बुद्धाच्या धम्मातील पंचशिलात व्यक्तींच्या संपूर्ण विकासाची पाळेमुळे रोवलेली आहेत. यांच्या अनुसरणाने कोणाचेही अहित किंवा अकल्याण तर होणार नाही परंतु हित किंवा कल्याण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

निष्कर्ष :

अशा या बुद्धाच्या धम्मातील पंचशील व इतर तत्त्वांमुळे व्यक्तीचे घर, कुटुंब, समाज यांच्यावर चांगले संस्कार तर होण्यास मदत मिळते. त्याचबरोबर भयमुक्त, भितीमुक्त जीवन जगता येत असल्याने स्वतःची प्रगती इतरांना दुःख न देता, इतरांना त्रास न पोहोविता, इतरांशी सन्मानाने वागून स्वतःचे जीवन सुंदर, सुबक व विकसित करण्यास मदत मिळते. एकंदरीत धम्मातील तत्त्वांमुळे शारिरिक व मानसिकरित्या आरोग्य समृद्धी लाभून व्यक्ती आनंदी जीवन जगू शकतो व दुसऱ्यास तसे जीवन जगण्याची प्रेरणा बनू शकतो. म्हणून भगवान बुद्धांचा धम्म हा सुव्यवस्थित जीवन जगण्याची आचारसंहिता आहे, गुरुकिल्ली आहे हे चिरकाल टिकाणारे सत्य आहे.

संदर्भ :

१. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर.
२. बुद्ध तत्त्वज्ञान आणि प्रबोधन क्रांती, निरंजन पाटील.
३. धम्म प्रबोधन प्रवचने, एम.डी.सरोदे.
४. थमलिंद प्रश्न— अनुवादक भदन्त महास्थवीर, प्रबुद्धभारत पुस्तकालय, नागपूर २०१४.

बौद्ध दृष्टीकोनातून असमानता, असुरक्षा आणि अन्याय या जागतिक समस्येचे निराकरण करणे

डॉ. सिमा चिखले (माटे)

प्राचार्य, सेंट्रल इंडिया वुमॅस कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, गोधनी
(एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, मुंबई)

प्रस्तावना :-

आज बौद्ध धर्म सर्व खंडामध्ये ओळखला जातो. विशेषतः एशियाई देशामध्ये जास्त प्रमाणात आहे. बौद्ध धर्म एकतत्त्व ज्ञान परंपरा, जीवनातील विचारांची एक प्रणाली आहे. जगाचा विचार करता जग विविध प्रकारच्या समस्यांनी ग्रस्त आहे. असमानता असुरक्षा आणि अन्याय इ. समस्या सोडविण्यासाठी जर बौद्ध दृष्टीकोन आत्मसात केला तर या समस्यांचे निराकरण होऊ शकते. बौद्ध दर्शनाने दिलेल्या अष्टांग मार्गाचा अवलंब केल्यास दुःखाचे मुळ कारण नष्ट होवून, आत्मशुद्धी होवून मनुष्य निर्वाण अवस्थेत जाईल आणि म्हणून वास्तविक जगाला स्विकार करून सर्वांना सुखी कसे राहता येईली याचे ज्ञान बौद्ध दर्शनाद्वारे होते. असे शक्य झाल्यास संपूर्ण जग 'वसुदैव कुटुंबकम' व्हायला व 'आनंदमय' व्हायला बौद्ध दृष्टीकोनाचा लाभ होईल.

बौद्ध धर्माचे प्रवर्तक गौतम बुद्ध होते. त्यांना बालपणी सिद्धार्थ म्हणून ओळखायचे सहाव्या शतकात कपिलवस्तु या गावी त्यांचा जन्म झाला. युवा अवस्थेत संसारातील दुःख बघून त्यांनी घर परिवार सोडून संन्यास घेतला. मृत्यूचे दृष्ट्य बघून त्यांच्या मनात हा विश्वास निर्माण झाला की संसारात केवळ दुःखच आहे त्यामुळे दुःखातून मुक्ती मिळविण्यासाठी त्यांनी संन्यासी बनून दुःखाचे मुळ कारण शोधण्यासाठी प्रयत्न केले. शेवटी त्यांना सिद्धि मिळाली व ते बोधी प्राप्त करून बुद्ध झाले.

बुद्ध दर्शनात दर्शना पेक्षा नितीषास्त्राला जास्त महत्त्व दिले आहे. याच कारणामुळे सर्व दुःखाचे निवारण करण्यासाठी त्यांनी अष्टांग मार्ग सांगितले. त्यांनी आध्यात्मिक आणि नैतिक दृष्टीने मध्यम मार्ग काढला. जो मानवाचे डोळे उघडतो व बुद्धी प्रदान करतो. शांती अंतर्दृष्टी, उच्च प्रज्ञा आणि निर्वाण याकडे घेवून जाणारा मार्ग म्हणजे अष्टांग मार्ग आहे.

अष्टांग मार्ग :-

- १) **सम्यक दृष्टी** - अविद्येमुळे संसार व आत्म्या विषयी चुकीची दृष्टी निर्माण होते. अनित्य दुःखद, अनात्मा वस्तुला नेहमी दुःखद, व आत्मरूपी समजते. या कल्पनांना सोडून वास्तविक जीवन जगणे म्हणजे सम्यक दृष्टी.
- २) **सम्यक संकल्प** - इन्द्रिय सुखावर प्रेम म्हणजे दुसऱ्यांना दुःख पोहचवणाऱ्या विचारांना आत्मसात करणे होय सम्यक संकल्पने द्वारे परोपकार आणि करुणेचा अंतर्भाव निर्माण झाला पाहिजे.
- ३) **सम्यक वाक** - चुकीचे वाद, दुसऱ्याची निंदा, अप्रिय वचन इ. चा निषेध म्हणजे सम्यक वाक होय. बोलतांना दुसऱ्यांना दुःख होणार नाही याची काळजी घेणे, वाद शांती ने मिटवणे.
- ४) **सम्यक कर्मान्त** - जीवाचा नाश, चोरी, कामुकता, खोट, अतिभोजन, सामाजिक मनोरंजनाला जाने, प्रसाधन, अलंकार, आरामदायक बिछान्याचा उपयोग, सोने, चांदी यांच्या व्यवहारापासून वाचणे सम्यक कर्मान्त आहे. आई वडिलांनी मुलांना सदगुणांची शिक्षा दिली पाहिजे. तसेच मुलांनी वृद्ध माता पित्याची सेवा केली पाहिजे.
- ५) **सम्यक आजिवीका** - जीवन जगण्यासाठी आजिवीका आवश्यक आहे परंतु अस्त्रशस्त्र, पशु मास, दारु व विष इ. चा व्यापार करू नये. दबाव, धोका, लाच, अत्याचार, षडीयंत्र, चोरी, लूट इ. वाईट काम करू नये.

६) **सम्यक व्यायाम** - मानसिक व नैतिक विकासासाठी बुद्ध दर्शनात व्यायामाला प्रमुख स्थान दिले आहे. वाईट संस्कार आणि वाईट विचारांना थांबविण्याच्या प्रयत्नांना सम्यक व्यायाम म्हटले आहे. आत्मसंयम, इन्द्रिय निग्रह, शुभ विचारांना जागृत करण्यासाठी तसेच मनाला स्थिर ठेवण्यासाठी व्यायाम आवश्यक आहे.

७) **सम्यक स्मृती** - यामध्ये व्यक्तीचे शरीर मन व वेदना यांच्या वास्तविक रुपाला स्मरणात ठेवतात. कारण मनुष्य वास्तविकता स्विकारणार नाही तो पर्यंत तो दुःखापासून दूर होणार नाही. हे विसरल्यास तो दुःख व वाईट मार्गाने जाण्याचा प्रयत्न करतो.

८) **सम्यक समाधी** - जेव्हा मनुष्य वरील सर्व आचरण पवित्रपणे करतो तेव्हा आत्मशुद्धी होते आणि ज्ञान प्राप्त होते आणि हीच निर्वाण प्राप्तीची प्रथम अवस्था आहे.

बौद्ध दर्शनाद्वारे या अष्टांग मार्गाचा स्कार केल्यास सर्व लोक आनंदी व सुखी होतील त्यामुळे दुःखापासून मुक्ती कशी मिळवायची याचे ज्ञान मिळते. त्यामुळे सर्व समस्यांचा निर्माण होणार नाही व निर्माण झाल्यास सहजासहजी त्याचे निराकरण करता येईल.

बौद्ध दृष्टीकोनातून जागतिक समस्येचे निराकरण

अ) जागतिक असमानता

१) **मालमत्तेचे वितरण** - जगातील सर्वात गरिब लोकसंख्येतील किमान लोकांकडे काहीतरी मालमत्ता आहे. तर जगातील सर्वात श्रीमंत लोकसंख्येच्या १० टक्के लोकांकडे एकूण ७६ टक्के संपत्ती एकवटली आहे.

२) **महिला सहभाग** - १९६० मध्ये श्रम बाजारात महिलांचा वाटा सुमारे ३० टक्के होता जो आता ३५ टक्के झाला आहे. देशातील शिर्ष १० टक्के आणि तळाच्या ५० टक्के लोकांच्या सरासरी उत्पन्नातील अंतर जवळजवळ दुप्पट झाले आहे.

३) **कोविडमुळे होणारी असमानता** - कोविड १९ साधीचा रोग आणि त्यानंतर झालेल्या आर्थिक संकटाला जागतिक स्तरावर सर्व देशावर परिणाम झाला आहे.

४) **प्राकृतिक आणि मानव संसाधन स्थिर निधी** - प्रत्येक देशात प्राकृतिक संसाधन भरपूर आहेत. परंतु त्याचा उपयोग करण्यासाठी साधन, तंत्र नाही, शिक्षण, प्रशिक्षण, अनुभवाचा अभाव आहे. रोड, कारखाने, बाजार व्यवस्था, वस्तुचे वितरण, नियंत्रणाचे ज्ञान नाही. त्यामुळे असमानता दिसून येते.

५) **प्रति व्यक्ती उत्पन्न तसेच राष्ट्रीय उत्पादन स्तरावर असमानता** - देशानुरूप व्यक्तीचे उत्पन्न कमी, जास्त आहे. शेतकरी, मजूर, नोकरदार, उद्योगपती या असमानतेमुळे राष्ट्रीय उत्पादन स्तरावर भिन्नता दिसून येते.

६) **जलवायु मधील असमानता** - बहुतांश देश उष्णकटीबंधीय किंवा उष्णकटिबंधीय जलवायु क्षेत्रात स्थित आहेत. त्यामुळे प्राकृतिक संसाधनातील विविधता उल्लेखनीय आहे. औद्योगिकीकरणावर तसेच जीवनशैली वर जलवायुचा प्रभाव पडतो.

७) **जनसंख्येचा आकार, वितरण आणि विस्तार असमानता** :- जनसंख्या वृद्धी, मृत्यू दर कमी आणि जन्मदरात वृद्धी यामुळे होणारे वितरण तसेच वाढणारा विस्तार असमानता वाढवते.

८) **आर्थिक नितीमध्ये असमानता** - सार्वजनिक क्षेत्रातील नियम, कायदे, निर्बंध, उद्योगासाठी लायसन, स्वतः आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेपासून वेगळे ठेवल्याने स्पर्धेची भावना कमी झाली.

संपूर्ण जगात असमानता ही एक मोठी समस्या आहे. गरीब-श्रीमंत, गांव-शहरी, संपत्ती असमानता, उपचार जबाबदारी असमानता, सामाजिक असमानता, राजकीय असमानता, व्यावसायिक असमानता, जीवन असमानता, सदस्यत्व असमानता, स्त्री-पुरुष असमानता, क्षेत्राचे विभाजन बघायला मिळते. ती दूर करण्यासाठी राज्याद्वारे मिश्रीत अर्थव्यवस्था, खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन सार्वजनिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्राला विकासासाठी आधार दिला पाहिजे. आर्थिक

सुधारणा, पर्यावरण निती, कृषी उद्योगांचा विकास, एकीकृत ग्राम विकास कार्यक्रम, क्षेत्र विशेष संबंधित कार्यक्रम, रोजगार कार्यक्रम, सामाजिक कल्याण कार्यक्रम तसेच डॉ. आंबेडकरानुसार समाजातील दिर्घ अल्पसंख्यांक समुदायाला सरकारच्या विविध अंगात प्रतिनिधित्व असायला पाहिजे. अल्पसंख्यांक समुहाने आपले प्रतिनिधित्व स्वतः करावे. गरिब समुहाला आर्थिक मदत करणे, मानसिक शारिरीक स्वास्थसाठी व्यायाम, विषयक जागृकता समाजात निर्माण करणे, बोलतांना दुसऱ्यांच्या भावना दुखवणारी नाही याची काळजी घेणे. सम्यक वाक सम्यक संकल्प, सम्यक कर्मान्त, आजिवीका यांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

ब) जागतिक असुरक्षा

१) राष्ट्रीय असुरक्षा - जागतिक स्तरावर स्वतःला क्षेष्ट सिध्द करण्यासाठी दहशतवादी हमले, नैसर्गिक आपदा, चोरी, खून इ. मुळे मानव नेहमी भयभीत असतो. युद्ध आणि तेही अणुबॉम परमाणु यामुळे असुरक्षितेचे वातावरण निर्माण होते.

२) आरोग्य असुरक्षा - मानवाचे आरोग्य हे त्याच्यासाठी मोलाची संपत्ती आहे, परंतु प्रदुषण, भेसळ, तनाव, यामुळे मानव शारिरीक, मानसिक व सामाजिक दृष्टीने असुरक्षित आहे.

३) अन्न असुरक्षा - पैसा कमवायसाठी आज मानवच मानवाचा शत्रु झाला आहे. रासयनिक खत वापरून भेसळ करून मिळणारे अन्न असुरक्षित आहे. तेव्हा काय खायचे आणि काय नको अश्या सभ्रम अवस्थेत आहे.

४) मातृसुरक्षा - प्रसुती दरम्यान मातांचे मृत्यूचे प्रमाण वाढल्यामुळे मातृसुरक्षा खूप महत्वाची आहे. बाळ व माता याची योग्य काळजी, वैद्यकीय सुविधा तळागाळा पर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे पण कित्येक गावांना रस्तेच नाहीत तर दवाखाने कशे असणार.

५) शांतता आणि सुरक्षा - वारंवार होणारी युद्धे, दहशतवादी हमले यामुळे लोकांच्या मनात निर्माण होणारी भिती तसेच असुरक्षिततेची जानीव, दडपना खाली जगावे लागते. शांततेचा प्रचार व प्रसार केल्यास जीवन जगणे सोपे होवु शकते त्यादृष्टीने जागतिक स्तरावर शांती अध्ययन व जागृकता करणे आवश्यक आहे.

हवामान बदलामुळे आधिच सामाजिक आर्थिक पर्यावरणीय प्रणाली मध्ये मोठया वाढत्या प्रमाणात अपरिवर्तनीय नुकसान झाले आहे. वारंवार उच्च तीव्रतेच्या हवामानाने लाखो असुरक्षित लोकांना दारिद्र्य रेषे खालील प्रदेशात ढकलेले आहे. तीव्र अन्न आणि असुरक्षितता, पाण्याची टंचाई, रोजगार असुरक्षितता आणि मूलभूत उपजीवीकेचे नुकसान यांचा सामना करावा लागतो. जगातील असुरक्षित प्रदेशामध्ये उच्च तीव्रता, गंभीर दुष्काळ, पूर आणि उन्नेतेच्या लाटा समुद्रावरील धोके वाढत आहे. ग्लोबल वार्मिंग मार्ग अन्न व पोष्टीक सुरक्षेसाठी जोखिम निर्माण करतात. ग्लोबल वार्मिंगमुळे मातीचे आरोग्य कमकुवंत होत आहे. सागरी प्राण्यांच्या बायोगॅसमध्ये लक्षणीय घट झाली आहे. पाण्याची टंचाई, भूजल संसाधनाचा न्हास, पिकांच्या उत्पादनात घट, जैवविविधतेचे नुकसान, जमिनीचा न्हास जागतिक स्तरावर हवामान विषयक असुरक्षा नैसर्गिक आपदा, प्रदुषण यामुळे जैवविविधता नष्ट होणे, नैसर्गिक संसाधनाचे उत्खनन, शहरीकरण, व्यावसायिकरण, आंतरराष्ट्रीयकरण, लोकसंख्या इ. असुरक्षितता दिसून येते. अन्न भेसड त्यामुळे आरोग्य विषयक समस्या, कैंसर, हार्ट अटैक, ब्रेन हेमरेज इ. समस्या पाणी टंचाई, रोजगार असुरक्षितता, विज्ञान तंत्र विज्ञानामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या आणि सर्वात महत्वाची समस्या स्त्री सुरक्षा इ. समस्यांचे निवारण बौद्ध दृष्टीकोनातून होऊ शकते.

सर्व क्षेत्रामध्ये कट करणाऱ्या प्रणाली स्तरावर अनुकूल नियोजन, अंमलबजावणीवर अधिकभर, सार्वजनिक जागृकता, विकास मार्गाचा अवलंब करण्यास उद्युक्त करणे पाणथळ जागा आणि नदया पुर्नसंचयित करून नैसर्गिक जलधारणा वाढवणे, जमीन वापर नियोजन, वन व्यवस्थापन, शेतातील पाणी साठवण आणि व्यवस्थापन मृदा संवर्धन आणि सिंचन, शाश्वत शेती पध्दती, कृषी वणीकरण इत्यादी दवारे अष्टांग मार्गाचा उपयोग करून प्रत्येक मनुष्य सुखी

झाल्यास सर्व समस्यांचे निवारण करण्यास मदत होईल. प्रदूषणाची व्हिलेवाट व्यवस्थित केल्यास हवामानाचे किंवा नैसर्गिक संतुलन बिघडणार नाही. विज्ञानाचा , तंत्रविज्ञानाचा योग्य उपयोग केल्यास समस्या निर्माण होणार नाही. स्त्री सुरक्षेसाठी नियम कायदे आवश्यक आहे. गुन्हेगाराला योग्य शिक्षा दिल्यास स्त्री सुरक्षिततेचे प्रमाण वाढेल. पर्यावरणाचे रक्षण जागतिकीकरणातील समस्यांचे निराकरण करता येईल.

क) जागतिक अन्याय

१) आंतरराष्ट्रीय अन्याय - राष्ट्रांचे परस्पर संबंध, युद्धाची भिती, आयात निर्यात विषयक नियम, आंतरराष्ट्रीय संधी व अभिसंधी, आंतरराष्ट्रीय रुढी, राष्ट्रांमधील तत्वे, आंतरराष्ट्रीय न्यायालये त्यांचे निर्णय याद्वारे अन्याय होत असतो.

२) राज्यातील अन्याय - राज्यामध्ये उत्पादन भिन्नता, केंद्राकडून मिळणाऱ्या अनुदानाचे भिन्न वितरण, आरक्षणाचे वितरण, नियम, कायदे, राज्यातून मिळणार निधी, प्रत्येक क्षेत्रात उपलब्ध सोई सुविधा पर्याप्त नसल्यामुळे राज्यावर अन्याय होतो.

३) सामाजिक अन्याय - सामाजिक धोरणे, राज्यशास्त्र राजकीय नियोजन, कायदे, तत्वज्ञान विचारात घ्यावी लागतात. आत्मसन्मान, माणुसकी, प्रतिष्ठा समाजात मिळणे आवश्यक आहे. कुणीही कुणाच्या जीवनशैलीवर अतिक्रमण करू नये, कष्टाचा योग्य मोबदला देणे, विकासात अडथडा आणणे, त्यांच्या हक्काचा आनंद मिळून देणे अन्याय आहे.

४) आर्थिक अन्याय - व्यक्ती जे काम करतो त्याचा त्याला योग्य मोबदला मिळत नाही. कार्यक्षम, अकार्यक्षम असा गट निर्माण होतो. वाढत्या महागाईमुळे जीवन जगणे कठिन होते. आर्थिक दृष्ट्या मानव कमजोर होवून आत्महत्येचा निर्णय घेतो.

५) महिलांवरील अन्याय - स्त्रियांना धार्मिक कायद्यांच्या आधारे अधिकाधिक बंधने जातात. शिक्षण सत्ता, संपत्तीचा तीला अधिकार दिला जात नाही. सतीप्रथा, हुंडाप्रथा, बालविवाह, यामुळे होणारे अन्याय पुरुष, कुटुंब समाजाकडून होणारे अन्याय अजूनही थांबलेले नाही. भ्रूणहत्या, लैंगिक अत्याचार शारिरीक मानसिक छळ केला जातो तिला सर्वांना अडजेस करावे लागले.

६) पुरुषांवर होणारा अन्याय - काही स्त्रीया ही पुरुषांवर अन्याय करतात, कौटुंबिक वाद, आई की बायको, घटस्पोट नाही पण एकत्रही नाही, काही स्त्रीया प्रेम दुसऱ्यावर व लग्न दुसऱ्याशी करतात. लग्नानंतर सोडून जातात. पैशासाठी, सुखसोईसाठी, कर्जबाजारी होण्याची वेळ आणतात.

जगात होणारे अन्याय स्त्री, पुरुष, समाज देशावर होणारे अन्याय, सामाजिक अन्याय, बालकावर होणारे अन्याय, व्यापाऱ्यावर होणारे अन्याय, गरिबांवर होणारे अन्याय, जेष्ठांवर होणारे अन्याय, अल्पसंख्याक समाजावर होणारे अन्याय, शिक्षण क्षेत्रातील शिक्षकांवर, कर्मचाऱ्यांवर होणारे अन्याय, मजुरावर होणारे अन्याय या अन्यायावर बौद्ध दृष्टीकोनातून समस्यांचे निराकरण करता येईल. सम्यक संकल्प, सम्यक वाक्, सम्यक कर्म इ. मुळे सर्वांनी आपली कामे प्रामाणिकपणे जबाबदारी ने केल्यास सर्वांना समान अधिकार न्याय, आणि बंधुता या तत्वाद्वारे होणारे अन्याय कमी होवू शकतात.

जागतिक स्तरावर शांततेसाठी प्रयत्न

पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धाचे दुष्परिणाम जगाने पाहिले आहे. युद्धात होणारी भयंकर जीव हानी पुन्हा होवू नये म्हणून मानवाने मतभेदापेक्षा शांतीची संस्कृती वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. आतंकवाद आजही जगाला भेडसावणारा प्रश्न आहे. सामाजिक शांततेला बाधा असणाऱ्या भाषिक, वांशिक व धार्मिक दंगलीमुळे अशांतता नांदत आहे. गुन्हेगारी, महिलांवरील अत्याचार, गंभीर घटनांमुळे देश हादरतो. कोविड १९ ने हाहाकार माजवला या विषाणुने मानवता माणुसकी संपवली. स्वताचे नातेही परके केले. ही आपल्या जीवनाची लढाई आणि काळाच्या विरुद्ध शर्यत

आहे. आपण जिंकू शकतो त्याचे निराकरण आपल्याच हातात आहे. आणि ते म्हणजे शांतता शांततेचा प्रचार प्रसार करून मतभेद दूर करून शांतीच्या मार्गाने समस्यांचे निराकरण शक्य आहे.

समारोप :

बौद्ध दृष्टीकोनाद्वारे खोटे बोलू नका, चोरी करू नका, खूण करू नका, व्यभिचार करू नका, दारू पियू नका, अश्या प्रकारची शपथ प्राथमिक स्तरावर दिली जाते त्यामुळे योग्य संस्कार बालपणीच झाल्यास आयुष्य जगणे सोपे होते. वास्तविकता स्वीकारून समायोजन करते दुसऱ्याचा आदर करणे इ. चांगल्या गोष्टी द्वारे संपूर्ण जगाचे कल्याण होवू शकते. प्रत्येक मनुष्याने चांगल्या गोष्टी आत्मसात केल्यास समस्यांचा उदभवणार नाही आणि उदभवल्यास शांततेत त्याचे निराकरण केल्या जाईल. म्हणून जागतिक स्तरावरील समस्या सोडविण्यासाठी बौद्ध दृष्टीकोनाचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भग्रंथसूची :-

1. गाजरे प्रा.रा.वि. व महंत ज्योती, नोव्हेंबर २००८, उदयोन्मुख भारतीय समाज शिक्षण व शिक्षक, नित्य नुतन प्रकाशन.
2. सक्सेना स्वरूप एन.आर. एवं संजय कुमार, २०१०, शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय सिद्धांत, आर लाल. बुक डेपो.
3. पाण्डे रामशकल, २०१०, शिक्षा के दार्शनिक सिद्धांत.
4. भटनागर, जी.एस., २०१०, एज्युकेशन एण्ड हिस्ट्रीऑफ एज्युकेशन थॉट.
5. अग्रवाल, एस. के. २०१२, शिक्षा के तात्विक सिद्धांत
6. <https://buddho.org>, A Buddhist Perspective on the problem in the world.